

Bárka 2001.4.
Irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat

Tartalom

- Elek Tibor: Előszó az összeállításhoz 3
Erdmann Gyula: A kommunista diktatúra és „modernizáció” kora Békésben 5
Kugler József: Az újrakezdés évei 15
Molnár István: Naplójegyzetek 1944-ből és 1945-ből 26
Somlai Katalin: Békés megye az 1956-os forradalomban 34
Szabó Ferenc: Békés megye mezőgazdasága és parasztnépe a huszadik században (Néhány tanulság az ezredforduló alkalmából) 47
Dányi László: Farkas a bárányveremben (Országgyűlési képviselő-választások Békésben 1990-ben – Korabeli sajtótudósítások alapján) 55
Erdész Ádám: Településfejlesztés – érdekérvényesítés – tudomány (Beszélgetés Tóth Józseffel a Pécsi Tudományegyetem rektorával) 63
Nagy Erika – Nagy Gábor: Békés megye gazdasági fejlődése az államszocialista rendszer időszakában 71
Timár Judit: A Békés megyei urbanizáció alakulása a szocializmus időszakában 80
Grósz Mihály: „Csaba-e vagy Gyula?!” (A megyeszékhelyi címért folytatott vita vázlatos története) 91
Nagyné Varga Éva: Pillanatképek Békés megye irodalmi életének múltjából II. (A kiegyezés korától napjainkig) 99
Kiss Ottó: Az Új Auroráról 110
Maruzsné Sebő Katalin: Csaba a kortárs szépprózában 119
Banner Zoltán: A művészet törvénye: az újjászületés II. 126
Gál Zsuzsanna: A Békés Megyei Jókai Színház és a Gyulai Várszínház (Részletek Békés megye színjátszás történetéből) 139
Lindenbergné Kardos Erzsébet: Mementó a „tarhosi csodáért” 151
Ezer éve a Körösök mentén II.

Előszó az összeállításhoz

A Bárka olyan, a magyar kultúra egészében gondolkodó, az egyetemes magyar irodalom, művészetek, társadalomtudományok értékeinek eredményeinek teret biztosító folyóirat, amely kiemelt feladatának tekinti térségünk szellemi, művészeti tudományos életének figyelemmel követését és reprezentatív megjelenítését is.

A Millennium ugyanakkor alkalmat és lehetőséget kínált számunkra, hogy 2000-ben és 2001-ben egy-egy komplett szám erejéig a múltunkkal is szembenézzünk. Békés Megye Képviselő-testülete által az ünnepi megyegyűlésen (2000. június 17-én) közfelkiáltással elfogadott millenniumi nyilatkozat többek között azt is kimondja: „Évszázados és jelenbeli értékeink további felfedezésre, megbecsülésre és a jövő érdekében való hasznosításra várnak. Legyünk büszkéek eddigi eredményeinkre és mutassuk fel ország-világ számára ezeket!” A nem sokkal később megjelent Ezer éve a Körösök mentén című 2000/4. számunk és e mostani összeállítás mintha csak ennek a felszólításnak a szellemében készült volna, arra tesz kísérletet, hogy bemutassa térségünk ezer éves múltját, kulturális, művészeti élete fejlődésének fő tendenciáit, azon értékeit és eredményeit, amelyekkel hozzájárult a magyarság, illetve a világ

gazdagításához. természetesen nem hiánytalanul, nem maximális teljességre törekedve, hiszen erre két szorosán összetartozó folyóiratszám sem lehet képes.

A tavalyi összeállítás a már befejezett múltat tárgyalta, a XX. századig, némely témakörben a II. világháborúig követve nyomon megyénk történelmét. Ebben a számban főként az elmúlt öt-hat évtized napjainkig tartó tendenciáinak bemutatására, a jelenünket közvetlenebbül meghatározó közelmúlt gondjainak és eredményeinek felvillantására törekedtünk, de néhány kérdéskörben (irodalomtörténet, mezőgazdaság, megyeszékhelyi címért folytatott vita) szükségszerű volt a visszatekintés egészen a múlt századig.

Előbb Erdmann Gyula nagy ívű esszéje fölvezet meggyénk II. világháború utáni történetének, fejlődésének mozgásirányait, az ezek kapcsán megfogalmazható kérdéseket, a különböző területen elért eredményeket. Majd további tanulmányok, esszék sorozata mutatja be a történelem, a társadalom, a kultúra, a művészeti élet legfontosabb csomópontjait, állomásait. Az adott szakterület legjobb ismerői által írott tudós dolgozatok közé lazább esszéisztikus szövegeket, a korabeli sajtóhírek alapján készült dolgozatokat vagy olyan naplójegyzetet is illesztettünk, mint a Molnár Istváné 1944-45-ből.

A kor elemzésére, megítélésére vonatkozóan nincs még mindenki által elfogadott, általánosan rögzült szempontrendszer, fogalmi apparátus, de talán el is múltak már azok az idők, amikor csak egyféle, egyedül érvényes álláspont és nyelvezet létezhetett bizonyos történelmi kérdések tárgyalásakor, így mi sem próbáltuk meg a szerzőink szemléletmódjában, értékrendjében, szóhasználatában meglévő eltéréseket eltüntetni vagy összehangolni.

Az írások többsége ugyanakkor ezúttal is az eddigi kutatási eredményeket szintetizálja, de bízunk benne, hogy olvasóink számos novummal, új felismeréssel, illetve megfogalmazással is találkozhatnak majd. Somlai Katalin tanulmánya például az 1956-os forradalom Békés megyéjéről az első tudományos igényű összegezés, számos nem vagy kevéssé ismert esemény feltárásával. Szintén sok új szemponttal, információval szolgálhatnak az MTA Regionális Kutatóközpontja Békéscsabai Osztálya munkatársai által írott dolgozatok az 1945-49 közötti időszakról, illetve megyénk gazdaságtörténetéről, urbanizációjának alakulásáról vagy az intézet egykori igazgatójával, Tóth Józseffel készített beszélgetés a településfejlesztés és az érdekérvényesítés összefüggéseiről. A kultúra, az irodalmi, művészeti élet témaköreit feldolgozó írások pedig olyan összegezesek, amelyek eddigi hiányuk miatt tarthatnak számot fokozottabb érdeklődésre.

Olyan anyagot szerettünk volna összeállítani ezúttal is, amely a tudományos kutató és az adott szakterületen, témában járatan olvasó számára is haszonnal forgatható, a megyénk múltja és jelene iránt érdeklődők számára évek múltán is nemcsak hogy fellapozható, de megkerülhetetlenül fellapozandó is. A két szám, az előző 15 és a mostani 16 írás, reményeink szerint, együtt ad az elkerülhetetlen hiátusok, egyes tudományos és művészeti témák óhatatlan háttérbe szorulása ellenére, valamiféle olyan töredezett teljességet, amelyből térségünk ezer éves múltja, eredményeink és máig ható gondjaink egyaránt megismerhetők.

Nem provinciális szűklátókörűség, nem regionális elzárkózási vágy, netán valamiféle lokális felsőbbrendűségi hamistudat vezérelte a szerkesztőket a két lapszám összeállításakor, hanem éppen ellenkezőleg, a helyinek és az országosnak, a helyinek és a nemzetinek az együtt létezését, egymásba ékeltségét szerettük volna szemléltetni. Azt hogy mennyire része volt mindenkori Békés megye a magyarság egyetemes fejlődéstörténetének, amiben kimondatlanul benne van az a reményünk is, hogy ez már így is marad örökké.

E szám anyagának megszervezésében és összeállításában is Erdész Ádám, a Békés Megyei Levéltár igazgató-helyettese volt elsősorban segítségemre, aki időközben már lapunk állandó munkatársai közé lépett.

Erdmann Gyula

A kommunista diktatúra és „modernizáció” kora Békésben

1944/45-1989: 45 év... Németek után szovjet megszállás, kezdeti, de gyorsan elhamvadó remények, demokrácia látszata, félrevezetés, majd megfélemlítés, szovjet támogatással kiépülő kommunista diktatúra, egy teljes nép megalázása, kifosztása, hadigazdálkodásba kényszerítés; aztán ismét remény, váratlan – példás összefogás, a szabadság, a függetlenség íze és öröme, majd a bukás, megtorlás, lélekben-önbizalomban felőrlődés, reményt vesztes és a gulyáskommunizmus álnok kínálatának kényszerű elfogadása: az egyéniség, az önálló gondolkodás, a polgári mentalitás és erkölcs feladása, behódolás némi magánéleti autonómiáért és a szocialista barakkon belüli relatíve kibírhatóbb életnivóért; mindennek végén ott áll az 1985-re világos csőd, a szocializmus működésképtelensége, az elviselhetetlen eladósodottság és a rendszerváltás elkerülhetetlen, többéves súlyos nehézségei... Súlyos, emberpróbáló és idegörlő folyamat, amelyben Békés megye a vesztesek közt a legvesztesebbek egyike s 1990 utáni sorsa, felzárkózása is meglehetősen problematikus, szinte kilátástalan – hacsak jelentős kormányzati támogatás, valódi és tényleg akart felzárkóztatás nem lesz...

A „felszabadulás”, 1944/45 fordulója a háború örömteli végét, de az új, szovjet megszállás kezdetét jelentette. Átmenetileg mindenhol „népi” szervek, bizottságok vették kézbe a települések vezetését, ám nem választással, hanem az alakuló pártok paktumaival s főként szovjet kontrollal minden téren. A Vörös Hadsereg ellátása, a 300 millió dolláros jóvátétel, a nem hivatalos, de annál súlyosabb katonai zablások, lebombázott hidak, vasutak, gyárak, jóvátételbe potom áron leszerelt és elszállított gépek-berendezések ezrei jelezték az új alávetettségbe induló út nehézségeit. A hatalom lényegében a kommunista párt kezébe került: az ún. népi demokratikus korszak (1945-től) se népi, se demokratikus nem volt soha. Az 1945 novemberi választásokon 57%-ot kapott kisgazdapárt miniszterelnököt adhatott, de az alapvető tárcák kommunista kézre kerültek (pl. a belügy a rendőrséggel). Minden döntő kérdésben a kommunisták és a mögöttük álló Vörös Hadsereg akarata érvényesült. A parlament döntéseit, törvényeit is diktatórikus háttérrel a kommunisták vezényelték – miközben a demokrácia intézményei formailag, a „demokrácia” kulisszáiként működtek.

A diktatúra Békésben is megtalálta hűségesebb kiszolgálóit. Szegedi Albertné Csabán lett polgármester, majd tanácselnök: kimondhatatlan gyűlölettel, igazi terrorista kiskirályként verette, aláztatta meg a parasztokat, értelmiségieket; alapvető része volt az említett csabai kulákakasztásban. (1956-ban elborult elmével öngyilkos lett.) Klaukó Mátyás Tótkomlósról indult, majd 1952-1956 között a mindenható megyei pártbizottság első titkára, majd az MSzMP első titkára 1965-ig. Alapvető része volt a diktatúra vezényletében, majd a kádári „konszolidációban”. Szobek András eredetileg szoc. dem. volt, a megyei törvényhatósági bizottság tagja a 30-as években. 1945-től megyei főispán (már kommunistaként), 1954-56 közt begyűjtési miniszter; 1956-ban fegyveres pártszolgálatos, majd Tökölre menekül a szovjetekhez. Domokos József szoc. dem. jogászként már 1919-ben munkástanács tag. A 30-as években kommunistákat véd politikai perekben. 1945-49 közt legfőbb államügyész (politikai perek, népbírói eljárások, jogos és jogtalan vádak, és bírósági eljárásokról előadott gyilkosságok sorában volt vezetőként részes). Ne felejtsük el Darvas Józsefet sem, aki jó parasztíróként és parasztpártiként lett kéttagkönyves kommunista, Rákosi székértelője,

minisztere; némi mentsége, hogy szülővárosnak, Orosházának remek gimnáziumot építtetett 1954-ben.

De emlékezzünk meg egy humanista kommunistáról is, hiszen kivétel erősíti a szabályt. Dr. Blanár Jánost Gyulán a „szegények orvosaként” tisztelték már a 30-as években is. 1945-től kórházi főorvos, megyei tiszt főorvos: mindig esküje szerint segített akin csak lehetett; az internáltakkal is emberséges volt, mint felügyelő főorvos. Aligha véletlen, hogy pont 1952-ben lett öngyilkos: a körülötte tomboló terrort ilyen ember nem viselhette el.

Voltak békésiek, akik a legkeményebb időben is mertek ellenállni: a békéssámsoni 20 fiatal 1951-55 közt Rákosi ellenes röplapok ezreit terjesztette Makótól Budapestig. Lebukásuk után 20-an 186 évet kaptak; 1956 októberében kiszabadultak, de már 1957 januárjában visszavitték őket, s csak az amnesztiával szabadultak végleg 1963-ban. Vezetőjük, Annus István, ma Békéssámson polgármestere (őt Zöldi Imrével együtt halálra ítélték, majd két hónapos siralomházi tartózkodás (!) után kegyelemből kaptak életfogytiglant). Sztálin halála után, 1953 júniusa-1955 márciusa közt, a Nagy Imre korszakban valamelyest humanizálódott a rendszer: némileg csökkent a beszolgáltatás, bezárták az internálótáborokat, kissé javult a közellátás, mérséklődött az ésszerűtlen iparosítás. De 1955 márciusában visszatért Rákosi és ott folytatta, ahol Sztálin halálakor abbahagyta. A szovjet kommunista párt 1956-os XX. kongresszusa figyelmeztetéseit figyelmen kívül hagyta, bízott a sztálinisták visszatérésében, így őt menesztette Moszkva, de utódja a semmivel sem különb Gerő Ernő lett... Így jutott el a javíthatatlan Rákosista diktatúra 1956 októberéig, amikor is hatalom elbizonytalanodását látva a sztálinizmus és a szovjet uralom ellen pár nap alatt győzött a forradalom, jeleként annak: az időlegesen visszavont szovjet csapatok nélkül azonnal bukik a kommunizmus hazánkban. A sztálinisták még gyilkoltak, ahol csak tudtak (Mosonmagyaróvár, parlament előtti tér...) – fegyvertelen tüntetőket, utána elmenekültek a szovjetekhez, vagy az erdőbe. Pár szép, emberi, függetlenségi és nemzeti örömmel teli, mosolygós őszi napot engedett akkor a történelem a magyarságnak, hogy azután az USA elnökének beleegyezésével meginduljanak a szovjet tankok ezrei november 4-én... Szuez, az olaj és a nagyhatalmi érdek semmibe vette egy kis nép hősi erőfeszítését, azt, hogy napokig ellenállt a világ legerősebb szárazföldi hadseregének. Elbukott a forradalom, de az első súlyos sebet itt kapta a kommunista világrendszer. (Az 1956-os Békés megyei eseményeket lásd. Somlai Katalin ezen számunkban megjelent tanulmányában. A szerk. megjegyzése.)

„A puhuló diktatúra, a legvidámabb barakk”

Kádár János 1956 novemberétől 1988 májusáig 32 évig volt hatalmon. 1957–85 közt az MSZMP első titkára, majd 3 évig főtitkára volt, 1956-58 és 1961-65 között miniszterelnök is. Kőkemény terrorral szolgálta ki moszkvai parancsolóit s lett a magyar történelem legvéresebb kezű diktátora. 1963-tól mérsékelte a terrort s a gazdaságnak, kultúrának némi önállóságot engedett. A párt vezető szerepét és a hűséget a Szovjetunióhoz nem engedte megkérdőjelezni, 56-ról beszélni sem volt szabad, de a tervgazdaság némi ésszerűsítését, az életnívó enyhe, de érezhető javítását – már csak 56 emléke miatt is – engedélyezte. 1968-ban támogatta a gazdasági reformot, de végrehajtotta Brezsnyev utasítására a keményvonalas visszarendezést is, s ezért 1971–74 nagy visszaesést hozott. Aztán megint növelte az ország mozgásterét és folytatta a reformokat, irányt véve a vegyes tulajdon és a piacgazdasági elemek részleges eltűrése felé.

Az államhatalom és a közigazgatás helyi szervei a tanácsok voltak 1950 óta. Amint a parlament szerepe is formális volt (évente pár napot ülésezett és néhány törvényt hagyott jóvá „egyhangúlag”, miközben záporoztak az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletei és a minisztertanácsi, miniszteri rendeletek) – úgy voltak – főleg eleinte – súlytalanok a tanácsok

is. Megyei–járási–városi–községi szinten is a tanácstagokat a népfront (azaz a mögötte álló kommunista párt) jelölte, s megválasztásuk 99%-os részvétel mellett, 99%-os többséggel történt országszerte. Később már a rendszer megengedte magának, hogy egy-egy tekintélyes ember, tisztelt helybeli lakos is tanácstag legyen. Eleinte a tanácsi vezetők képzettsége alacsony volt, a községekben pl. 20% körül volt a képzett tanácsi hivatalnokok aránya... A 80-as években már számos jó szakember is pozíciót kaphatott. A tanácsok szerepe végig formális volt, a végrehajtó bizottságok és a VB-titkárok szerepe volt döntőbb, de ők is a felsőbb utasítások végrehajtásában jutottak csak szerephez. A 70-80-as években bővült valamelyest a tanácsok önálló mozgástere de a pártvezetés primátusa végig megkérdőjelezhetetlen maradt.

A tanácsok kezdeti helyzete nem volt könnyű: közművesítés alig létezett, az áram is csak 1952-54-ben jutott el minden településre.

A megye népessége 1952-ben – a területi átrendezések után – 463 ezer volt s ez 1957-re 470 ezerre nőtt. A 60-as években (a szövetkezetesítés és munkaalkalom híján) sok embert veszített: 1968-ban csak 438 ezer ember élt itt. A csökkenés – sajnos – nem állt meg: 1985: 422 ezer, 1990: 412 ezer...

A foglalkozási megoszlás agrár jellegre utal: 1950-ben a keresők 73%-a élt mezőgazdaságból és csak 12 iparból, 15 kereskedelemből és szolgáltatásból. Az agrár népesség 1990-re 27%-ra csökkent, az ipari 26%-ra nőtt (ez országosan már 38% volt!). A tercier ágazatokban 1990-ben 40%-ra nőtt a foglalkoztatottakon belüli arány (1960-ban még csak 19%).

Gazdaságpolitika, ipar

Az iparosítás szükséges volt, hiszen hazánkban 1949-ben 55, Hollandiában 21, Németországban 29% dolgozott a mezőgazdaságban. Az iparosítási hadjárat hibáiról már szóltunk. – 1956 után egyes gazdaságpolitikusok szorgalmazták a reformot: növekvő vállalati önállóságot, kevesebb tervmutatót. Győzött azonban a „revizionizmustól” való félelem s maradt a centralizmus 1958-60 közt megint 47 %-ot kapott a beruházásokból az ipar, a mezőgazdaság viszont csak 11-et! Maradt a korszerűtlen termékstruktúra, a mennyiségi szemlélet, az alacsony termelékenység. Az energia 70%-a a 60-as években szénből származott s ez súlyos elmaradottságot jelzett. A helyzeten a 60-as évek végi eredményes olaj- és földgáz kutatások változtattak: új mezőket tártak fel Dél-Békésben, Algyőn, Hajdúszoboszlónál). Ami igazi, világpiaci, stratégiai értékünk volt: az uránérc, azt a szovjet hadiipar kapta, ki tudja miért cserébe...

1967/68-cal elindult a gazdasági reform: nőtt a vállalati önállóság, több piaci elem érvényesülhetett. A mezőgazdasági szövetkezetek tágabb életteret kaptak: nagyobbak lehettek az ösztönző háttáji gazdaságok, nőtt a gépesítés is, valamelyest csökkent az agráriumot sújtó hatalmas elvonás – de az agárólló végig jellemzője maradt a szocialista gazdaságnak (miként így volt ez 1920-1940 közt is): bizony ráférne már e szerencsétlen agrár megyére egy jól átgondolt kormányzati „kárpótlás”.

1973/74-gyel leállt a reform, moszkvai utasításra, majd jött az olajár-robbanás és a súlyosbodó válság... A 70-es években nyolcszor annyi buszt adtunk egységnyi olajért a Szovjetunióknak, mint régebben! Kádár létszámcsökkentésre, a szociális juttatások mérséklésre nem volt hajlandó s így rövid út vezetett a 20 milliárd dollár adóssáig, amit még unokáink is fizetni fognak. A nemzeti jövedelem a 60-70-es években még évi 5-8 %-kal nőtt, 1986-tól ez leállt. A reálbérek 1978-ig nőttek, majd stagnáltak, aztán süllyedtek, 1990-ben az 1978. évi 78%-ára!! A „szocialista modernizáció” megbukott, a versenyt a nyugattal minden téren elvesztette.

Békés megyében 1948 után ipartelepítés alig volt, a meglévő vállalatokat, iparágakat bővítették, ill. valamelyest korszerűsítették (malomipar, hús-, baromfi-, textil-, tégl- és

cserépipar, nyomdászat). A megye nem magántulajdonú („szocialista”) szektorában 1949–73 közt 30 milliárdot investáltak, ennek zömét 1957 után, addig Békés, mint agrármegye az iparosítás egyik elszenvedője, az elvonás területe volt. 1973-ra az agrár jelleg agrár-iparira változott. A mezőgazdaságban dolgozók aránya 1949-ben még 79% volt, ez 1973-ra 38%-ra csökkent.

Az iparfejlesztés nagyobb ütemre megyénkben a 60-as években váltott. Addig jelentősebben csak a téglá- és cserépipar nőtt, az 50-es években elérve az évi 300 millió téglát és 100 millió cserepet, természetesen több gyáregységgel. 1951-ben létesült a csabai Forgácsoló Szerszámgépgyár: 1957-ben már 350 fővel dolgozott, 1971-ben ezer fővel s exportált Nyugat-Európába is. Jelentősebb üzem volt a csabai Baromfifeldolgozó Vállalat csabai és orosházi üzemekkel: komolyabb fejlődés itt is csak 1957 után történt. 1971-ben már 2300 vagon baromfit vásárolt fel a megyében! A volt Rokka Kötszövőgyárból alakult és fejlődött a BÉKÖT, amely 1975-re 2500 embernek adott munkát. A nagy múltú Kner Nyomda és a csabai (volt Tevan) nyomda 1963-as összevonásával a Nyomdaipari Tröszt egyik vállalata lett.

1962-ben alakult meg a csabai konzervgyár s 1965-ben már 1400 embert foglalkoztatott. Ez évben indult útjára a csabai hűtőház is, amely akkor az ország legmodernebb hűtőgyára volt és svéd kooperációban is dolgozott. 1974-re elérte az 1500 vagonos kapacitást. A BÁÉV 1955-ben alakult és 20 év alatt, főleg 1965 után 5 milliárdot épített be a megyében: vö. orosházi üveggyár, csabai konzervgyár, gyulai SZOT szálló, csabai cserépgyár stb. A volt Merkur szövőgyárból alakult csabai Pamutszövő Vállalat 700 fős volt a 60-as évek közepére. A korábbi gépállomásból, javító műhelyekből fejlődő csabai MEZŐGÉP a tröszt legnagyobb vállalatának egyike lett, 3000 dolgozóval és 9 önelszámoló egységgel. Számos kis ipari szövetkezet összevonásával jött létre a Körösvidéki Cipész Szövetkezet, csabai központtal. Részlegeiben Gyulától Szarvasig 500-an dolgoztak. (Az 50-es években a magániparosokat is – mint a parasztságot – szövetkezetbe kényszerítették; a kisipari szövetkezetek szerepe a 60–70-es évekre jelentős lett a megyében, főként a szolgáltatóiparban; a kezdet nem volt egyszerű: 1956-ban 46 kisipari szövetkezet létezett 153 telephellyel...)

Nagy jelentőségű volt a kőolaj- és földgáztermelés fellendülése a 60-as évek elején. 1963-ra Békés az ország olajtermelésének már 10%-át adta (ugyanekkor a cserépből 37%-ot, férfinépből 22%-ot, cukorból 19%-ot, kolbászfélékből 10%-ot: ezek voltak a jelentős ágazatok). 1966-ra megépült a Kardoskút–Dunaújváros földgázvezeték. 1963-ban indult el az orosházi öblösüveggyár és 1965-ben a síküveggyár, sikeres jövővel. A megyében az élelmiszeripar és utána a könnyűipar primátusa végig megmaradt, szerepük a '60–70–80-as években csekély mértékben csökkent.

Az iparban foglalkoztatottak száma Békésben 1960-ra 24 ezer, 1970-re 50 ezer, 1980-ra 54 ezer, majd csökkenve 1988-ra 49500 lett. A magánkisiparosok létszáma eközben 1960-ban 3900, 1970-ben 4500, 1989-ben 6500 lett, azaz folyamatosan nőtt az 50-es évek kényszerszövetkezetesítése után. Az ipar összes állóeszközértéke megyénkben az 1966. évi 4,3 milliárdról 1980-ra 15,1 milliárdra, 1989-re 34,3 milliárdra emelkedett. 1978-ban kezdett működni a Gyulai Húskombinát (1,3 milliárdos beruházással), amely fénykorában 2000 embert foglalkoztatott. Hasonlóan fontos fejlesztés volt a Csepel Autógyár három telephelye Szeghalmon, Körösladányban és Dévaványán 1976-tól. A 80-as években ezekben 1300-an dolgozhattak. A mennyiségi fejlődés kielégítő volt, de gondként volt elkönnyvelhető: számos üzem fővárosi cégek leányvállalata, azaz mérsékelten önálló volt és csúcsmínőséget kevés békési vállalat produkált.

Mezőgazdaság

Rákosi 1948 elején éppen megyénkben, Mezőhegyesen jelentette ki: rágalom, hogy a kommunisták a magántulajdon ellen lennének; az MKP megvédi a paraszti tulajdont. Ez év augusztusában aztán ide nem messze, Kecskeméten már azt mondta: a nagy halak megeszik a kis halakat. Harc tehát a kulákok ellen, a többi paraszt számára pedig egy járható út van: a szovjet típusú szövetkezet. Indult az erőszakos, az önkéntességre, fokozatosságra, hatékonyságra fittyet hányó kollektivizálás. A parasztnyúzás már említett fő eszköze a beszolgáltatás volt. Egyetlen példa: 1952-ben annak a gazdának, akinek földje 200 aranykorona értékű volt, holdanként 820 q búzát (vagy egyenértékű más terményt) kellett szinte ingyen leadnia. Ekkor egy millió kat. hold szántó állt vetetlenül, búzát kellett importálni... Az életnívó országosan zuhant: csökkenő bérek, kötelező államkölesön-jegyzés stb. után 1952-ben az 1938. évi 66%-át érte le, miközben a nemzeti jövedelem már az 1938. évi 124%-án állt! Ahogy Rákosi kívánta: nem ették meg az aranytojást tojó tyúkot...

1948-53 közt 470-ről 5000-re nőtt a tsz-ek száma, földjük 76 ezer kat. holdról 2,5 millióra. 1956-ban viszont a tsz-ek fele felbomlott. Kádárék pár évig „türelmesek” voltak, aztán következett az új kollektivizálás, már kevesebb erőszakkal, kifinomultabb módszerekkel.

1966-tól a magyar gazdaságban elsőként az agráriumban indult a reform. Emelték az átvételi árakat, elengedtek hiteleket, nőtt a tsz-ek, állami gazdaságok önállósága, erősen javult a mezőgazdaság gépellátottsága és hamarosan a termelés is. sok üzemet összevontak, erős volt a koncentráció. A termésátlag búzából 1961-80 közt 18 q/ha-ról 47-re növekedett. Az állatszám viszont stagnált. Feltűnő és sokat mondó: a szántóföldek 10%-án lévő háztáji gazdaságok állították elő az összes agrár termelési érték 33%-át 1981-ben. – Igaz, a tsz-ek besegítettek kedvezményes vetőmaggal, gépi műveléssel, értékesítéssel.

Békés megye kiváló adottságú agrár terület. A szántóföldek aránya a legnagyobb az országban s ezek aranykorona értéke szerint a megyék között a 1–2. helyen áll. 1935-ben 2. volt Csanád után, 1969-ben (a volt Csanád egy részével együtt) már első 17 aranykorona/ha értékkel.

1945-ben Békésben alakult az első szövetkezeti gazdaság, az akkor bihari Sarkadon. 1948-ra 24 lett a tsz-ek száma, majd 1953-ra már minden településen volt tsz, az agrárterület 1/3-án. A rákosista agrárpolitika természetesen itt is töretlenül érvényesült. Volt kulákakasztás (jogtiprással) – Békéscsabán, ahol a köröstarcsai, ártatlan Molnár Istvánt végezték ki. De pl. az eleki apáca-iskolanővéreket is búzagyújtogatás vádjával üldözték el Elekről, birtokukról. Folyt itt is a tsz szervezés, az ismert módszerrel. A megye 2200 „kulákja” 1949–53 közt 50 ezer kat. h.-t „ajánlott fel” az államnak, „dolgozó” parasztok is felajánlottak közben 11 ezer kat. h.-t. □ gy aztán 1955-re az állami gazdaságok 270, a tsz-ek 208, az egyéni – sokáig kitaró – gazdák 516 ezer kat. h.-t birtokoltak. 1958-ban az egyéni gazdák kezén még 511 ezer kat. h. volt, 1963-ban 51 ezer..., míg a tsz-eknél már 700 ezer kat. h.

A Nagy Imre-korszakban Békésben 21 ezer család lépett ki a tsz-ből, 110 ezer kat. holddal. 33 tsz oszlott fel. 1956-ban 234 tsz és 120 tszcs a szántók mindössze 27%-át birtokolta. Eddig tehát a megtörés, az egyéni betörése nem igazán sikerült. 1956 végére már csak 92 tsz és 79 tszcs működött, 99 ezer kat. holdon, míg egyéni kézen volt 551 ezer kat. h. (állami gazdaságoknál 115 ezer kat. h.) – A kollektivizálási hadjárat után (200 káder segítette az „agitációt” és mozgósították a párt és tanácsi szerveket, rendőrséget...) 1962-re Békés 739 ezer kat. h. szántóterületéből egyéni kézen már csak 19 ezer volt, a tsz-eknél viszont már 585 ezer, állami gazdaságoknál 117 ezer. A 60-as évek első felében közel 3 milliárdos beruházást kapott a megye mezőgazdasága s így az 1959. évi 2500-al szemben már 1965-ben 5100 traktor járta a földeket – ami szükséges is volt, mert a falusi fiatalok tekintélyes része a városokba ment. Romlottak is a termésátlagok. 1965 után 5 év alatt 3 milliárdos beruházás történt Békésben az agráriumban, de ennek zöme – sajnálatosan – építkezés volt (istállók, gabonátárolók), ami nem növelte gyorsan a termelékenységet. Így is viszonylag gyors fejlődés

indult, amit az 1970-es ár- és belvíz tört meg. 1971/72-re a termelési volumen 24%-kal haladta meg az 1965/70 közti értéket. Ekkor már valamelyest a termelékenység is nőtt, mivel csökkenő munkaerő-állomány mellett nőtt a termelés. Erőteljes üzemi koncentráció történt: 1970-ben 130 tsz működött, 1974/75-ben 90.

A búza és a cukorrépa vetésterülete Békésben volt országosan a legnagyobb. Kukoricából Bács mögött 2. helyen állt Békés. A 100 kat. h.-ra jutó sertésszámban Békés végig az 1. helyen volt. 1970-ben pl. az állami gazdaságokban 91, a tsz-ekben 437 (ebből háztájiban 264!), egyéniéknél 110 ezer db volt; ez összesen 638 ezer db-ot tett ki. (1956-ban 559 ezer, 1958-ban 463 ezer db – enyhe növekedést regisztrálhatunk). A 100 kat. h.-ra jutó szarvasmarha számban már gyengébb volt a megye helyzete – 1952-ben országosan a 16., 1968-ban a 12. helyen állt. 1953-ban 116 ezer, 1970-ben 134 ezer db-ot írtak össze s az utóbbi szám nagyobb részét a háztáji és egyéni gazdaságok adták! 1982-ben már csak 117 ezer szarvasmarhát regisztráltak a megyében, sertésből viszont egymilliót. A kis háztáji és kisegítő ill. egyéni gazdaságok ebből az egy millióból 600 ezret tartottak!

Összességében Békés mezőgazdasága is az 1960-as évek végétől a 70-es évek végéig gyarapodást, fejlődést, majd a 70-es évek végétől a 80-as években stagnálást, majd lassú hanyatlást könyvelhetett el. A gépállomány elöregedett, az újabb állami injekciók késtek, a tsz-ek adósságai nőttek, csak a legjobbak álltak viszonylag szilárdan a lábukon. Ezt jelezte a szarvasmarha-létszám 83 ezerre esése 1986-ra, s közben a sertések száma is 1 millióról 850 ezerre csökkent.

Oktatás és művelődés

Korszakunkban itt történt – természetesen ezt a kor Európa-szerte kikerülhetetlenül magával hozta – mennyiségben, de hatékonyságban is a legnagyobb előrelépés. A 8 osztályos iskola kötelezővé tétele, az analfabetizmus leküzdése, a könyvtárak és olvasók szaporodása, művelődési házak és programok sora, a középfolkon tanulók számának meredek emelkedése: ezek kétségtelen eredmények. Persze a művelődésügy és az oktatás is át volt itatva politikával, mégis sok helyen megtalálták a módját (a hivatalos internacionalizmus ellenére) a nemzeti érzés, a tradíciók ápolásának.

A középiskolai képzés felfuttatása nagy zsúfoltságot idézett elő: 1947-ben az ország 372 intézetében 72 ezer, 1959-ben 435 intézetben 178 ezer fiatal tanult.

Megyénkben 1948-ban 340 elemi iskola működött, egy tanteremre 40 gyerek jutott! 1956-ban 62, 1975-ben már csak 43 ezer általános iskolás tanult, erősen csökkent a gyerekek száma. 1985-ben viszont 51 ezerre nőtt az elemisták száma: az abortusztilalomkor (1950-53) születettek ekkor már szülők voltak! Az osztatlan rendszerű oktatás és a zsúfoltság megszűnt. 1952-ben a megyében 12 gimnázium működött, 3100 tanulóval, 178 tanárral. Létezett 4 közgazdasági, 4 mezőgazdasági, 3 tanítóképző, egy ipari és egy óvóképző középiskola. Különös és zenetörténeti jelentőségű volt a tarhosi ének-zene általános iskola, liceum és tanítóképző, élén a Kodály-követő remek Gulyás Györggyel. (Az iskolát, amely 1946-tól működött, 1954-ben voluntarista módon és közvetve Kodályon és követőin ütve egy nagyot bezárták.) A 60-as években több kisebb középiskola, gimnázium is alakult, majd ezek zöme a 70-80-as években megszűnt. 1970-ben gimnáziumba már 5110 tanuló járt, középiskolába összesen 8766. (1952-ben 5300.) A középiskolai képzés kiszélesedésével főként a szakiskolákban, szakközépiskolákban természetesen a minőség nem mindenütt tartott lépést.

A megyebeli felsőoktatást a nagy múltú szarvasi tanítóképző megszüntetése után a rövid életű gyulai tanítóképző, majd a debreceni agráregyetem főiskolai kara (Szarvas) jelentette.

1986-tól minőségi fordulatot hozott a csabai tanítóképző főiskola, majd erőteljes fejlődése több szakon is.

A tudományos életet a Szeged és Debrecen közti értelmiségi hiányterületen a kevés főiskola mellett néhány kisebb, de itt nagy fontosságú kutatóintézet (Szarvasi Öntözési és Talajjavító, Haltenyésztési 1950-53-tól, majd 1973-tól az MTA Földrajzi Kutató Intézete Alföldi Kutatócsoportja Csabán) ill. a megyei levéltár és múzeum munkája jelentette. A levéltár helytörténeti publikációi, forráskiadványai, a megyei múzeumi szervezet kiadványai hézagpótlók voltak. A megyei könyvtár 1952 óta irányítja, segíti a fokozatosan bővülő könyvtári hálózatot s amellet nem kis részt vállalt a közművelődésből. A múzeumok eleinte gyarapodó gyűjteményekkel, de kevés látogatóval voltak jellemezhetőek. A 60-as évektől a gyulai vár látogathatóságával fordulat következett: 1974-ben csak Gyulán 147 ezer látogatót regisztráltak, Csabán 50 ezret. 1982: Gyulán már 250 ezren nézték meg a várkiállítást.

Az országban 1950-ben 500, 1954-ben már 2000 művelődési ház működött – vegyes nívón, de sokak szolgálatában. Békésben az első művelődési ház Békésen alakult (1949), 1973-ban már 8 művelődési központ és 51 művelődési ház állt rendelkezésre.

A Jókai Színház 1954-től rendelkezik önálló társulattal; Daniss Győző, majd Miszlay István alatt tisztes színvonalat ért el, tájelőadásaisal valóban a közt szolgálta. 1974: 403 előadásukat 370 ezren látták a megyében. Ez évben pl. a Filharmónia 160 hangversenyét 48 ezer ember hallgatta meg.

Külön fejezet megyénk művelődéstörténetében a Gyulai Várszínház, amely 1963 óta évtizedeken át volt a magyar történelmi drámák bemutató helye, műhelye. Hazánk legjobb színészei, remek rendezők alkottak itt – az aczéli támogatjuk–túrjuk–tiltjuk kulturális „értékrend” határait fenyegetve, missziót teljesítve Székely János, Sütő, Illyés, Németh László és mások műveinek színrevitelével. A fő érdem Miszlay Istváné, Havasi Istváné és Sík Ferencé.

A megye képző- és iparművészetét az eklektika jellemezte. Nemzetközileg elismert művészek és zárt világukban is nagyot alkotók mellett szerényebb, de értékes mesterek alkottak itt, vagy távolba szakadva. Csak felsorolásra van módunk: Molnár C. Pál Battonyáról indulva lett Európa-hírű, a csabai Jankay Tibor 1948 után az USA-ban ismert festő, egyetemi tanár; Csáki Maronyák József Orosházáról lett kiváló portréfestő, Kossuth díjas; Papp Gyula is orosházi, Németországban, majd itthon főiskolai tanár; Ruzicskay György emlékháza és gyűjteménye Szarvast gazdagítja a művész nemzetközi rangú alkotásaival; a Kossuth-díjas Csernus Pál Kondoroson született és ma Párizsban elismert festő; Kohán György robusztus, nagy intenzitású műveit Gyulára hagyta – ezek külön múzeumban láthatók.

A művelődéstörténeti vázlatból nem maradhat ki a Békési Élet c. tudományos és közművelődési folyóirat, amely 1966-tól 30 éven át – Szabó Ferenc szerkesztésében – nagy szolgálatot tett a megye értelmiségi közéletének.

A megye művelődési és tudományos intézményei tették tehát, amit tudtak; nehéz helyzetekben, a politika és az állampárt által folytonosan befolyásoltan, de törekedtek az igényes közszolgálatra – számos esetben sikerrel. Tehetségekben nem volt hiány: Erkel és Bay Zoltán megyéje jó táptalaja az ígéretes pályakezdeteknek – sajnos, a megye leszakadó helyzete miatt (az iparosítás egyik finanszírozója, áldozata volt, egyre kevesebb igényes értelmiségi álláslehetőséggel) és a bizony időnként kistílú és értelmiségellenes vezetői szemlélet közepette a legjobb tehetségek sora hagyta el a megyét. A városok – még a polgári tradíciójú Gyula is – kiürültek, s az elvándoroltak helyét egyébként tisztes tanyai, falusi beköltözők foglalták el – ottani életmódjukkal és igényeikkel. E kiúttalannak tűnő folyamatnak is csak az említett tényleges felzárkóztatás vethetne véget.

A művelődés és hagyományörzés jegyében néhány szót a megye nemzetiségeiről, akikkel a magyarok évszázadok óta élnek itt általában békében, egymás kultúrájából, értékeiből merítve, gazdagítva egymást.

A szlovákok 1949-et követően erősen meggyengültek a lakosságcsere következtében; sok ezren távoztak el Szlovákiába. 1948-ban jött létre a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége, amely munkáját jórészt csak kulturális területen fejthette ki. A falusi népesség városba áramlása, a nemzetiségi iskolák kétnyelvűvé alakítása gyengítette a szlovák közösségeket (is). 1970 után kedvező fordulat történt: a szövetség szélesebb társadalmi munkába kezdett az identitásörzés érdekében. Szlovák iskolák jöttek létre Csabán, Szarvason, Tótkomlóson, Nagybánhegyesen. (Csabán és Szarvason kollégium is működött.) Szlovák óvónőképzés Szarvason, tanítóképzés (1994-től) az új csabai főiskolán kezdődött. Szlovák báziskönyvtár-hálózat alakult, a Munkácsy Mihály Múzeum pedig – egyebek mellett – szlovák bázismúzeumként is dolgozott. Szlovák rádió és tv-adás indult. Szlovák újság 1949-től olvasható. 1994 óta van lehetőség nemzetiségi, kisebbségi – így szlovák – helyi és országos önkormányzatok működtetésére.

A magyarországi románok zöme Békésben él. A trianoni határokon innen a kis létszámú románság értelmiség nélkül volt. 1949 után – persze nem előzmények nélkül – a románság főként kulturális életét szervezte (műkedvelő együttesek, énekkarok, táncsoportok, színjátszó-körök): 1948 óta létezik a Magyarországi Románok Kultúrszövetsége (később Demokratikus Szövetsége). 1950 óta olvasható román lap. Rádió- és tv-adás is hallható-nézhető az 1970–80-as évektől. A román gimnáziumban román házi könyvtár van, a megyei múzeum román bázismúzeum is. A román ortodox egyháznak 1948 óta konzisztóriumja volt, amelynek önállóságát 1951-ben ismerték el. 1999: Teoctist pátriárka a gyulai ortodox templomban magyarországi román ortodox püspökké szentelte – elsőként – Sofronie atyát. A Magyarországi Románok Országos Önkormányzata Gyulán működik (1995-től).

A hazai németek a háború utáni retorziók, a kollektív büntetés (deportálás, kényszermunka a Szovjetunióban, kitelepítés Németországba) után létszámban erősen megcsappanva csak 1955-ben kezdett eszmélni. Ekkor alakult a Magyarországi Német Dolgozók Kultúrszövetsége; ma ez Magyarországi Németek Szövetségeként funkcionál. A 80-as években kezdték a németek igazán vállalni identitásukat – Gyulán pl. ekkor – 1981 – létesült a Német Klub – tanfolyamokkal, előadásokkal, hagyományápolással, tárgyi és írott emlékek gyűjtésével. A gyulai városi könyvtárban megnyílt a Goethe olvasóterem. Mezőberényben 1989-től működik a Német Hagyományápoló Együttes. Elek 1990 óta rendezi az elekiek világtalálkozóját, melyen számos még élő kitelepített vesz részt – hazalátogatva Németországból. 1994 óta a német helyi önkormányzatok is működnek.

A legsúlyosabb gondot az infrastruktúra elmaradottsága jelentette és jelenti. Távol van a főváros, lassú a vasút, a közutak állapota elégtelen. 1960 után viszonylag sok lakás épült, de 1962-ben pl. 162 ezer lakásból csak 1100 volt csatornázva... Földgáz még 1990-ben is csak a lakások 47%-ában volt bevezetve. 1990-re a 10 ezer főre eső kórházi ágyak száma 55, országosan 68, Budapesten 110 volt.

Végül is így fest a „modernizáció” kora (ahogy egyesek nevezik az 1950-89 közti időt) Békésben. A modernizáció országosan sem igaz: ami történt s előrelépés volt, arra Széchenyi szavai idézhetők, melyeket Bach Sándornak, az abszolutizmus kori osztrák miniszterelnöknek írt: „a vasutat az idő hozta, s nem Ön, kegyelmes úr...” Tény viszont, hogy hatékonyságban, reáljövedelemben jottányival sem került országunk közelebb Nyugat-Európához, sőt: a 80-as években a csőd, a bukás, a reformálhatatlanság egyértelmű lett. A mezőgazdaságban ugyan létrejöttek a nagyüzemi termelés lehetőségei – de erőszakkal, volumentarizmussal nem lehet egy népet „boldogítani” – s ez végül az agráriumban is (10 éves felfutást követő csőddel)

megmutatkozott. Tulajdontól megfosztani embereket s aztán csúcsmínőségre törekedni: ez nem sikerülhetett, mert nem voltak meg a szubjektív feltételek (sem).

Megyénk számos jó adottsága ellenére leszakadó, közepesen iparosodott agrár-megye volt 1989-ben. Népe ssége fogyott, előregedett, megtartó ereje, vonzereje egyre csökkent. Érdekvényesítő képessége is kevéske volt s így baljós érzésekkel állhatott a rendszerváltás kapujában.

Kugler József*

Az újrakezdés évei

Magyarország (és különösen Békés megye) 1944/45 utáni további sorsának irányát a háború menetében beállt váratlan fordulat befolyásolta leginkább. 1944 augusztusában ugyanis Románia szembefordulva korábbi szövetségeseivel a Szovjetunió oldalán folytatta a háborút. A német és magyar csapatokat meglepetésszerűen érte az átállás, rövid ideig tartó ellentámadásuk összeomlott, 1944 szeptember végén a Vörös Hadsereg román szövetségeseivel együtt már a trianoni országterületre lépett. A magyar társadalmat váratlanul érte a gyors fordulat, noha hetek-hónapok óta izgatottan leste, figyelte a lakosság a front állásáról szóló híreket. A magyar honvédség visszavonulásával egyidőben a lakosság egy kis részével együtt a helyi közigazgatásban dolgozók többsége is elhagyta korábbi szolgálati helyét. A helyi irányítását öntevékeny csoportok, a helyi lakosok képviselőiből álló bizottságok vették át. E bizottságokban, amelyeket 1944 novemberétől-decemberétől hivatalosan már nemzeti bizottságoknak neveztek, főként a németellenes pártok (szociáldemokraták, kigazdák, parasztpártiak, korábban illegalitásban tevékenykedő kommunisták) és a szociáldemokratákhoz közel álló szakszervezetek képviselői vettek részt, de néhány korábbi tisztviselő, jeles helyi közéleti ember (lelkész, orvos, gazda) is helyet kapott tagjaik között. A Vörös Hadsereg lényegében a nemzeti bizottságokon keresztül felügyelte az elfoglalt területek közigazgatását. Kétségtelen tény, és ezt korábbi történetírásunk is erőteljesen hangsúlyozza, hősies és emberfeletti munkát végeztek az említett bizottságok, lehetőség szerint védték a tulajdont, erejükhez mérten próbálták csillapítani a megszállás okozta sebeket. Ugyanakkor, mint bármilyen „hatalmi vákuumnak”, gyors rendszerváltásnak szinte természetes velejárói a „nem kívánatos” események: az uralkodni vágyás, a nepotizmus, az indulatok elszabadulása, a vélt vagy valódi sérelmek egyéni megtorlása, a leszámolások stb. is. Akadt nem egy olyan Békés megyei település is, ahol legendák keringtek arról, hogy egyik-másik család hogyan alapozta meg „az oroszok bejövetelekor” későbbi egzisztenciáját, ki kivel számolt le, ki kit biztatott fel, hova tűntek az uradalmak jószágai, kik használták gyűjtősnak a kastélyok értékes könyveit, intarziás ajtóit, fali kárpitjait. Nem kevesen voltak, akik elborzadtak, ez lenne hát a demokrácia, ez a népuralom? Az akkor élők talán többsége, azonban mégis úgy érezte, ha voltak is disszonáns jelenségek, először tapasztalhatták meg, hogy kezükbe vehetik sorsuk irányítását. Az utóbbi évtizedben gyakran idézett Bibó István, aki a háborút követő években a Nemzeti Parasztpárt egyik eszmei irányítója volt, talán kissé patetikusan és némi aktuálpolitikai felhanggal jellemzi a kialakult helyzetet A magyar demokrácia mérlege című 1946-ban megjelent elemzésében, megállapításai azonban minden bizonnyal tükrözik a valóságot: „A nemzeti bizottságok megalakulása és működése volt a megszületendő magyar demokrácia első

* A szerző az MTA RKK ATI Békéscsabai Osztályának történésze

nagyméretű, spontán teljesítménye, melyet ilyen vonatkozásban legjobban az orosz szovjetek működésével lehet egybevetni, azzal a különbséggel persze, hogy a nemzeti bizottságok nem a proletariátus forradalmának, hanem a fasisztaellenes demokratikus erők koalíciójának, a népfrontnak voltak a szervei.”

A választások

Az ország és Békés megye 1944/45 utáni társadalmi, politikai és gazdasági fejlődési irányát az első hónapokban és években négy párt határozta meg. A háború alatti kormánypártok, politikai csoportosulások ugyanis (magától értetődően) nem kaphattak lehetőséget a Szövetséges Ellenőrző Bizottságtól az újrakezdésre. Az 1945 januárjában megkötött fegyverszüneti egyezmény alapján a békekötésig (más legyőzött államokhoz hasonlóan) az akkori Szövetséges Hatalmak képviselőiből álló bizottság, a SZEB korlátozta Magyarország szuverenitását, így egyebek mellett a pártok újjászervezésének engedélyezése is ettől a szervezettől függött. A Bizottságon belül (más kelet-közép-európai országhoz hasonlóan) azonban gyakorlatilag a Szovjetunió meghatározó szerepe érvényesült. Összesen hat párt kapott engedélyt 1944/45-ben az újrakezdésre, közülük négy játszott meghatározó szerepet, tett szert nagyobb társadalmi-politikai befolyásra. Közülük az 1890-ben alakult SZDP tekinthetett vissza legnagyobb múltra. A két világháború közötti években parlamenti képviselettel is rendelkező párt mindenekelőtt a munkásság, az önálló iparosok, a városi alsó-középosztály, értelmiségiek és részben a falusi földmunkások körében volt népszerű. Az 1919-ben alapított Kommunisták Magyarországi Pártja, később Magyar Kommunista Párt (MKP) a Tanácsköztársaság idején tanúsított magatartásával nem lopta be magát túlzottan a magyar társadalom széles rétegeinek szívébe. Ugyanis nemcsak a valóban nehéz körülmények között élő munkásgyermekeket vitték el a 133 nap alatt felerősödni a Balatonra, hanem a „rettenthetetlen forradalmár”, Szamuely Tibor és terrorlegényei is megtették a magukét. A párt egy-két ezer tagja 1919 és 1944 között itthon illegalitásban tevékenykedett, soraikat azonban 1944 őszétől jelentős számú korábbi moszkvai vagy nyugat-európai emigráns is erősítette. Jól képzett értelmiségi rétege a szélesebb társadalmi elfogadtatás érdekében számos „népi elemet”, így például a harcos, németellenes kurucos történelemszemléletet is beépítette ideológiájába. A párt mondanivalója az egyszerű emberek számára közérthető volt, és az MKP a szociális problémák megoldásának egyedüli bajnokaként tüntette fel magát. A munkások mellett városi értelmiségi, kispolgári rétegek és nem utolsósorban a szegényparasztság megnyerésére törekedtek aktivistáik. A századelőn alakult, majd pedig 1930-ban újjászervezett Független Kisgazda Földmunkás és Polgári Párt eredetileg a birtokos paraszti érdekek, a korábbi Nagyatádi-félenél radikálisabb új földreform szószólója volt. A harmincas évek végétől jelentős németellenes polgári, értelmiségi csoportok is a párt mellé álltak, sőt nyitni próbáltak a földmunkások felé. Az 1939-ben zömében paraszti gyökerű értelmiségiek által életre hívott Nemzeti Parasztpárt a szegényebb földműves, földmunkás réteget kívánta a kisgazdákénál is radikálisabb földreformmal megnyerni. Az 1945. évi választások győztese a Kisgazdapárt lett a szavazatok jóval több mint 50%-ával. A győztes párt azonban nem alakíthatott egyedül kormányt, mert a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet vezetője a kisgazda politikusokat négy párti koalíciós kormány felállítására kényszerítette. A koalíción belül a kisgazdák és kommunisták között hamarosan kiéleződött a hatalmi harc, ami 1946-47-ben a korábban győztes párt felmorzsolódásához és újabb választás kiírásához vezetett.

Mind az 1945. évi mind pedig a két évvel későbbi országgyűlési választások Békés megyei (részben a szomszédos megyék) eredményei is azt jelzik, hogy a Délkelet-Alföldön élők politikai állásfoglalása eltért az országostól, országos átlagtól (1. és 2. ábra). A második világháború utáni első szabad választások győztese (mint közismert) a Kisgazdapárt lett

(57%). A párt igen jól szerepelt a dunántúli megyék többségében és □ szakkélet-Magyarországon. Az ipari körzetek mellett a kisgazdák gyengébb eredményeiket azonban éppen a Délkelet-Alföld agrártérségeiben (Csanád és Békés megye) érték el. Ugyanakkor szembevetendő, hogy az MKP az ipari munkások és bányászok által lakott vidékek (Nógrád-Hont, Komárom-Esztergom megye) mellett meglehetősen jó eredményt ért el Békésben és Csanádban, illetve a szomszédos megyékben is. Bár Nagy-Budapesten az országos átlagot meghaladó arányban szavaztak a kommunistákra, az ország centrumában az SZDP is jelentős befolyást gyakorolt a munkásságra. A szociáldemokraták a fővároson és környékén kívül az ipari területeken és néhány alföldi megyében, így Békésben is átlagon felüli teljesítményt nyújtottak. A Nemzeti Parasztpárt szavazóbázisának nagyobb része a Tiszántúl protestáns kisbirtokosiból, újgazdáiból és paraszti származású értelmiségi rétegéből verbuválódott, így nem meglepő Békés megyei jó szereplésük sem. A két évvel későbbi megmérettetés Békés megyei eredményei is eltérnek az országos átlagtól, és csak részben tükrözik vissza az országos tendenciákat. A Kisgazdapárt (ismert baloldali) felbomlásának következményeként alakult vagy újjászervezett polgári pártok együttesen ugyan megszerezték a szavazatok közel negyven százalékát, az élen azonban az MKP végzett. A kommunisták győzelméhez a választásra jogosultak körének jelentős szűkítése, az azóta oly sokat emlegetett „kék cédulák” és az ügyes, jól szervezett választási propagandájuk mellett az is hozzájárult, hogy az akkori feltörekvő, főleg a fiatalabb korosztályokhoz tartozó szavazók előtt egyre inkább világossá vált, hogy az adott politikai keretek között további karrierjüket elsősorban az MKP segítségével valósíthatják meg. A kommunistákra szavazók száma főleg Nagy-Budapesten növekedett látványosan. Vidéken, 30%-kal, Nógrád-Hont és Békés megyében szerepeltek a legjobban; a Békéssel szomszédos többi alföldi megyében is viszonylag sokan rokonszenveztek a párttal. Az FKGP korábbi szavazóinak majdnem háromnegyedét elvesztve, került a harmadik helyre. Békésben és a vele szomszédos megyékben a korábbi kisgazda szavazók jóval kisebb arányban fordultak az ún. polgári pártokhoz, mint az ország más térségeiben. Az NPP valamelyest javítani tudott korábbi eredményén, átütő sikert azonban nem ért el. A parasztpártiak legjobb eredményüket ezúttal is a Hajdú-Bihari körzetben érték el. Az SZDP országosan és a Délkelet-Alföldön is kevesebb választót volt képes meggyőzni programja helyességéről, mint két évvel korábban. A polgári pártok által kínált alternatívához Békésben kevesebben csatlakoztak, Csongrádban azonban a Magyar Függetlenségi Párt jelentős erőt mozgósított elsősorban a lehetséges kisgazda voksok rovására.

A két választás eredményeinek Békés megyei településenkénti bontását vizsgálva néhány község, város esetében karakteresebben kirajzolódik az ott élők politikai hangulata, a megyén belül azonban az egyes térségek esetleges meghatározó politikai szimpátiája nem mérhető (1. és 2. táblázat). Gyulaváriban, Dobozon, Gádoroson és Tótkomlóson egyértelműen jelentős befolyással rendelkezett az MKP. Az első két településen a korábbi nagybirtok miatt kialakult ellentétek, Gádoroson pedig az szűk határ okozta szociális feszítő erők radikalizálták a választókat, míg Tótkomlóson a helyi szlovák lakosság között jelentős befolyással rendelkező Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontja befolyásolta a döntést. A kisgazdák Békésben mindössze öt településen kaptak abszolút többséget, szeghalmi jó szereplésüket Tildy Zoltánnak, a község korábbi református lelkészének is köszönheték. A Nemzeti Parasztpárt mindkét megmérettetéskor inkább □ szak-Békésben (Bucsa, Füzesgyarmat), illetve azokban a községekben kapott nagyobb támogatottságot, ahol jelentősebb földreformot hajtottak végre (Békéssámsom, Gyulavári, Újkígyós, Bélmegyer). Az SZDP pedig már a két világháború közötti évtizedekben is erős helyi szervezetekkel rendelkező településeken (Csorvás, Mezőmegyer, Doboz, Mezőberény, Orosháza) szerepelt jobban. A második választáskor számos békési településen (Szeghalom, Vésztő, Szarvas) a Kisgazdapártot korábbi szavazóinak jelentős része ismét megerősítette bizalmával. A polgári pártok csak néhány

helyen tudtak nagyobb számú kisgazda szavazót elhódítani. □ gy többek között Orosházán a Demokrata Néppárt, Békésen, Kétegyháza és Orosházán a Magyar Függetlenségi Párt, Gyomán és Békéscsabán pedig a Független Magyar Demokratapárt gyűjtött nagyobb számú voksot. A népesebb békési településeken viszonylag kiegyenlített volt a helyben élők politikai állásfoglalása: egyik párt sem szerzett abszolút többséget, a győztesnek 30% körüli eredménnyel kellett megelégednie.

A második világháborút követő szabad választások eredményei szerint Békésben és részben a szomszédos délkelet-alföldi megyékben is a baloldal, különösen pedig a kommunisták, legalább akkora politikai befolyást mondhattak magukénak, mint az ipari munkások és bányászok által lakott megyékben (Nógrád-Hont, Komárom-Esztergom, Nagy-Budapest). Ezért is volt törvényszerű a kisgazdáknak és polgári pártoknak az országos átlagnál mérsékeltebb szereplése. A XIX. század végétől a szociális kérdések megoldatlansága miatt fellendülő különböző földmunkás és agrárszocialista mozgalmak csak kisebb mértékben erősítették a később megalakuló Kisgazdapártot vagy Nemzeti Parasztpártot, inkább az SZDP, legfőképpen pedig az 1944 őszétől törvényesen működő MKP számára jelentettek tartalékokat. A húszas évektől Békéscsaba gazdasági fejlődése felgyorsult, a növekvő számú ipari munkás nagy része itt is (más térségekhez hasonlóan) az SZDP és az MKP felé orientálódott.

1. táblázat: Az 1945. évi országos választások Békés megyei eredményei (községek szerint)

Község	Az összes	Az egyes pártokra jutó szavazatok aránya (%)				
		MKP	FKGP	SZDP	NPP	PDP
Békéscsaba	28544	25,1	35,1	29,8	9,0	1,0
Békés	17049	26,6	40,1	22,2	9,1	2,0
Mezőmegyer	820	11,5	33,8	40,3	14,4	0,0
Köröstarcsa	3119	21,5	53,7	18,8	6,0	0,0
Mezőberény	7406	9,7	53,2	34,1	1,7	1,3
Szarvas	14304	21,1	47,9	20,6	9,6	0,8
Öcsöd	4292	23,7	39,5	17,7	18,7	0,4
Kondoros	448	18,5	44,0	28,2	8,7	0,6
Csabacsúd	1617	25,3	31,4	23,3	19,5	0,5
Békésszentandrásháza	3682	18,6	53,9	14,1	10,7	2,7
drás	5516	14,0	55,6	9,3	19,9	1,2
Szeghalom	4520	21,2	42,7	12,0	23,5	0,6
Körösladány	5037	30,1	25,8	7,2	36,6	0,3
Füzesgyarmat	6157	28,3	51,9	9,3	9,3	1,2
Vésztő	1667	31,2	26,9	1,2	40,0	0,7
Bucsa	12541	22,7	45,4	22,0	8,4	1,5
Gyula	3651	50,0	7,3	39,6	2,4	0,7
Doboz	2373	67,8	6,8	2,0	27,1	1,3
Gyulavári	3518	20,6	51,9	15,9	9,8	1,8
Újkígyós	2975	23,6	39,6	23,1	2,4	11,3
Kétegyháza	16757	24,4	37,3	30,8	6,2	1,3
Orosháza	6942	55,6	26,5	16,1	1,2	0,6
Tótkomlós	2546	30,1	29,2	12,2	7,5	1,0
Szentetornya	2812	49,5	26,4	11,1	12,1	0,9
Gádoros	4326	20,8	33,2	36,8	8,6	0,6
Csorvás	1310	16,2	50,2	16,0	17,3	0,3

Gerendás	3502	25,6	28,1	23,4	22,9	-
Nagyszénás	1969	37,5	29,5	10,6	21,8	0,6
Pusztaföldvár	2544	38,1	17,8	13,4	30,1	0,6
Békéssámson	6714	20,7	45,3	16,4	14,5	3,1
Gyoma	7355	33,1	49,3	7,8	8,6	1,2
Endrőd						
Összesen:	190520	26,2	39,6	21,9	11,0	1,3

2. táblázat: Az 1947. évi országos választások Békés megyei eredményei (községek szerint)

Község	Az összes	Az egyes pártokra jutó szavazatok aránya (%)				
		MKP	FKGP	SZDP	NPP	Polgári pártok
Békéscsaba	26005	25,9	19,9	26,1	10,0	18,1
Mezőgyer	840	18,2	14,1	28,7	27,6	11,4
Orosháza	18836	28,3	12,3	17,5	6,2	35,7
Tótkomlós	5898	57,7	16,2	13,0	4,3	8,8
Gádos	2922	47,0	9,6	5,9	15,8	21,7
Nagyszénás	4652	28,3	16,2	14,4	23,0	18,1
Csorvás	3761	32,1	17,9	26,8	8,8	14,4
Pusztaföldvár	2208	40,4	11,9	7,9	23,3	16,5
Békéssámson	2691	42,5	7,6	8,9	27,6	13,4
Gerendás	1373	20,5	26,6	10,1	24,0	35,8
Szeghalom	5744	11,1	45,6	6,2	27,3	9,8
Véztő	6169	22,8	43,7	6,1	21,7	5,7
Füzesgyarmat	5216	26,2	24,2	4,8	31,8	13,0
Körösladány	4433	27,4	15,6	7,6	27,5	26,9
Bucsa	1625	33,0	19,6	4,2	36,9	6,3
Gyula	13929	26,2	28,6	20,3	12,1	12,8
Doboz	3876	50,6	4,2	27,1	17,3	0,8
Gyulavári	2508	58,6	3,0	5,2	33,2	0,0
Elek	4196	45,0	2,8	11,5	27,8	12,9
Kétegyháza	2993	39,4	8,5	8,7	13,0	30,4
Újkígyós	3793	21,2	5,6	7,1	29,7	36,4
Lökösháza	1017	45,0	2,4	13,9	27,8	10,9
Szarvas	13906	22,0	41,5	16,2	16,4	3,9
Öcsöd	4267	26,5	26,4	13,1	25,9	8,1
Kondoros	4325	19,1	33,2	15,3	22,6	9,8
Békésszentand	3665	19,1	36,3	12,6	11,9	20,1
rás	1677	30,8	24,5	15,7	28,2	0,8
Csabacsüd	16528	29,0	8,0	12,7	21,8	28,5
Békés	7181	23,7	27,1	29,2	2,9	17,1
Mezőberény	3168	29,3	32,2	10,7	12,2	15,6
Köröstarcsa	1403	20,9	15,0	8,1	49,0	7,0
Bélmegyer	6892	20,4	20,9	12,8	17,9	28,0
Gyoma	6404	43,4	23,3	6,2	9,9	17,3
Endrőd	1079	12,1	59,8	5,7	9,2	13,2
Hunya						
Békés megye	196991	28,6	21,1	16,4	16,3	17,6

összesen						
----------	--	--	--	--	--	--

3. táblázat: A földreform eredményei a mai Békés megye területén az 1949. évi népszámlálás alapján

Járások, városok	A népesség száma	A juttatásban részesültek		A juttatás aránya %	A juttatottak megoszlása a kapott földterület alapján		
		száma	családtagjaik- száma		0–5 kh	5–10 kh	10 kh felett
Békési	51 278	2 074	8 217	4,47	49,0	44,9	6,1
Gyomai	39 055	3 234	8 111	4,19	76,2	17,9	5,9
Gyulai	32 789	4 573	15 842	3,95	65,7	32,1	2,2
Mezőkovácsházi	81 003	10 303	33 365	3,75	75,1	20,2	4,7
Orosházi	43 689	5 201	15 163	3,78	73,8	22,8	3,4
Sarkadi	37 771	5 315	15 952	3,73	77,0	22,4	0,6
Szarvasi	39 657	2 022	6 596	4,01	65,9	29,8	4,3
Szeghalmi	43 535	4 160	14 920	4,12	60,2	36,8	3,0
Békéscsaba	45 892	778	2 519	4,06	53,5	42,9	3,6
Gyula	23 567	594	1 444	3,36	72,7	26,3	1,0
Orosháza	31 337	966	3 410	4,09	65,5	33,0	1,5
Békés megye összesen	469 532	39 220	125 539	3,91	73,2	24,2	2,6

4. táblázat Békés megye járásainak és városainak birtokviszonyai 1949-ben

Járás, város	Népesség száma	A gazdasággal rendelkezők		A gazdaságok nagysága (%)			
		száma	aránya %	0–5	5–10	10–25	25–
				katasztrális hold			
Battonyai	33 837	7 214	21,3	53,3	33,3	11,6	1,8
Békési	51 287	10 554	20,6	51,6	26,7	19,1	2,6
Cséffá-nagyszalontai	37 771	9 412	24,9	58,0	26,1	13,5	2,4
Gyomai	39 005	8 269	21,2	44,6	25,3	24,3	5,8
Gyulai	32 789	7 502	22,9	58,9	29,0	11,0	1,1
Mezőkovácsházi	47 166	11 517	24,4	56,1	29,7	12,7	1,5
Orosházi	43 689	10 108	23,1	54,9	25,5	16,7	2,9
Szarvasi	39 657	8 209	20,7	49,2	25,5	21,1	4,2
Szeghalmi	43 535	9 504	21,8	46,2	32,8	16,5	4,5
Békéscsaba	45 892	5 753	12,5	51,9	24,4	19,9	3,8
Gyula	23 567	3 458	14,7	57,0	21,9	16,9	4,2
Orosháza	31 337	4 745	15,1	51,0	23,9	21,6	3,5
Békés megye	469 532	96 245	20,5	52,6	27,5	16,8	3,1

A földreform

A mezőgazdasági tulajdonviszonyok változása szempontjából döntő jelentőségű volt az 1945. évi földreform. A reform szükségességét, egy egészségesebb birtokszerkezet kialakítását a két világháború közötti évtizedekben szinte mindegyik politikai párt (a szélsőbaltól a szélsőjobb) magáénak vallotta. Mértékéről, végrehajtásának módjáról azonban eltérően vélekedtek. Végül az adott történelmi körülmények között az MKP által kidolgozott és az NPP által is támogatott radikálisabb megoldás valósult meg. Az 1945. évi VI. tc., pontosabban az Ideiglenes Nemzeti Kormány 600/1945. M. E. sz. rendelete szerint „A feudális nagybirtokrendszer megszüntetése biztosítja az ország demokratikus átalakítását és jövő fejlődését, a földesúri birtokok parasztkézre adása megnyitja a politikai, társadalmi és szellemi felemelkedés útját az évszázadok óta elnyomott magyar parasztság előtt. A földreform végrehajtása életbevágó nemzeti érdek és gazdasági szükségesség. A nagybirtokrendszer megszüntetése után Magyarország mezőgazdasága erős, egészséges és termelőképes kisbirtokon fog nyugodni, melyek a birtokosok telekkönyvileg bejegyzett magántulajdonát képezik.” A földalapot a rendelet részint az ún. „háborús bűnösök és hazaárulók gazdaságainak elkobzásából (kártalanítás nélküli kisajátítása) részint pedig a 100 kh-on (57,5 ha) felüli birtokosok földjeinek megváltásából kívánta megteremteni. Ez utóbbi tulajdonosok számára kártalanítást is kilátásba helyeztek. A 100 kh-as felső határt egyébként rugalmasan kezelte a rendelet. Így pl, a főváros közelében csak 50 kh-ig (28,8 ha) hagyták meg a földtulajdont, míg az ellenállók 300 kh-ig (172,6 ha) kaptak mentességet az igénybevétel alól. Az iskolák és közérdekű alapítványok földjeit is többé-kevésbé meghagyták eredeti nagyságukban.

A reform keretében az ország földterületének közel 35%-a (5,6 millió kh, illetve 3,2 millió ha) cserélt gazdát. Ebből az igénylők (642 ezer személy) számára közvetlenül csak 3,3 millió kh-at (1,9 millió ha) osztottak ki, míg a többi területen állami és mintagazdaságokat létesítettek, vagy erdőként, legelőként kerültek állami (községi) tulajdonba. Békés megyében mintegy 260 ezer kh-nyi (150 ezer ha) vettek igénybe a reform céljaira, melyből kb. 150 ezer kh (86,3 ezer ha) a földművesek egyéni tulajdonává vált. A földreform természetesen csak azokban községekben változtatta meg radikálisan a tulajdonviszonyokat, ahol korábban jelentős kiterjedésű magánnagybirtokok voltak. (Füzesgyarmat, □ jkígyós, Doboz, Gyulavári, Szeghalom stb.) De kiosztásra került a mezőhegyesi állami birtoknak is több mint fele. Igénybe vették még az említett rendelet alapján a nyilas és más nemzeti szocialista jellegű pártok tagjainak, továbbá a Volksbund aktivisták gazdaságait is. Az 1945. évi földreform-rendeleten túl némileg módosította a birtokszerkezetet a nem volksbundista németek vagyonának igénybevétele (12.2200/1947. Korm. sz. rendelet) és a magyar-csehszlovák lakosságcsere lebonyolítása is.

Egy 1949. évi összeírás szerint a megyében közel 40 ezer földigénylő részesült fejenként 4 kh-nyi (2,3 ha) juttatásban (3. táblázat). A juttatás mértékét tekintve az egyes járások között nincs lényeges eltérés. A korábbi törpebirtokosok így néhány (1-6) kh-dal kiegészíthették gazdaságaikat vagy korábban földdel egyáltalán nem rendelkező, de hivatásszerűen földműveléssel foglalkozó családok váltak 6-10, esetleg 15 kh tulajdonosává. Az 1949. évi népszámlálási adatsorai szerint Békés megye falusi települések lakosságának mintegy negyede-ötöde rendelkezett valamilyen nagyságú mezőgazdasági ingatlannal (4. táblázat). Legtöbbször az 1-5, illetve 5-10 kh területet birtokoltak. Néhány településen (Hunya, Kardoskút, Nagykopáncs,) számottevő volt a 10-25 kh-al rendelkezők aránya, míg 25 kh-on felüli birtokosok már alig akadtak.

Az 1945. évi radikális földreform lényegében egységesítette a tulajdonosi szerkezetet, minden településen a kisbirtok vált uralkodóvá. Éppen ennek a reformnak volt köszönhető az is, hogy Magyarország más háborús károkat szenvedett európai országoktól eltérően igen rövid időn (egy-két éven) belül megoldotta a lakosság alapellátást, mégpedig úgy, hogy

közben az itt tartózkodó Vörös Hadsereg élelmezését és az ország jóvátételi kötelezettségét is teljesítette. Ez a birtokszerkezet és a hozzákapcsolódó agrárpolitika a negyvenes évek végén válaszut elé került. Részben a technikai fejlesztés, részben pedig a birtokszerkezet bizonyos koncentrációja elkerülhetetlenné vált, hasonlóképpen a mezőgazdaságból élő népesség csökkentése, a társadalmi-foglalkozási átrétegződés is. A harmincas-negyvenes években felnövő, termelési tapasztalatokkal rendelkező, különböző szintű gazdátanfolyamokat végző birtokos paraszti rétegek és a reform során földhöz jutó, rátermett újgazdák lehettek volna a magyar agrárgazdaság motorjai. A nagypolitika azonban inkább a kollektivizálás felé mutatott, aminek szinte természetes velejárója volt a többgenerációs termelési kultúrával rendelkező családok ellehetetlenítése, földjeikről való elűzése.

A nemzetiségi kérdés

A háború menetében beállt fordulat (1944 őszén) hatással volt a trianoni országterületen belül élő nemzetiségi lakosságra, illetve a határokon kívül rekedt magyarságra is. Magyarországon elsősorban a németek ügyének rendezése és a szlovákok által felvetett kérdések megoldása okozott feszültséget. Békés megye mai területén, mint közismert a XVIII. századi újratelepítés óta, amelyet leginkább Harruckern János György nevéhez kapcsolunk, éltek (élnek) kisebbségiek. A XIX. század közepén még a népesség mintegy harmadát tartották számon nem magyarajkúként, a második világháború alatt azonban már csak minden hetedik lakos jelezte a népszámlálási íveken, hogy anyanyelvileg nem a többségi nemzethez tartozik (4. táblázat). 1949-re a megyében élő nemzetiségiek lélekszáma 64 ezerről 27 ezerre csökkent.

A két világháború közötti időszak honi hivatalos kormánypolitikáját kétségtelen tény, hogy az államilag szorgalmazott magyarosítás jellemezte. Az első világháború után Magyarország is csatlakozott ugyan az ún. kisebbségvédelmi egyezményhez, jóllehet a korábbi, az 1868. évi nemzetiségi törvényben foglaltakat alig kellett módosítania. A húszas-harmincas években tehát az egyezmény alapján az iskolai oktatásban és a közigazgatásban kellett figyelembe venni a kisebbségiek anyanyelvhasználati igényeit. A kisebbségvédelmi feladatok elszabotálása, kijátszása azonban általános európai gyakorlat volt a két világháború közötti évtizedekben. A magát „liberálisnak” valló Nagy-Románia az állam területén élő magyarság gyengítése érdekében semmilyen eszköztől (ún. kultúrzonák kialakítása, a tanulók családnevének elemzése, magyar oktatási nyelvű egyházi iskolák működési jogának felfüggesztése, adópolitika stb.) sem riadt vissza. E téren méltó társa akadt Romániának, a méretében és kisebbségi lakosságában ugyancsak megnövekedett Szerbia, a későbbi Jugoszlávia. Még az egyébként a parlamentáris demokrácia számos elemét magán viselő Csehszlovák Köztársaság is előszeretettel igyekezett lefaragni a magyarajkú polgárainak lélekszámát. Eszköztára azonban kevésbé volt „balkáni” jellegű, inkább „jogi út” (állampolgárság megvonása) vagy pedig a „csehszlovák” tanítási nyelvű iskolahálózat gyors ütemű fejlesztése volt jellemző.

A Horthy-korszak kormányai inkább a nemzeti szellemű oktatással és az iskolán kívüli neveléssel (elemi és polgári iskola, cserkészlet, levante stb.) igyekeztek a kisebbségiek nemzettudatát a magyarság irányába befolyásolni. A magyarországi (Békés megyei) nemzetiségiek egyik része elfogadta a többségi nemzet által kínált alternatívát. Lelkileg többé-kevésbé azonosult a magyarsággal, a családban és a templomban még esetleg anyanyelvét használta, de már természetesnek vette, hogy gyermekei a felsőbb iskolákban magyarul tanulnak, és hivatalos ügyeiket is az állam nyelvén intézik. Míg a másik része úgy érezte, hogy nemzeti identitása védelmében határon kívüli nemzettársai, az „anyaország” segítséget kell kérnie, és minél nagyobb számú egyént kell mozgósítania a saját kisebbségéhez tartozók köréből az asszimiláció ellen. A második világháború alatt megalakult Volksbund (a

Magyarországi Németek Szövetsége), és a Jednota (Szlovák Nemzeti Egység Pártja), illetve a háború után szerveződő Magyarországi Szlovákok Antifasiszta Frontja jelezte, hogy kisebbségi kérdés már nemcsak belpolitikai, hanem külpolitikai kérdéssé is vált. Mivel a magyarországi (Békés megyei) nemzetiségi lakosságot a magyarosodás vagy éppen a disszimiláció kérdése erősen megosztotta, ezért az említett szervezetek megjelenése és tevékenysége számos településen felkorbácsolta az indulatokat. Nemcsak a magyarok nézték idegenkedve a kisebbségi jogokat követelő, a magyar államot egyre erősebb kritikával illető aktivisták munkálkodását, hanem a kisebbségi gyökerű, de már a magyarosodás útjára lépők is.

Németország háborús veresége már előrevetítette annak árnyékát, hogy a Birodalom támogatását élvező magyarországi német kisebbségi mozgalom tagjai kilátástalan jövő elé néznek. A háború utolsó éveiben az öreg kontinens jelentős részét megszálló és a polgári lakosság ellen is számtalan atrocitást elkövető német csapatok elleni hangulat, valóságos németellenes hisztériává fajult szinte az egész világon. (A győztesek által elkövetett vétségekről azonban ezekben a hónapokban mélyen hallgatott a propaganda.) Ennek a hangulatnak is része volt abban, hogy a Vörös Hadsereg megjelenését követő hónapokban (1944 december vége, 1945 január eleje) a mai megye területéről közel háromezer németet (német anyanyelvű vagy német családnévű, esetleg részben német gyökerű személyt) szállított a Vörös Hadsereg a Szovjetunióba kényszermunkára. A rabszolgamunka alkalmazása a háború alatt mindkét harcoló fél részéről bevett szokás volt. Miskolcra és környékére, valamint a fővárosból és környékéről, de szerte az országból is etnikai különbség nélkül magyar állampolgárságú civilek tízezreit vették igénybe a Szovjetunió háborús kárainak felszámolására.

A második világháborút követő két jelentősebb népességmozgást, a németek kitelepítését és a magyar-csehszlovák lakosságcserét is elsősorban külpolitikai okok segítették, de „sikerükben” szerepet játszottak a megoldatlan honi szociális problémák is. □ gy a magyarországi németek legalább felének-harmadának kitelepítését nem csak az 1944/45-től hatalomra kerülő új magyar politikai elit többsége (a kommunistáktól a kisgazdáig) szorgalmazta, hanem az újjászerveződő, magát tiszta szláv államnak hirdető Csehszlovákia kormányzata is, amely az államuk területén élő magyarság egy részét kívánta ugyanis elhelyezni a német ingatlanokban, míg a felvidéki magyarság többségétől az ún. lakosságcsere keretében kívánt megszabadulni. A kitelepítésre és vagyonelkobzásra ítélt németek földjét, házaikat Békésben elsősorban a földreform végrehajtására, belső telepítésekre használták fel. A magyar kormány által kényszerűségből vállalt lakosságcsere keretében számos szlovák vagy magát szlováknak valló személy többnyire a jobb (cseh)szlovákiai életkilátások, az önálló gazdaság megteremtésének reményében, saját elhatározása alapján hagyta el szülőföldjét. A Békésből kitelepített vagy elmenekült németek száma meghaladja a hétezeret, míg a Szlovákiában új otthonot keresőké (a mai megyeterületről) megközelíti a húszezret. A háború utáni migráció természetesen érezte hatását az 1949. évi népszámlálás anyanyelvi nemzetiségi adatsoraiban is.

Felhasznált irodalom:

Balogh Sándor: Szabad és demokratikus választás – 1945. In: Parlamenti képviselőválasztások 1920-1990. Tanulmányok. (Szerk. Földesi György és Hubai László.) Bp., Politikatörténeti Alapítvány, 1994. 245-268.

Bibó István: Válogatott tanulmányok 1945-1949. II. kötet. Budapest, Magvető, 1986.

Dér László és Szabó Ferenc (szerk.): Békés megye 1944-45-ben. Tanulmányok. Békéscsaba, 1975.

Erdmann Gyula (szerk.): Deportálás, kényszermunka. Békés és csanádi németek szovjet munkatáborokban. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1990.

Izsák Lajos: A parlamentarizmus veszített csatája – 1947. Az 1947. évi országgyűlési választások. In: Parlamenti képviseléválasztások 1920-1990. Tanulmányok. (Szerk. Földes György és Hubai László.) Bp., Politikatörténeti Alapítvány, 1994. 245-248.

Somlyai Magda (szerk.): Földreform, 1945. Bp., Kossuth, 1965.

Somlyai Magda: Történelemformáló hétköznapiak 1944 ősze – 1945 tavasza. Bp., Gondolat, 1985.

Ábrák

1. ábra: Forrás: Balogh S. 1994. 234-236. o. adatai alapján

2. ábra: Forrás: Izsák L. 1994. 262-263. o. adatai alapján

1. táblázat. Forrás: Viharsarok, 1945. november 7.

2. táblázat. Forrás: Viharsarok, 1947. szeptember 4.

3. táblázat. Forrás: 1949. évi népszámlálás, 3. kötet. Részletes mezőgazdasági eredmények. KSH, Bp., 372-377.

4. táblázat. Forrás: Magyarország nemzetiségi adatai megyénként. KSH, Bp., 1992. 18-25.

Molnár István

Naplójegyzetek 1944-ből és 1945-ből

Az 1944-es német megszállás után megszüntették a hadiüzemekben dolgozó egyetemisták hadba vonulási felmentését. Ezért 1944 nyarán Budapestről hazatértem szüleim gyulai tanyájára. Negyedéves joghallgatóként fedezéket kerestem, noha nem voltam „ellenálló”. A hitlerizmust viszont kellően utáltam. Világnézetem formálódásában nagy szerepet játszott rendkívül hazaszerető édesapám és feledhetetlen emlékéű gimnáziumi tanárom, osztályfőnököm: Hadházi Ferenc. A továbbiakban a népi írók 1942-es és 1943-as balatonszárszói táborozásainak szellemi útravalója alakította gondolkodásomat.

Hazatérésem után naplójegyzeteket készítettem, most fésületlenül, korabeli szóhasználattal gépeltem egybe feljegyzéseimet. Csupán a nagyon személyes részeket hagytam ki. A szovjet hadsereg bevonulásának első napján történeteket visszaemlékezésből írtam le. Az eseményekkel egy időben nem tudtam, később pedig nem mertem leírni a „felszabadításkor” átélteket. 1944. október 6-ának hajnalán ágyúzástól dörgött az ég. Arad és Világos felől nehéztüzérség ágyúinak torkolattüzétől rőt vörösen lángolt a keleti látóhatár. Riadtan menekültünk, a tanya mögött már korábban előkészített, fedett futóárokba. Remegve vártuk az égiháborús morajlás elcsendesedését. Mellettünk aknarobbanás! Utóbb kiderült, hogy szétrombolta istállónk nyeregtetejét és beszakította mennyezetét. Reggelre elcsitult a háborús lövöldözés, elömerészkedtünk bunkerunkból. A szemben fekvő tanyasor mögött – áradó folyamként – szovjet katonai menetoszlop hömpölygött az ország belsejébe. Gyalogosok, lovasok, autók, páncélosok vegyesen.

Déltájban két lovas kozák kivált az áradatból és tanyánkhoz vágatott. Lepattanva lovukról, kezembe nyomták a kantárszárakat és „Nyemecki szoldát jeszt?!“ kiáltások között berontottak házukba. Édesanyám, két testvérem utánuk. Pár perc múlva édesanyám kétségbeejtő jajveszékelését hallottam. Fel sem foghattam, mi történt, amikor üvöltözve, pisztolyával

hadonászva közeledett felém az egyik kozák. Hirtelen mellemnek szegezte fegyverét és meghúzta annak ravaszát. Majd kikapta kezemből a kantárszárakat, társa kivezette istállónkból apám két lovát és azokat elkötve elvágtattak. Én pedig összeroskadtan – ott maradtam. Pisztolya üres volt. Kiderült, hogy a szobánk ablakában lévő kristálydetektoros rádiókat és a hozzátartozó antennahálózatot kémberendezésnek vélték és „spionázs” ordítózások közepette, puskatussal szétverték.

A történetek után hetekig hidegrázós verejtékezés gyötört, ha szovjet katonák üvöltözését, káromkodását hallottam. Mindezek ellenére bekapcsolódtunk a demokratikus pártok szervezésébe. Meggyőződésből akartunk demokráciát. Reményeinkről, várakozásainkról, no meg korai csalódásainkról szóljanak az egykorú naplójegyzetek.

Gyula, Szent Benedek, tanya 55., 1944. november 19.

Talán ott kellene kezdenem, mennyire vártuk az oroszokat. Szabadítsanak meg az átkozott náci igától. Mennyire hadakoztunk a német propaganda szemtelen hazugságai ellen. Védjük és vártuk az oroszokat. Apám szavaival élve: az ördögöket is vártuk volna, csak szabadítsanak meg végre a németektől.

Most végre itt vannak. Az ezerszer megutált „Új Európát!” lerombolták, de helyébe nem a vén Európát állították vissza, hanem ős Európát csináltak. A határban mindenfelé tehenes fogatok, kézzel vetegető emberek. A városban talicskával járnak az emberek. Malomba, határba egyaránt. Rendben is van, hiszen mi vagyunk a legyőzött fél. Ámbár a plakátok szerint nem legyőzni, hanem „felszabadítani” jöttek. Ennek a felszabadításnak azonban nem kellene kiterjednie minden eddigi kötelékünk felbontására.

Házastársi kötelék. A nők még ma sem mernek kimozdulni az utcára. A városban mindenfelé zárt ajtókat találunk. Az okt. 6-i bevonulás utáni hetekben napirenden volt az asszonyok, lányok üldözése. Éjszakánként az utcák lombjai, a kertek bokrai nőket termettek. Ezzel, főleg ezzel, nagyon sokat veszítettek még az eddig nyilvánvalóan kommunista érzelműek rokonszenvéből is. Hazatérő katonák mondják ugyan, hogy Szeged, Hódmezővásárhely környékén rend van, de ez mit sem változtat a mi viszonyainkon.

Különös csapás, hogy Gyulán főleg kozákok vonultak át. Furesa, különös, kiszámíthatatlan fajta. Talán éppen ez a sajátosság teszi őket – legalább is számomra – rokonszenvéssé. Megható, fanatikus alakjai tűnnek elő a Szovjetnek. Anyjuktól, apjuktól megfosztott árvák. Lányok, fiúk, akik a népnek szentelik életüket egy igazságos, szocialista társadalomért!

Hol vagyok már attól a lelkes hittel ápolt társadalomképtől, amelyről Veres Péter beszélt Balatonszárszón? Hogy olyan társadalomra van szükségünk, amelyben nincs úr és szolga, kocsis meg cseléd. Ilyet – bár szerettem volna – sohase véltem elérhetőnek. Mégis azt reméltem, hogy Oroszországban illetve az oroszok között talállok. És íme most mit látok?! Náluk is van csicskás, a tiszteknek jobb a ruhájuk. Igaz, Sztálin nov. 7-i beszédében így szólította meg őket, magyar nyelvű újságjuk szerint: „Vörös Katonák, Altisztek, Tisztek, Tábormokok!” Nevetséges volna ezzel elintézettnek tekinteni szociális követeléseiket. A kifejezésben különben ellentmondás van. Mert: a) Vagy azért lesz valaki tiszt, tábornok, mert többet tud, és akkor megérdemli, hogy első helyen említsék. b) Vagy óriási jóhiszeműséggel föltételezzük, hogy minden orosz katona egyenlően tanult és fontos tagja a Vörös Hadseregnek és akkor nincs szükség erre a megkülönböztetésre. (Vagy a tábornok kevesebbet tud, mint a közlegény?!) Fájdalom, inkább az első föltevést látom igaznak, hogy ez csak porhintés! De ugyanekkor történetek sora kering a városban: a hadnagy szénáért küldi egyik katonáját a határba. Reggel van, a tiszt kezében bögre, kavargatja kávéját. A katona kiveszi kezéből. – Add ide! Te még itt maradsz, csinálhatsz magadnak másikat, de nekem mennem kell. ... A százados szép csizmát csináltat magának. Mikorra elkészült, betér a csizmadiához egy közlegény. Nézi, felpróbálja. – Jó csizma! Ám a mester nagylegény. – Hohó, barátom! Ez

egy kapitányé! Közben küldi érte inasát. Mondja a kapitány, hogy a csizma az övé. – Nem baj, válaszolja a ruszki szoldat. Neki is kell csizma. A százados pofon vágja a katonát. Mire az felrántja a másik csizmát is, leken két pofont a tisztnek és az új csizmában távozik. ... A szovjet kórházparancsnok őrnagy írásbeli parancsot adott a civil kocsisnak, hogy lovait ne bántsák, mert árut kell szállítania a kórház számára Békéscsabáról Gyulára. Útközben találkozott két orosz katonával. Azok széttépték az írást, kifogták a lovakat és elügettek velük. A visszatérő kocsisnak az őrnagy csak ennyit mondott: – Nincs szerencsénk! [...] Egyik üzbég katona odaadta apámnak az óráját, hogy vigye el megjavítani az óráshoz, mert neki állandóan a vágóhídnál kell örködnie. Írást adott arról, hogy ne vegyék el az órát, mert az egy orosz katonáé. Az üzbég szerint nem is szabad elvenni, mert a városparancsnok agyonlövötte a tolvajt. ... A tiszti rangot nem nagyon méltányolják. Az egyik óránál ült több katona. A belépő ezredest ülve fogadták, nem üdvözölték. Tekintetükből ellenszenv tükröződött. (Apám megfigyelése.)

Fejetlenség és ellentmondások mindenfelé. Azonfelül kellemetlenül is hatnak, mert léptenyomon fejéhez vágják az embernek: – Nna! Ezeket vártátok?! Sehogyan sem akartam elhinni, illetve hazugságnak tartottam, hogy vannak katonák mezítlábasan, rongyos ruhában. És sajnos voltak. Apám látott két katonát Gyulán rongyos ingben, gatyában, lyukas bakancsban, hátukra borított rongypokróccal. Máskor az egyik beteg katona piszkos gatyában, rossz bakancsban, hóna alatt boros butykossal kiment az utcára. Melyik magyar vagy angol, amerikai katona tenné ezt meg?” Az egyén személyében felelős hazájáért” – írja Kodolányi a „Suomi” c. művében. Ezek vajon ilyen hazát képviselnének?!

Nem voltam katona. Katonai szervezettségüket nem tudom megítélni. De volt katonák kétségbeesve látják ezt a szervezatlenséget. Pedig milyen jó felszerelésük van. Az autók, tankok, ágyúk nagyobb része amerikai és angol. Sokszor arra gondolok, hogy ezt a háborút nem is Oroszország, hanem az angol-amerikai TŐKE nyeri meg. Néha meg azt hiszem, hogy ezeket annyira lerongyolták a németek, hogy nem jutott ruhára, csizmára. Sok katonának gumiszáru csizmája van.

Valószínű, ezek is Amerikából származnak. Vagy talán nincs ruha- és bőriparuk? ?gy szeretnék megbízható képet kapni róluk, de nem lehet. A volt hadifoglyok is egymással ellenkező dolgokat beszélnek. Lehet, hogy mindnek igaza van?! Hiszen annyian vannak ezek, hogy nem lehet eligazodni közöttük!

Még némi megnyugvást ad, hogy imádkozó, harangszót, misét követelő katonák is vannak közöttük. Legalább van valami, amiben nincs igaza a német náciknak.

Bor! Bor! Bor! Bor ezeknek az istenük is. Vederben, petróleumos kannákban hordják és isszák a bort.

1944. november 23.

Eloolvastam Sztálin rövid életrajzát és 1941. nov. 6-i beszédét. Kétes érzések és találgatások még nagyobb lehetőségét kaptam. Csak fokozódott rokonszenvem a finn és amerikai demokrácia iránt.

Ma kaptam meg a szegedi Délmagyarország c. napilap első számát. Örülök, hogy Erdei Ferenc¹ nem a Kommunista Párt tagja, hanem a Nemzeti Parasztpárt szervezője. ... Az angol–amerikai–orosz viszony alakulása még súlyos kérdés. Vajon az Amerika által szállított fegyvereknek, tankoknak, a tőkés, demokrata államok iparának eredménye milyen hatással lesz a kommunista Oroszországra?! [...]

1944. december 7.

¹ Valójában Erdei ekkor már a Kommunista Párt titkos tagja volt.

Az alakulóban lévő, Rassay-féle polgári párt ismeretlenül is felajánlott, illetve fenntartott egy helyet az általuk beküldhető 6 városi tanácstagsági képviselők közül. Apám nem fogadta el az ajánlatot és nem léptünk be. Arra gondoltunk, hogy helyünk inkább a Független Kisgazdapártban lenne.

1944. december 11.

Apám Gyulán járt a Kisgazdapárt értekezletén. Alig voltak 10–15-en. Még mindig nem iratkozott be sem egyik, sem másik pártba... A pártok egymásról vallott felfogására jellemző, hogy egyik a Kisgazdapártot védő alispánt „arisztokratának”, a másik magát a pártot „zsidó-plutokrata” pártnak bélyegezte. [...]

1944. december 17. vasárnap

Elvállalom a Kisgazdapárt jegyzőségét. A 48-as Kör helyiségeiben igen nagy számban jelentek meg a kisgazdák... Gyűlés közben befut Szobek András, békéscsabai kommunista párttitkár és értesíti a társaságot a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front megalakulásáról. Egy új, demokratikus, népi Magyarország felépítéséhez szükséges összefogásról. Szép tervekkel, nagy reményekkelelve indulunk a tanyára.

1944. december 18.

Az országzászlónál könnyekig megható kép tárult elém. 5–6 tagú katonazenekar mögött mintegy 100 orosz katona vonult végig az Árpád utcán. Siralmas, szinte gyászos hangulatú szláv zene és a katonák szétszórta, csürhe módra, elárvultan meneteltek. Mintha senki sem törődne velük, úgy masíroztak ezek a katonák. Őszintén sajnáltam őket.

Délután – életemben először – benn jártam a Kommunista Párt székházában, a volt ?ri Kaszinóban. Barátságosan, kedvesen fogadtak. A pártvezetők stílusa egy elemi iskolai tanító módszeréhez és magatartásához hasonlít.

1944. december 19.

A kijózanító tapasztalatok gyűjtésének újabb állomása most a demokrácia gyakorlata. A demokratikus államformát tartom a legegészségesebbnek. A nép akaratának érvényre jutását. És ma mi történt?! Két lelkes magyar, Gyöngyösi János tanár, a Független Kisgazdapárt és Szobek András, a Kommunista Párt nevében eljön ide Gyulára, hogy megalakuljon a helyi Nemzeti Bizottság, csatlakozzon a Magyar Nemzeti Függetlenségi Fronthoz és kormányalakításhoz képviselőket küldjön Debrecenbe, az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. A pártok képviselői előtt felmerült jogi aggályokra kijelentik: „Ez az egész csak formáság. Már ügyis minden elő van készítve!” Tehát demokrácia ide, demokrácia oda, minden a vezetők lelkiismeretességén múlik?! Csonka Péterrel levelet küldtem Erdeinek Debrecenbe. [...]

1944. december 27.

Dr. Marik Dénes polgármester hívatott. Szemrehányóan közölte, hogy Japportot addig piszkálták, amíg sikerült elkedvetleníteni és lemondott. Most tehát felszólítja a Kisgazdapártot, hogy sürgősen küldjenek a városházára egy vagy két embert. Lássuk, milyen óriási munka folyik ottan. Gúnyos mosolyából azt olvastam ki, hogy ilyen emberünk úgyszincs. Sajnos igaz. Japport József kitűnő, tanult gazda. Apám tökéletesen ellátná ezt a munkát, mert tudásuk egyforma. Valamikor jó barátságban dolgoztak, és Hitler politikája távolította el őket egymástól. De nem vállalhatja, mert akkor úgy tünne fel, mintha azért harcolt volna Japport ellen, hogy ő nyerje el a helyét.

1944. december 29.

Bakos Geyza kiküldte apámmal Püski Sándor hozzá intézett levelét. Eszerint december 30., 31. és január 1-jén előadásorozatot szerveznek a népi irodalom politikai tábora, a Nemzeti Parasztpárt érdeklében. Ma telefonáltak Bakosnak, hogy a tanácskozás, egyelőre elmarad. A GPU a héten megérkezett Gyulára. Lázás munka a városházán. Ma a városból kivezető utakat orosz katonák lezárták. Fantasztikus találgatások indultak el, például: ejtőernyősök szálltak le a környéken; Romániában kitört a forradalom és itt is félnek tőle; minden 18–30 év közötti férfi köteles jelentkezni katonának...

A legnagyobb bizonytalanság az új kormányban a hadsereg felállításával kapcsolatos intézkedései körül gyűrűzik. Kik menjenek el katonának? Akik már voltak, úgy vélik eleget tettek kötelezettségüknek. Mások szerint menjenek a németek, tettekkel bizonyítsák hovatartozásukat. Legjobban a svábok félnek, mert olyan hírek is elterjedtek, hogy német gettót állítanak fel.

Miközben itt Gyulán a magyar parasztság érdekeinek kiépítésén és biztosításán fáradozunk, Doboz községben a kommunisták forradalmat szerveznek. Suhancokkal akadályoztatják minden más párt megmozdulását. 16–17 éves ifjaknak a szabad-szerelemről és a szülők iránti engedetlenségről tartanak előadásokat. Gyűléseik után a Himnusz helyett tüntetőleg éneklnek az Internacionálét. A helyi kommunista vezetők a megyei intézkedéseket sutba dobják. Nagy lakomákat, dárídókat rendeznek az uradalomból elhurcolt javakból. A régi cselédeket kirúgják.

Szobek András, megyei kommunista párttitkár robbantani akarja. őket. Hollósi Mihály, gyulai kommunista városi titkár arról tartott nekik előadást, hogy össze kell fogni minden dolgozó magyarral. Nem áldozhatunk fel – mint Oroszország – 30 millió embert egy társadalmi reformért!

1944. december 31. vasárnap

Apám – eredeti tervétől eltérően – az este visszajött Gyuláról. A városban kidobolták, hogy minden 18–30 éves korú nőnek és 17–45 éves korig a férfiaknak – ha családi nevük német – kedden 10 óráig kell jelentkezniük 20 napi élelemmel, 3 váltás fehérneművel és legfeljebb kétmázsás csomaggal.

A mára tervezett szilveszteri bál és Mayer Viliéknél a lemezhangverseny elmarad. □ n legalábbis nem megyek el.

A városban négy embernél többnek nem szabad csoportosulni az utcán. Semmilyen gyűlést nem engedélyeznek. Kapkodás, fejetlenség és bizonytalanság mindenütt.

A legfőbb kérdés, hogy mi lesz a németekkel? Egyesek azt beszélik, hogy 2000 embert kérnek az oroszok, de már a polgármester lealkudta 1200-ra. Mások szerint túsznak szedik őket a németországi magyarok kiszabadítására, cseréjére? Talán munkás kell nekik? Ha az 1200 német nem lesz elég, akkor minket, magyarokat visznek el? [...] Apám szerint ezekkel megutáltatják Hitlert, mint mindennek az okozóját és utána állítják őket a nácik ellen csatába? Én szilárdan hiszem, hogy ezek ilyet nem tennének meg. Mindenesetre – nagyon remélem – hogy az oroszok nem fognak olyan brutálisan bánni velük, mint a németek a zsidókkal. Már az is különbség, hogy az oroszok maguk hajtják végre a begyűjtést és nem magyarokkal végeztetik, mint a németek. Ezáltal is minket gyűlöltesse meg velük. Ámbár nem szeretnék most a városházi tisztviselők bőrében lenni, mert sokan azt gondolják, hogy az ő lelkükön szárad mindez. További találgatások: Lehetséges, hogy a fegyverszünetben megállapított létszámhoz kellene? Lehet taktika a korhatárban, hogy a hozzátartozók menjenek önként?! Ezeket most elviszik, de mi lesz, ha háborús kárpótlás címén még ezután kell adni embereket?

A gyulai kommunista pártszervezésre jellemző, hogy míg Szegeden, Debrecenben Magyar Kommunista Pártot alakítanak, addig ők a Magyarországi Kommunista Pártját hozták létre.

Sváb tagjai azt hirdetik, hogy nem fontos a magyarság, csak a kommunista elv, a proletár internacionalizmus! (Itt kell megemlítenem édesapám megdöbbentő és letaglózó élményét. A gyulai Nemzeti Bizottság tagjai a kibontakozásról, a jövő Magyarországról tanácskoztak, tanakodtak. A szünetben a szovjet főhadnagyi egyenruhát viselő Mátyás László megjegyezte: nincs itt szükség sok töprengésre, Magyarország előbb-utóbb szovjet tagköztársaság lesz! Ez a kijelentés végzetesen hatott számára.) Környékünkön a tanyai svábokat már az éjjel szedték össze orosz katonák. Szomorúan jellemző, hogy míg az egyik embert nyúzzák, addig a másik rohanva jelentkezik a nyúzott bőrért. Egyik szomszédunk már jókor reggel azzal állított be, hogy két német tanyát a fiaival együtt kivesz felesbe. Még semmit sem tudunk arról, hogy mi lesz, de ők már jelentkeznek a koncert! Igaz, az egyik fia nagy nyilas volt.

1945. január 1. hétfő

Lehullott az első hó. Apám nagyon nyugtalan Sal Pista bácsi miatt. Délután elindult a városba. A tanyákból mindenfelé orosz katonák szedik össze a német családnevűeket, ott hagyva a piciny gyermekeket! Milyen borzalmak várnak rájuk?!

1945. január 5. péntek.

Az összegyűjtött németeket még mindig nem vitték el. Január 8-ára emlegetik indulásukat. Mentési akciók folynak mindenfelé. Futárt menesztettek a kormányhoz Debrecenbe. A kormány állítólag tiltakozott a GPU eljárása ellen, de nem veszik tudomásul. Sokan kivételezéseket követelnek. Még így is vannak, akik kilógnak. Nem egy volksbundista és nyilas szabadon jár-ke, miközben ártatlan lányok gettóban ülnek. [...]

1945. január 12. péntek

[...] Ma du. két orosz katona civil kocsival érkezett tanyánkhoz. Október 6. óta első alkalommal. A találkozás pillanatáig borzongató feszültség, lámpaláz élt bennem. Kiszámíthatatlan volt a cél, amiért közeledtek. Kít takar, milyen szándékot rejt a ruha? Valójában barátságosak, kedvesek voltak. Őrmester és szakaszvezető. Betessékeltem őket a szobába. Az asztalon Tolsztoj: Anna Kareninája. Az őrmester ismerősként lapozta, forgatta. Olvasta még – felsorolás szerint – Puskin, Gogol, Csehov, Lermontov, Dosztojevszkij, Gorkij műveit. Hány őrmester adódik nálunk, aki a magyar irodalom nagyjait így tudja felsorolni? Feltűnő még, hogy mennyi közöttük a szép kézírású...

1945. január 19. péntek

Kisgazdapárti választmányi gyűlés. A megjelentek száma kicsiny. Nehéz a parasztokat mozgósítani... Úgy döntöttem, hogy a Nemzeti Parasztpártba lépek. A szárszói táborozások céljai erre köteleznek.

1945. január 21. vasárnap

Ma hozták nyilvánosságra a fegyverszüneti feltételeket. Legnagyobb talány a hadsereg létszáma körül van. Jól sikerült táncos összejövetel a Kommunista Pártban. A „régis világs” slágereire mozgott a kommunista ifjúság. Az egyik díszruhás kozák népi táncot járt. Vajon hányan tudtunk volna a jelenlévők közül egy magyar népi táncot eljáráni?! Egyikünk sem. (A csárdást nem számítom ide.)

Orosz katonák az utcán szemétyűjtő ládákat helyeztek el. Sokan pedig még az angol WC-t sem tudják használni. Az ellentétek játéka az orosz élet. Talán legjellemzőbb rájuk az a kép, amelyet a napokban láttam. Rongyos külsejű katonazenekar vonult az utcán, kiváló játékkal – karmester nélkül...

Kedden este kétségbeesetten futott hozzánk az egyik közeli tanyából Fábíán Ferenc lánya. Két orosz katona kért szállást náluk éjszakára. Az apjuk még katona, csak az anyja és nővére tartózkodik a tanyában. Jajveszékelve kérte segítségünket. Rövid tanakodás után apámmal együtt átmentünk és a családjukkal virrasztottuk át az éjszakát. Az orosz katonák barátságosak, bizalmat ébresztők voltak. Panaszkodtak, hogy a front és a kórház között élnek, fagy ellenére lyukas bakancsban járnak. Reggeli után ők is, mi is megkönnyebbülten hagytuk el a Fábíán tanyát.

1945. január 26. péntek

Városháza, képviselő-testületi ülés. Napirenden a „robotmunka”. A hozzászólásokból kiolvasható fejtelenség, kapkodás, céltalanság és értelmetlenség nagyon lehangolt. Kezdetben minden ellen tiltakoztak. Semmi sem volt jó az előterjesztett formában. A végén mindent elfogadtak, de akkorra már elfelejtették, hogy mit és hogyan is döntöttek. A férfiak közmunkájáért fizetést követeltek, de a nők robotjának pénzbeli megváltását nem akarták elfogadni. Ilyenformán nem lett fedezet a férfimunkára...

1945. január 28. vasárnap

Ma Doboz községben jártam, mint a Kisgazdapárt kiküldöttje. A KP és a szakszervezet kiküldöttjeivel együtt az új hadseregről, a borsodi munkások megsegélyezéséről és a földreformról tartottunk előadást. Pártközi béke van, de azt tapasztaltam, hogy a pártok vezetői nem szívesen tárgyalnak egymással. A Kommunista Párt vezetői demokráciát akarnak, de diktatúrával, mert szerintük az emberek még nem érettek az önállóságra. Tiltakoznak vallás, Isten, templomok ellen és helyükre a szocializmus, illetve kommunizmus vallásszerűségét akarják állítani. Ezek az egyszerű emberek a városból érkező fiatalok (ügyvédek) előadásait dogmaként fogadják és terjesztik. Keresik az egzotikumokat is. Ezért a mi előadásainkat a nagy diófa alatt kellett megtartani.

1945. január 29–30. hétfő–kedd

A kompárt helyi szervezetében nagy vita marxizmusról, materializmusról, kommunizmusról. Dobálóznak ezekkel a szavakkal anélkül, hogy pontosan ismernék. Csupa játék a szavakkal. [...]

1945. február 4. vasárnap

Erdei Ferenc belügyminiszter Gyulán. Fogadta a megye, a város és a pártok küldötteit. Őn, mint a Kisgazdapárt jegyzője vettem részt a tárgyalásokon. Ferenc kíséretében volt Komló László, mint személyi titkár és Szűcs Ferenc, Györffy-kollégisták. Előbb Szűccsel beszélgettem a német kérdéstről és Püskiékről. Kellemetlenül érintett, hogy Püskiéket lefasisztázta csak azért, mert a népi irodalmat terjesztették és a német rendszer alatt ilyen könyvek megjelenhettek. Szinte félve mentem be Erdeihez, azt híván, hogy ez az általános felfogás. Tehát: aki a magyarságért harcolt az előző világban – az kommunista volt, ma pedig – fasiszta. Szerencsére Erdei megmagyarázta, hogy a németek, illetve svábok közül csak az fogadható be, akiben nem ébredt nagynémet néptudat, hanem együtt dolgozott a baloldali, magyar demokráciáért. [...]

1945. február 6.

Püskinével és Fekete Gyulával Békésről indulunk, hogy a gyulai Parasztpártban rendet csináljunk. Mert az se nem parasztpárt, se nem folytatója az 1848-as eszméknek. Békéscsabáról Csonka Péter, a Kisgazdapárt gyulai elnöke lovas kocsijával szállította a

vendégeket Gyulára és vissza. Ezzel is bizonyítva, hogy itt nem elsősorban pártérdekekről, hanem a gyulai magyarság jövőjéről van szó. [...]

1945. február 11. vasárnap

Ma reggel üzentek értem a tanyára, hogy holnap feltétlenül menjek be, mert valami vegyes ellenőrző bizottság van Gyulán, köztük két angol is... Az ellenőrző bizottság egy tagjával valóban beszéltünk, de az nem angol, hanem orosz volt. Magamkorú, rendkívül rokonszenves és értelmes ifjú Öltözet a miénkhez hasonlóan városias. Szimfónia cigarettát szívott, magyar gyufával gyújtott rá. Magyarul nem beszélt, bár ahogyan megfigyeltem, valószínűleg értette nyelvünket. Apámnak különösen az tetszett, hogy tárgyalás közben fülig pirult. Munkája is rokonszenvesé tette. Táj- és néprajzkutatónak vallotta magát, csak sokkal nagyobb arányokban? Viszont a cigarettája nagyon elgondolkoztatott, összehasonlítva a katonák újságpapírba sodort dohányával. Nálunk nem volt ilyen nagy az ellentét. Azután eszembe jutott a falragaszok géppisztolyos, sisakos, vonzó katonája. Ilyet eddig én még csak plakáton láttam.

Telefonon beszéltem Püskiné, Ila asszonnyal. Pénteken teherautóval indulunk Békésről Debrecenbe, a Parasztpárt háromnapos előadássorozatára. Gyulán halódik a Parasztpárt. Tagjai is alig vannak. Nem kapcsolódom be, mert nem vállalom a felelősséget Somody szinte nyilasan jobboldali, zsidógyűlölő magatartásáért.

A Nemzeti Parasztpárt országos vezetőinek néhány tagjához közös munka – Paraszt Főiskolások Közössége, Szabad Szó, Balatonszárszó, Táj- és Néprajzkutató Intézet – és részben barátság fűz. Az ő személyük garancia, tehát ott a helyem.

Tíznapos debreceni tartózkodás után a Nemzeti Parasztpárt megyei szervezőjeként tértem vissza. (Ottani megfigyeléseimről is írtam naplót.) Megyei körutam tapasztalatai nem érdemeltek sok feljegyzést. Talán annyit, hogy a központi elgondolások elméleti szépsége és a gyakorlat ellentéte sok keserűséget okozott. Békésen talákoztam Féja Gézával. Sokat beszélgettünk a politikai élet bizonytalanságairól. □ rtesülése szerint Németh László farmot akar művelni.

Somlai Katalin

Békés megye az 1956-os forradalomban*

Előzmények

Békés megye mezőgazdasági területként az ötvenes évek erőltetett iparosító politikája során gazdaságilag leszakadt az ország más fejlettebb vagy éppen felfejlesztett területeitől. Lakosságának egy része elköltözött, mások ingáztak családjuk és sokszor más megyében található városi munkahelyük között. Egyedül Békéscsabán és az egykori megyeszékhelyen, Gyulán épültek az ötvenes évek közepén új üzemek, de ezek is élelmiszerfeldolgozó és könnyűipari üzemek voltak. A gazdasági regresszióval párhuzamosan kulturálisan is sivárrá vált a megye. A polgárság és a parasztság egykori kultúrkörei, egyletei megszűntek. Békéscsabán csak 1954-ben nyílt meg a Jókai Színház, mely hasonlóan a főként fiatalabb

* A tanulmány a Békés Megyei Levéltár, a Hadtörténelmi Levéltár, a Történeti Hivatal és a Politikatörténeti Intézet levéltára 1956-os vonatkozású iratai, valamint az 1956-os Intézet Oral History Archivuma által készített interjúk alapján készült.

kommunista értelmiségieket tömörítő Természet- és Társadalomtudományi Ismeretterjesztő Társasághoz nemcsak a megyeszékhelyen, hanem szerte a megyében szervezett előadásokat.

A perifériára szorult megyébe az MDP-n belüli politikai erjedésről lassan szivárogtak le a hírek. A helyiek jobbra baráti kapcsolataik, személyes tapasztalataik révén értesültek a fővárosban történekről. 1956. őszén baráti körökben latolgatták a változások esélyeit. Az Irodalmi Újság és a Nagyvilág egy-egy ritka példánya kézről kézre járt közöttük. Az MDP KV 1956. júliusi ülésén jóváhagyott személyi változások és a Petőfi Kör vitái nyomán a munkahelyi pártszervek, a katonaságnál és a rendőrségnél is, egymással szembenálló politikai csoportokra szakadtak. A pártpolitika megújulásának hívei egyre hevesebben bírálták a párt országos és helyi vezetését az új szellem diktálta gyakorlati változások elmaradásáért. Október 4-én a Hazafias Népfrent és a békéscsabai értelmiségiek, főként tanárok és orvosok találkozó helyének számító TTIT nyilvános vitát rendezett a párt értelmiségi határozatáról a békéscsabai Balassi Kultúrotthonban. A Petőfi Kör vitáinak példáját idéző ankétot megye szerte hatalmas érdeklődés előzte meg. A párt részéről megjelent a vitán a helyi sztálinista párt és tanácsi vezetők mellett Losonczy Géza és Széll Jenő is. A helyi értelmiség szószólói Losonczy szellemében bírálták a pártvezetés késlekedését, a rehabilitációk lassúságát, a DISZ munkáját, számon kérték a XX. kongresszus szellemét. A TTIT keretében tartott előadásainak köszönhetően ekkor már sokak számára ismert Fekete Pál, általános iskolai tanár, szenvedélyes beszédében felvetette az új főtitkár, Gerő Ernő személyes felelősségét is. A vitát követő hetekben a megyeszékhely mintájára többfelé szerveztek hasonló pártnapokat az értelmiség és az ifjúság helyzetéről. Ezek az összejövetelek lehetőséget adtak arra, hogy immár nyilvánosan általánosabb bírálatokat is megfogalmazzanak a párt gazdaságpolitikájával kapcsolatban.

1956 felszabadultabb légkörében a politikai érdeklődés falun is megnőtt. A városok értelmiségi köreinek bizakodásával szemben azonban a vidék hangulata kifejezetten rossz volt. A változatlan adó- és beszolgáltatási terhek alatt sínylődő parasztságot az 1956-ban újraindult tagosítások félelemmel töltötték el. Elkeseredettségük a tanácsi vezetés elbizonytalanodása miatt Okányban nyílt fellépésbe is torkollott. Augusztus 21-én már tüntetésen követelték az 1956. évi tagosítások beszüntetését és a megfelelő kártalanítást elvesztett ingatlanjaikért.

Békéscsaba forradalmasodása

A megyei pártvezetés a párttagság hangulatának nyomására október 25-re tervezte összehívni azt a pártértekezletet, mely hivatott lett volna személyi kérdéseket is megvitatni. Az október 23-i budapesti tüntetés és a nyomában kibontakozó fegyveres harcok hírére még az éjszaka folyamán a pártbizottságra hívták és megfenyegették azokat a kommunistákat, köztük Fekete Pált is, akik a megelőző hetekben a leginkább bírálták a párt politikáját, s akiről feltételezni lehetett, hogy egy helyi megmozdulás élére állhatnak. Másnap a kormányhatározat értelmében rendkívüli állapotot és szesztilalmat rendeltek el a megyében, valamint utasították a tanácsi vezetőket, hogy minden eszközzel gátolják meg a rendbontást. A községekben egy-két karabéllyal, vadászpuskával várták a párttagok az „ellenforradalmárok” támadását. Az üzemekben, gépállomásokon, állami gazdaságokban és téeszekben egy-két fegyverrel, vagy annak híján szerszámokkal felfegyverzett munkásőrséget állítottak. A békéscsabai helyőrséget még október 23-a éjjelén riadókézsültségbe helyezték egy miniszteri utasítás értelmében. Békéscsaba stratégiaileg fontos pontjaira, Tóth István alezredes, a békéscsabai helyőrség parancsnoka, őrséget állított. A párt megyei vezetősége ugyanakkor egy, a párt soraiból toborzott megbízható fegyveres csoport felállítását is elhatározta. Ennek részeként néhány tucat kézfegyvert szállítottak a hadkiegészítő parancsnokságról a megyei és

a városi pártbizottságra, de a helyőrség tisztjeinek ódzkodása miatt sem a vidékről is toborzott önkéntesek kiképzésére, sem a védelmi terv kidolgozására nem került sor. Maga a helyőrség parancsnoka is, noha hadosztályának keretein belül megtette a kellő védelmi intézkedéseket, ellenezte polgári személyek felfegyverzését, a rend biztosítását a katonaság erőivel képzelte el.

A megyei pártvezetés az óvintézkedések megtételével egyidejűleg a követelések egy részének - begyűjtési és adórendszer felülvizsgálata, tagosítás beszüntetése -, elviekben való felkarolásával igyekezett az egyre izgatottabb tömeghangulatot csillapítani. Bejelentésük, melyet még ekkor sem a párt, hanem a békés megyei országgyűlési képviselők jegyeztek, elmaradt az országos események ütemétől.

Közben egyre többen beszéltek a városban egy szervezendő tüntetésről, egy-két üzemről már levették a vörös csillagot, a tömeghangulatnak engedve engedélyezték a katonák sapkarózsájának eltávolítását is. Ilyen és hasonló jelek arra mutattak, hogy a központi hatalom eróziója hamarosan Békéscsabára is begyűrűzik. Komolyabb megmozdulásra azonban október 26-ig sem a megyeszékhelyen, sem a megyében általában nem került sor.

A péntek esti tüntetést a Jókai Színház tagjainak - Kaskötő István, Apor Gyula, Pálffy Tamás és Füzessy Ottó - a vezetésével készítették elő. A színház klubjában tartott megbeszéléseken több fiatal katonatiszt is részt vett. A péntekre már teljesen elbizonytalanodott megyei vezetés tehetetlenül nézte, hogy a városban az immár általuk is kényszeredetten jogosnak elismert követelések melletti felvonulást szervezzenek. Sem a katonaság, sem a rendőrség nem kapott utasítást a beavatkozásra. Így az esti órákban a Kossuth szobornál gyülekező, majd a belváros utcáin a debreceni pontokat skandalva végigvonuló tömeg sehol sem ütközött ellenállásba. A fegyveres testületek vezetői minden eshetőségre felkészülve követték a menetet, a katona- és rendőrtisztek közül pedig sokan csatlakoztak a felvonulókhoz. A menet az általános követelések mellett helyi teendőként egyre hangosabban követelte a munkástanácsok megalakítását, a békéscsabai háziezred emlékére emelt, majd az ötvenes években ledöntött 101-es emlékmű visszaállítását, valamint a város „nagyasszonyának”, Szegedi Albertné volt tanácselnöknek a felelősségre vonását.

Másnap délelőtt a Szakszervezeti Székházban a pénteki tüntetés szervezőinek kezdeményezésére a hadsereg és a rendőrség vezetőinek jelenlétében megalakult az ideiglenes Forradalmi Tanács. Az új testület első intézkedésével elrendelte az államvédelmi hatóság lefegyverzését, melyet az ÁVH parancsnoka maga ajánlott fel a rend megőrzése érdekében, miután a reggeli órákban tárgyalt a színészklubbeliekkel és lépéséhez kikérte a megyei pártbizottság jóváhagyását is. Az ideiglenesen felállt forradalmi bizottság szervezésében a helyőrség Katona Tanácsának küldötteiből és civilekből álló csoportok látogatták végig a megyeszékhely üzemeit. Szorgalmazták a helyi munkástanácsok megalakulását, hogy azoknak képviselői megválaszthatassák a megyei forradalmi bizottságot.

Közben a több százakat megmozgató, de mégiscsak rögtönzött pénteki tüntetés után most megafonon a Kossuth-szoborhoz nagygyűlésre hívták a város egész lakosságát. Az utcákon megjelentek a munkás és ifjúsági tanácsok kiáltványai, nemzeti zászlós csoportok verbuválódtak, a magyar függetlenség és a néphatalom mellett tüntettek, a Kossuth-nótát énekelték. Követelték Dióssy György, a megyei tanács elnökének az eltávolítását. A felvonulók éltették a forradalom mellé állt rendőrséget és honvédséget. A nagygyűlést a már az előző napon forradalmi vezetővé előlépett Kaskötő István nyitotta meg. A felszólalók tájékoztatták a lakosságot a forradalmi bizottság addigi intézkedéseiről és Dióssy lemondásáról. Szabó Jenő százados a megyei hadkiegészítő parancsnokságról és Huzsvai Gyula alezredes, a Békés megyei rendőrség parancsnoka, nyilvánosan is hitet tettek a forradalom mellett. Utóbbi, a 48-as hagyományok mintájára, bejelentette a gyulai börtönben

őrzött politikai foglyok szabadon bocsátását is. A tömeg buzdítására felszólalt Fekete Pál tanár is. Ő a szocializmus hibáktól és bűnöktől mentes változatát méltatta.

Délután a Szakszervezeti Székházban a békéscsabai munkástanácsok küldötteinek részvételével megválasztották a 400 tagú Békés megyei Forradalmi Tanácsot. A teendők operatív irányítására egy néhány főből álló elnökséget választottak. Az elnökség tagjai -- Kaskötő István színész, Wuffer Gyula vasutas, Kócze Lajos vasutas, Flender Mihály téglagyári géplakatos, Komjáthy Ferenc villanyszerelő a sütőipar, valamint Viczián Mihály a parasztság részéről, dr. Rutz László nőgyógyász, Fekete Pál tanár, Tóth István és Biczó Gyula alezredek, Éger László törzsőrmester, Szabó Kálmán tizedes és Szabó Jenő százados a honvédség képviselőjében, Huzsvai Gyula alezredes, Soós Imre százados a rendőrség képviselőjében -- naponként váltották egymást a bizottság elnöki tisztében. A forradalmi napok zavaros körülményei között azonban a testület vitáiban gyakran részt vettek a megyei Forradalmi Tanács más, aktívabb tagjai is, csakúgy, mint a péntek esti tüntetésen feltűnt budapesti műegyetemista, Hrabovszky László is, aki a főváros forradalmi eseményeinek hírnökeként vált ismertté. Az új testület, noha elviekben konzultatív jogkörrel alakult a meglévő párt és állami szervek mellé, intézkedett a párt lefegyverzéséről, melyet a helyőrség tisztjei azonnal végre is hajtottak. A nép követeléseinek nyomtatékosítására pedig általános sztrájkot hirdettek a megyében addig, amíg a kormány le nem teszi a fegyvert és meg nem tisztítják a pártot a sztálinistáktól.

A rend fenntartása érdekében, miután az ávh-tól és a párttól már beszédtek a provokáció veszélyét jelentő fegyvereket, a tüntetők egyes csoportjainak többszöri kísérletére ellenére is megtagadták, hogy fegyvert adjanak a polgárok kezébe.

A szombati nagygyűléssel egy időben a békéscsabai vasútállomásra híre érkezett, hogy a határ túloldalán, Kürtösön, egy szovjet szerelvény várakozik. A tüntetők között a délelőtt folyamán olyan hírek is szárnyra keltek, hogy Debrecen és Szegedet körülzárta a szovjet katonaság. A vasutasok, hogy megakadályozzák újabb szovjet erők bevonulását, ill. október 24-hez hasonló átvonulását a megyén, elhatározták a határmenti sínek felszedését. Szél László vasúti mérnök a Kossuth téri nagygyűlésre ment embereket toborozni, s az összegyűjtött tüntetők egy pár száz fős csoportja Medve János kommandáns hadnagy kíséretében a szükséges eszközökkel el is indult Lőkősházára. Itt azonban a helyőrség parancsnoka által a szovjet bevonulás veszélyének felmérésére kiküldött katonatisztek vezetésével már elkezdődött a sínek felszedése. Az újonnan érkezettek előbb csatlakoztak a sínbontókhoz, majd többségük átment Battonyára, hogy ott is felszedjék a síneket. A Forradalmi Tanácsot, melynek már pontos értesülése volt arról, hogy a határon egyelőre csak egy néhány kocsiból álló szovjet tehervonat vesztegel, erősen megosztotta miként kellene fellépni a szovjet támadással szemben. A tanács civil tagjaiból többen, a sínfelszedést vezető Szél mérnök is, a sínek aláaknázását követelték, a katonatisztek azonban ezt határozottan elleneztek.

A Forradalmi Tanács felállásával létrejött kettős hatalmi helyzetnek a tisztázásra a forradalom vezetői vasárnapra terveztek tárgyalásokat a megyei pártvezetéssel. Tóth István alezredes, aki mindeddig közvetítőként lépett fel a forradalmárok és a pártvezetés között, vasárnapra virradóra azonban radikális lépésre szánta el magát. Miután az éjszaka folyamán értesült arról, hogy Békésen a forradalmi bizottság letartóztatta a járási tanács és a járási pártbizottság vezetőit, valamint a hadkiegészítő járási parancsnokát és felfegyverezte az újonnan alakult nemzetőrséget, egyeztetett a rendőrséggel, valamint a megyei járási és pártvezetéssel, és elhatározták a Forradalmi Tanács legradikálisabbnak tartott tagjainak a letartóztatását. A békési kommunista ellenes uszításért az ott járt színészeket tették felelőssé. Így vasárnap reggel a Szakszervezeti Székházban gyülekező forradalmi bizottsági tagok közül Tóth elhurcoltatta Apor Gyulát, Kaskötő Istvánt és Hrabovszky Lászlót. A letartóztatások hírére délutánra már több ezres felbőszített tömeg gyűlt össze az irodaház körül, ahol a

forradalmi bizottság tagjai és a pártvezetés gyülekezett. Fekete erélyesen bírálta a megjelent pártvezetőket. A feldühödött lakossággal és a bizottsággal szemben magára maradt Tóth magyarázkodni kényszerült, majd intézkedett a foglyok szabadon bocsátásáról. A katonaság és a forradalmi bizottság megújult szövetségének jeleként Fekete és Tóth látványosan összeölelkezett a Szakszervezeti Székház balkonján.

A vidék forradalma

Gyulán a megyeszékhellyel csaknem párhuzamosan zajlottak a forradalmi események. A Simonyi Imre író vezetésével indult péntek esti tüntetés után itt is a szombati nagygyűlés során választották meg az ideiglenes forradalmi bizottságot. Ebbe, csakúgy, mint a megye harmadik városában, Orosházán felálló forradalmi testület vezetésében, jelentős szerepet kaptak egykori szociáldemokrata párttagok és vezetők. Gyulán néhány nappal később a munkástanácsok küldöttei által megválasztott Gyula Város Nemzeti Forradalmi Bizottsága Intéző Bizottságának élére Nádházi János, az SZDP volt járási titkára került, Orosházán pedig Nagy Lajos, egykori szociáldemokrata megyei rendőrparancsnok lett a Forradalmi Nemzeti Bizottmány elnöke.

Október 27. előtt csak olyan településeken voltak kisebb megmozdulások, ahol jelentősebb ipari üzemek is működtek, így Sarkadon és Mezőhegyesen. Hasonlóképpen gyorsan elterjedt a forradalmi hangulat Dévaványán is, ahol 200-300 olyan vasutas lakott, akik Budapesten és annak környékén dolgoztak. A helyi követelések megfogalmazásában és a kezdeményezés átvételében pedig jelentős szerepet játszott, hogy csütörtökön a községbe érkezett egy csoport egyetemista is. Dévaványához hasonlóan a vasútvonalak mentén fekvő települések általában gyorsabban mozdultak meg. A vasutasoktól, mint egyenruhásoktól, már a budapesti tüntetések másnapján követelték, hogy vegyék le sapkarózsájukat, ezért a megyébe visszatérve ők forradalmárnak számítottak. Sokszor ők voltak a forradalom önkéntes hírnökei, telefonon adták tovább az értesüléseket, röplapokat szállítottak, követeléseket tolmácsoltak. A félreeső szeghalmi járás forradalmasításában ők játszották a fő szerepet.

A vidék a hétvégén forradalmasodott. Az ingázó lakosság közül sokan ekkorra tértek vissza friss élményeikkel és röplapokkal Budapestről, de a Sarkadon, vagy Gyulán dolgozó munkások is péntek este, szombaton vitték meg falujukba az első megmozdulásokról szóló beszámolókat. A események spontán menetét a községekben felgyorsította és a hatalmat véglegesen kiragadta a kommunista vezetés kezéből, hogy szombaton délután a magát megyei hatáskörrel felruházó békéscsabai forradalmi bizottság tagjai kis csoportokban végiglátogatták a járási székhelyeket. A küldöttek tárgyaltak a helyi vezetőkkel és a fegyveres erők parancsnokaival. Tájékoztattak a békéscsabai eseményekről, a fegyveres testületek forradalom melletti kiállításáról, szorgalmazták a forradalmi bizottságok megválasztását. A járási kapitányságokat ekkorra már Huzsvai alezredes is utasította, hogy álljanak a hazafiak mellé és kerüljék el a vérontást, valamint fegyverezzék le az ávh-t. Ennek köszönhetően a rendőrség több helyen a helyi események kezdeményezőjeként, ill. a tüntetők mellé állva aktív szereplőjeként lépett fel. A békéscsabai forradalmi bizottság tagjai mellett a sínfelszedésre elindult csoportok is a megyeszékhely példáját közvetítették. Forradalmasították Battonyát, majd néhányuk Medve János vezetésével részt vett Mezőkovácsházán a tüntetésen és az ávh-sok lefegyverzésében. A kívülről érkező forradalmárok általában felgyorsították a helyi eseményeket, s kivették a kezdeményezést a Hazafias Népfrent és a tanácsi vezetők kezéből, akik a gyulai, az orosházi, a sarkadi és a gyomai járásban a járási tanács utasítására az általuk javasolt helyi polgárokból kívánták szombaton felállítani a községi forradalmi bizottságokat. A helyi hatalomátvétel szempontjából Szarvas ritka példa volt arra, hogy a forradalom mellé állva a tanácsi vezetés és a Hazafias Népfrent meg tudta őrizni befolyását a változásokra.

A vidéket járó békéscsabaiak röplapokon terjesztették a megyeszékhely követeléseit. Az egyes községekben így a követelések megfogalmazásakor a békéscsabai 16 pontot vették alapul. Változatlanul átvették annak nemzeti és általános gazdaságpolitikai, politikai követeléseit. Mindenhol első helyen követelték a szovjet csapatok kivonását és a független Magyarország megteremtését, a "Rákosi rezsim hú bérenceinek és a szovjetek kiszolgálóinak" eltávolítását, valamint utolsó pontként a helyi sztálinista vezetők felelősségre vonását. A békéscsabai pontok egy kibővített változata, „Gyulaváros hazaszerető népének” röplapja, mely a vallásszabadságra és a szakszervezetek szabad tevékenységére is kiterjedt szintén több községben szolgált mintaként. Nem talált azonban sehol sem visszhangra, még saját járásának községeiben sem, az a gyulai törekvés, hogy a megyeszékhelyet helyezték vissza Gyulára.

A városok után forradalmasodott járási székhelyek, helyi központok - Vésztő, Battonya -, gyorsan közvetítették a forradalmat a kisebb községek felé. A korábban a járási pártvezetőség által keményen kézben tartott orosházi járás több községe is kivárt még néhány napot. A félreeső kis települések információ és impulzus hiányában egy-két napos késéssel választották meg forradalmi bizottságukat. Vasárnap és a hét elején Dombegyházáról, Gyuláról, Lőkösházáról, Békéscsabáról, Orosházáról, Kunágótáról forradalmárok csoportjai érkeztek a környező falvakba saját településük forradalmasodása után az addig eseménytelen helységeikben is megrendezték a választásokat. Ezek a kívülről érkező csoportok sokszor radikalizálták a helyiek magatartását. Feldúlták az addig érintetlen pártházakat, tanácsokat, leverték a még megmaradt vörös csillagokat, könyveket égettek. A járási központok emlékműrombolása után, ilyen vidéki csoportok vezetésével bontották le Kunágótán, Tótkomlóson a szovjet emlékművet és gyalázták meg Battonyán, majd másnap Battonyáról érkezők Dombiratoson a szovjet sírokat.

A hatalomátvétel a legtöbb helyen mindazonáltal nem járt áldozatokat vagy sebesülteket követelő komolyabb összeütközésekkel. Az indulatok csak akkor szabadultak el, ha a kommunisták részéről ellenállást tapasztaltak. Vésztőn két fegyveres ávh-st összevert a menekülési kísérletük láttán felbőszült tömeg. Nagyszénáson a tüntetők feltörték a falu összes közintézményét, betörték a pártirodába, a MÚHOSZ-hoz, az áruházba, a kultúrházba, a Nőszövetséghez, de feldúlták az iskolát és a gépállomást is, könyveket és iratokat égettek. Az itteni rombolásnak, akárcsak a füzesgyarmati pogromhangulatnak a kiváltója, az a provokatív hír volt, hogy a párt és a kommunisták fegyverkeznek.

A forradalmi bizottságok tevékenysége

A Békés megyei Forradalmi Tanács első intézkedései között a helyi hivatalos napilapot a 48-as függetlenségi hagyományok tiszteletére Kossuth Népe-re keresztelte át. Az új lap első számát már vasárnapra összeállították, majd önkéntesekkel, köztük katonákkal, terjesztették a vidék községeiben, hogy mielőbb tájékoztassák a megye lakosságát Békéscsaba forradalmáról. November 1-jétől Békéscsabán egy másik forradalmi napilap is megjelent a megszüntetett pártlap, a Viharsarok Népe szerkesztőségéhez tartozó újságírók egy csoportjának a szerkesztésében. Utalva a lap pártoktól való semlegességére ezt Független Újságnak nevezték el. Forradalmi napilap jelent meg még ezenkívül Gyulán a pénteki felvonulást vezető Simonyi Imre költő kezdeményezésére, valamint Battonyán és Gyomán, ahol a helyi nyomda adta lehetőségeket használhatta ki a forradalmi bizottság.

Békéscsabán a lakosság tájékoztatására bekapcsolták a postai szolgálatba a Rádió Miskolc adásait. Emellett október 31-én megkezdte adásainak sugárzását a Szabadság Rádió is. Az adót rádióamatőrök által összehordott alkatrészekből építették fel, mert a katonaságnak szüksége volt a fürjesi és a békéscsabai adóra. A november 2-án déltől rendszeres műsort sugárzó rádióban a Jókai Színház színészei olvastak be újságcikkeket és híreket.

A megyei forradalmi bizottság elnökségének legfőbb gondja a termelés folyamatosságának biztosítása volt. A szombati sztrájkfelhívás után, mely szerint addig szüneteltetik a munkát, amíg a kormány nem teljesíti a megyei követeléseket, a bizottság tagjai hétfőtől az üzemeket látogatták, hogy a munka felvétele mellett agitáljanak. A munkafelvételt akadályozta, hogy a vasutasok sztrájkja miatt a községekből bejárók nem tudtak eljutni munkahelyükre és a termeléshez szükséges nyersanyagok sem érkeztek meg a gyárakba. A munkástanácsok és a dolgozók véleménye is megoszlott, ingadozott a sztrájkjal kapcsolatban. A hét második felére aztán a békéscsabai forradalmi bizottság is változtatott álláspontján. Miután kapcsolatban léptek a győri, miskolci és budapesti forradalmi bizottságokkal külön sztrájkbizottságot állítottak fel és november 1-jén a megyében is sztrájkot hirdettek annak érdekében, hogy az ország forradalmi egységét biztosítsák, s mindenekelőtt kiharcolják a szovjet csapatok kivonását. A munkabeszüntetés nem vonatkozott az élelmiszergyártókra és a szolgáltató üzemekre, valamint a parasztságra. Így folytatta a termelést a megyeszékhely egyik legnagyobb üzeme, a BARNEVÁL is. Legnagyobb sztrájk Békéscsabán és a sztrájkfelhíváshoz csatlakozó vidéken a könnyűipari üzemekben és a téglagyárakban bontakozott ki.

A forradalmi bizottságokat megválasztó nagygyűléseken jelölték ki a felállítandó nemzetőrség helyi parancsnokát és kezdték meg az önkéntesek toborzását. A forradalom eme fegyveres erejének a megszervezésére csak olyan kisebb közösségekben -- Békéssámson, Kamut, Méhkerék, Mezőgyán, Bucsa, Kertészsziget, Körösnagyharsány, Kétsoprony -- maradt el, melyek méretüknél fogva ellenőrizni tudták önmagukat. A kis községekben gyakran a település rendjének megőrzésében minden család részt. A nemzetőrség szervezésével általában rendfenntartásban jártas, fegyverhez értő egyéneket bíztak meg. A parancsnokok között így viszonylag sok egykori csendőr altisztet, honvédtisztet lehetett találni. Amennyiben a lakosság megbízhatónak tartotta a feladatra rendőr, ill. körzeti megbízott is végezhetette a szervezést, irányíthatta a felállított csapatot. A nemzetőrségek felállításuk utáni első feladatuk a fegyverek begyűjtését kapták, hogy biztosítsák a forradalom további békés menetét és elejét vegyék a kommunisták esetleges szervezkedésének. A fegyverek begyűjtését a szóbeszédre hagyatkozva, ritkábban a rendőrségtől szerzett listák segítségével még a forradalmi bizottság megalakulásának napján, annak délutánján és estéjén, végre is hajtották. A legtöbb helyen aztán ezekkel a párttagoktól, vadászoktól elkobzott egy-két pisztollyal, vadászfegyverrel, vagy éppen légpuskával teljesítettek a nemzetőrök szolgálatot. Az elkobzott puskák mellett a megyei laktanyák készletéből is adtak ki fegyvereket számukra. Az orosházi laktanyában a járás községeinek nemzetőrségei hat-tizenkét lőfegyvert vételezhettek.

A megalakult forradalmi bizottságok azonnal keresték az összeköttetést a szomszédos községek, járási központok, a megye forradalmi szerveivel, hogy tájékozódjanak, politikai útmutatásokat kapjanak. A hatalomváltást olyan jelképes, a forradalomnak emléket állító intézkedések is jelezték, hogy az elmúlt politikai korszak utcaneveit átkeresztelték, november 1-jét ünneppé nyilvánították, fakultatívvá tették az orosz nyelv oktatását. Szembe kellett nézniük a mindennapok problémájával is. Élelmiszertermelő megyeként a közellátás biztosítása kisebb gondot okozott. A jövő bizonytalansága által törvényszerűen kiváltott felvásárlási láz, mely a legalapvetőbb élelmiszereket érintette leginkább, nem merítette ki a készleteket, csak a máshonnan érkező áruk, burgonya, citrom, só, ellátásában voltak fennakadások. Az árfelverés és felhalmozás a városokra volt inkább jellemző, ahová a nehéz közlekedési viszonyok miatt nehezen jutott fel vidékről az áru. A forradalmi bizottságok ezzel szemben a céljaikért harcoló budapestiek számára gyűjtéseket szerveztek, a lakosság, a tsz-ek, a munkástanácsok által felajánlott adományokat, nagyobb vágóthús-, liszt, kenyérszállítmányokat teherautós konvojokban indították a fővárosba, s ott kórházakban, forradalmi bizottságoknál, munkástanácsoknál adták le, miközben a helyszínen igyekeztek

tájékozódni az eseményekről. Míg az élelmiszerellátást kielégítő volt, súlyos gondok jelentkeztek a tüzelőanyag-ellátásban, kevés volt a fa és még kevesebb a szén. Ezért a spontán erdőirtások megfékezésére a bizottságok nagy számban adtak ki fakivágási engedélyeket.

Ugyanakkor az új vezetőkől a lakosság főbb sérelmeinek azonnali orvoslását is elvárták. A parasztság számára a forradalom a nemzeti célok kivívása mellett lehetőséget kínált az elmúlt évtized terheinek lerázására, de mindenek előtt a létalapját jelentő föld tulajdonjogának rendezésére, a rákényszerített nagyüzemi gazdaság felszámolására. A tulajdonjog kérdésének felmerülése elbizonytalanította az őszi szántóföldi munkát végzőket, miközben lassította a munkálatokat a gépállomási dolgozók sztrájkja is. A forradalmi bizottságok, akárcsak a nemzeti kormány, vagy a győri forradalmi bizottság, szinte mindenhol felhívással fordult a lakossághoz, hogy mielőbb végezzék el a betakarítást, a vetést és az őszi mélyszántást. Ennek köszönhetően a kedvezőtlen helyzet ellenére is, meg annak dacára, hogy a munkálatokat éppen a forradalom napjaiban kellett sietve elvégezni, mert addig sokáig az esőre vártak, a kenyérgabona nagy részét végül is elvetették. Noha a termés biztosítását tartották elsődlegesnek a parasztság elvárása miatt a forradalmi bizottságoknak állást kellett foglalniuk a földkérdéssel kapcsolatban. A bizottságok általában a gazdálkodás teljes szabadságát támogatták, de eltérő vélemények hangoztak el azzal kapcsolatban, hogy mit tekintsenek a földtulajdon rendezés alapjának, hogy szabjanak-e, s milyen határt a földbirtok nagyságának. Sokfelé az 1945-ös földosztás után kialakult tulajdonviszonyokat szerették volna elsősorban helyreállítani, a kisgazdák által vezetett Szarvason megfogalmazott 50 holdas birtokhatár már kivételnek számított. Néhány helységben első lépésként a legfrissebb sérelmeket kiváltott 1956-os tagosítást szüntették meg. Az adóhátralékok miatt a tsz-ek birtokába jutott állatállomány, valamint a kisajátított ingatlanok visszaadásáról is intézkedett az új községi vezetés. A szövetkezetek sorsáról a tagság döntött. Így a megye 234 téese és 120 tszcs-je közül október végén már mintegy 138 ill. 30 bomlásnak indult, főként azokon a területeken, Vésztő, Dévaványa, Béli, ahol a legerőszakosabb szövetkezesítés volt korábban tapasztalható, vagy a szövetkezetek igen rosszul gazdálkodtak.

A szovjet beavatkozás

„Vigyázzunk, mert a forradalomnak nincs vége” vonta le a következtetést Kaskötő István a Kossuth Népe november 1-jei számában a szovjet csapatok mozgásáról érkező ellentmondásos hírek alapján. Aznap este Debrecen irányából a szovjet 32. gépesített gárdahadosztály egy ezrede már be is hatolt a megye területére. A szovjet tankok közeledtének hírére azonnali értekezletre ült össze a békéscsabai forradalmi bizottság a helyőrségi laktanyában. A civilek többsége, a helyőrség tisztjeivel ellentétben a harc felvételére szavazott. Azt tervezték, hogy aláaknázzák a hidakat, és Békés környékén összevonják a csapatokat, hogy megakadályozzák Békéscsaba elfoglalását. Tóth István felsőbb engedélyt kért a tervezett védelmi intézkedések megtételéhez. A minisztérium azonban utasította, hogy kerülje el a harcot és kezdjen tárgyalásokat a szovjetekkel.

Miközben a szovjetek letáboroztak Békéscsaba határában a forradalmi bizottság minden eshetőségre felkészülve megkezdte egy munkászászlóalj szervezését. Békéscsabán ötszáz, Gyulán és Békésen két-háromszáz fő felszerelésére gondoltak. Az orosházi laktanya is egy hasonló, civilekből álló alakulat kiállítására kapott parancsot. Békéscsabán Fekete agitációjának köszönhetően zömében középiskolások jelentkeztek önkéntesnek. A BARNEVÁL-ból vagy a Téglagyárból érkező huszonéves munkások koruknál fogva már osztagparancsnoknak lettek beosztva. A zászlóalj vezetésére katonatisztet jelöltek ki. Mivel a laktanyában nem volt hely, az 1. számú Általános Iskolában szállásolták el őket.

Folytatódott a hadosztály felkészítése is a védekezésre. Megtették a szükséges lépéseket ahhoz, hogy ha parancsot kapnak rá - mert Magyarország szembeszáll a Szovjetunióval - akkor kellő erőket tudjanak felvonultatni a szovjet páncélosokkal szemben, bár a szovjetekkel tárgyaló parlamenterek, köztük Fekete Pál is, aki orosz szakosként a tolmács szerepét is játszotta, de Tóth alezredes is, közelről mérhették fel a bevonuló szovjetek szám és fegyverzetbeli erőfölényét. A Forradalmi Tanács is igyekezett késleltetni a várható szovjet támadást. Igyekezett megakadályozni, hogy a szovjet ellenes indulatoktól fűtött lakosság provokálja a városon átvonuló szovjet erőket, tűzifát biztosított a szovjeteknek, de megtagadta üzemanyag és akkumulátorok átadását. Az ellenállás szervezésével párhuzamosan Békéscsabán őrizetbe vették az ávh-sokat, s a községekben megye szerte úgynevezett védőőrizetbe vették a kommunistákat. Békéscsabán szombaton délután a Városi Nemzeti Bizottság néven átalakult forradalmi vezetőség a Tiszántúli Nemzeti Bizottság határozatához csatlakozva döntött a szovjet csapatokkal szembeni ellenállásról. Megkezdtek a munkászászlóalj ütöképes fegyverzetrel, páncélosok kifüstölésére alkalmas lánggránátokkal való felszerelését, a hadosztály alakulatait pedig harckészültségbe helyezték. Tóth István vasárnap hajnalban készült Budapestre indulni, hogy Maléter Pállal tárgyaljon a szovjet csapatmozgásokról és az ellenük intézendő esetleges támadásról.

Ezt megelőzve november 4-én vasárnap hajnali fél ötkor a szovjetek megkezdtek a bevonulást az alvó Békéscsabára, hogy elfoglalják a forradalmi erők bázisait és biztosítsák a város stratégiai pontjait. A belvárosba érő erőkre a riadókészültségbe helyezett laktanya őrei rálóttek, mire válaszul a szovjetek harckocsikkal és gyalogsági fegyverekkel tűz alá vették a városközpontot. Leghevesebben a forradalmárok ellenállási gócnak tartott Városházát, a Jókai Színházat és a laktanyát ágyúzták. Az egyoldalú tűzharc mintegy negyed óráig folytatódott annak ellenére, hogy a laktanyából eldördülő szerencsétlen lövések mellett az ellenállás semmi jele nem mutatkozott. A katonaság reménytelennek tartotta szembeszállni a túlerőben levő szovjet harckocsi oszloppal. A polgári lakosság pedig nem jutott jelentékeny mennyiségű fegyverhez mivel a katonaság - eltekintve a saját kötelékébe beosztott munkászászlóaljtól -, akárcsak a forradalom megelőző napjaiban, a szovjet támadás után is elzárkózott a fegyverek kiosztásától, hogy megakadályozzák a felesleges vérontást. Békéscsaba elfoglalása és az erőviszonyok felmérése után vasárnap délután megadta magát az orosházi tüzér ezred is, jóllehet lelkes hazafiak csoportjai itt is a harc mellett tüntettek és fegyvereket követeltek.

A szovjet támadás hírére több község forradalmi vezetősége is igyekezett fegyvereket szerezni. Próbálkozásaik mindenhol eredménytelenek voltak, sem a karcagi laktanya, sem a rendőrség nem adott ki fegyvert a számukra. Fegyverek hiányában üres üvegeket töltöttek fel benzinnel, s úgy várták a szovjet tankok érkezését. Mások a szovjetek megállításának egyéb módjairól fantáziáltak, arról hogy hogyan lehetne úthengerekkel megállítani vagy magasfeszültségű vezetékkel megsemmisíteni a tankokat. Fegyverek nélkül a helyzet azonban annyira kilátástalan volt, hogy a vakmerő ötletek megvalósítására nem szerveződtek ellenálló csoportok. A megyében nem voltak fegyveres összecsapások a megszállók és a hazafiak között.

A kommunisták és a munkástanácsok harca

A Békéscsabát elfoglaló szovjet erők letartóztatták a forradalmi bizottság néhány vezetőjét, köztük Fekete Pált és Tóth Istvánt, mások, így Kaskötő István, Apor Gyula elrejtöztek, majd külföldre menekültek. A szovjet megszállás azonban még Békéscsabán sem járt együtt a forradalom által létrehozott testületek azonnali felszámolásával. Békéscsabán is megmaradt - ha csonkán formában is - a Forradalmi Tanács helyébe a munkástanácsok küldötteiből

november 3-án választott Városi Nemzeti Bizottság. A többi városban és községben pedig - a legtöbbjükbe el sem jutottak a szovjetek, magyar ellenforradalmi erők pedig nem voltak - fennmaradtak a forradalmi bizottságok. Kivétel Szarvas, ahol a felfegyverzett helybeli kommunisták már november 4-én átvették a község irányítását, és felállították a szarvasi Munkás-Paraszt Forradalmi Tanácsot. A tanácsok hatalmát a november 8-i kormányrendelet állította névlegesen vissza, mely egyúttal konzultatív szerepre csökkentette a forradalmi bizottságok befolyását. Az asztalukhoz, vagy éppen községükbe visszatérő tanácsi vezetőknek nem volt más eszköz a kezükben hatalmuk biztosítására, minthogy igyekeztek együttműködni a nép bizalmát élvező helyi forradalmi bizottságokkal. Elfogadták a forradalmi bizottságok javaslatait, a végrehajtó bizottságok személyi összetételének megválasztására. A forradalmi bizottságok vezetői közül többek, például Gyulán Nádházi János, bekerültek a végrehajtó bizottságok elnökségébe, sokszor elnökhelyettesként, s megválasztásukat jóváhagyta a saját hatalmában is bizonytalan, s ezért kompromisszumkereső járási vezetés is. Orosházán pedig ez utóbbi menesztését szorgalmazta a városi tanács a községek és az orosházi forradalmi bizottság határozott követelésére.

A Kádár-kormány kezdeti elutasítása a forradalmi bizottságok részéről november második felére nyílt szembenállássá fajult. A Békéscsabán november 19-én megválasztott Központi Munkástanács követeléseit - szovjet csapatok távozása, többpártrendszer, a karhatalom átszervezése munkásokkal, kormány munkásképviseleti alapon stb. - egy megyei küldöttség vitte Kádárhoz. A Parlamentben csak Dobi Istvánnal tudtak beszélni. Dobi meggyőzte őket a munkafelvétel fontosságáról, miközben a követelésekre nem tudott választ adni. A budapesti út után a szovjet beavatkozás elleni tiltakozásul sztrájkra lépett üzemek közül néhány, a megyei delegáció felhívásának eleget téve belátta a termelés beindításának gazdasági szükségét, ismét munkába állt. A tárgyalási kísérlet ugyanakkor azt is bizonyította, hogy lehetetlen a kormánnyal egyezkedni. Ezt belátva különösen vidéken nőtt a feszültség. Az elégedetlenséget és a feszültséget fokozta, hogy egyre nyilvánvalóbb jelei mutatkoztak annak, hogy a szovjetek támogatásával hatalomra juttatott kormány és párt lassan újraszervezi helyi támogatóit és kiépíti helyi fegyveres erejét. November közepén megkezdték a megyei karhatalom felállítását a november 4. után felfegyverzett kommunista népművelők tagjaiból és a rendőrség kötelékéből egyre több nemzetőrt távolítottak el. A lakosság gyanakodva nézte, hogy a helybeli párttagok ismét összejárnak, „szervezkednek”. Sarkadon a községek forradalmi bizottságainak küldöttei már november 22-én döntöttek a tanácsi vezetők leváltásáról, a sztrájk fenntartásáról. Néhány nap múlva Gyula is csatlakozott a Nagybudapesti Központi Munkástanács által is meghirdetett általános sztrájkhoz. November végén -- december elején a vidék lakossága sok községben ismét a tanácsháza elé vonult, követelték a rendőrség megtisztítását, a tanácsi vezetők eltávolítását. A rögtönzött falugyűlések forradalmi munkástanácsokat, ill. nemzeti bizottságokat választottak. December 5-re hívták össze Békéscsabára ezeknek a munkástanácsoknak a képviselőit, hogy budapesti mintára megválasszák a Békés megyei Központi Munkástanácsot. Az egybegyűltek követelték a rendőrség összetételének a felülvizsgálatát, a Független Újság ismételt megjelentetését, Birkás Imre kormányösszekötő visszahívását, és elhatározták, felveszik a kapcsolatot a Nagybudapesti Központi Munkástanáccsal. Ugyanaz nap tartotta az MSZMP a párt első megyei értekezletét is, melyen elhatározták a karhatalom megerősítését.

A budapesti december 5-i néma tüntetés mintájára Békéscsabán és Gyulán is békés tiltakozó felvonulásokat szerveztek az üzemek munkástanácsai. Példájuk meggyőzte újabb elégedetlenségi hullámot indított el. Nemesak a népesebb járási székhelyek és nagyobb községek, hanem a még októberben is nyugodt maradt kis települések is megmozdultak, hogy megszabaduljanak a rájuk kényszerített hatalmi szervezettől. Követelték a rendőrség demokratikus úton való feltöltését, a közösség vezetőinek demokratikus úton történő

megválasztását. Hol októberben, a forradalom eufóriájában, nem került sor tettelegességre, a hetekig visszafojtott keserűség és a gyanakvás, a megtorlástól való félelem elszabadította az indulatokat. A tüntetők tanácsi vezetőket, pártfunkcionáriusokat ütlegeltek, betörték a kommunisták házáinak ablakát, káderlistákat keresve feldúlták a pártirodákat, elégették a talált iratokat.

Sarkadon december 6-ra a Cukor- és a Kendergyár dolgozói szerveztek tüntetést a tanácsháza elé. Csatlakoztak hozzájuk a megyeszékhelyről hazatérő kiskatonák is. A tanácsi vezetés leváltását követelők között egyszer csak híre ment, hogy felfegyverzett rendőrök közelednek feloszlanni a tömeget. A felháborodott tüntetők ekkor a rendőrkapitányság ellen vonultak, hiába igyekezett megállítani őket a forradalmi tanács elnöke. A tömeg lefegyverezte a „Rákosi bérenceiként”, „Kádár pribékjeiként” szidalmazott rendőrséget. A katonák az elkobzott fegyverekkel új nemzetőrséget terveztek felállítani, de éjszaka a rend helyreállítására bevonuló szovjet erők lefegyverezték és elhurcolták őket. Másnap a község lakossága másodszor is a pártbizottság és a rendőrség ellen vonult, követelte a letartóztatottak szabadonbocsátását, majd súlyosan bántalmazták a menekülni próbáló rendőröket, köztük egy ávh-s tisztet. A lakosság megmozdulását ismét szovjet erők számolták fel, s most már a községben is maradtak, hogy biztosítsák a kommunista hatalom visszaállítását. A tüntetők december 7-én Dévaványán is leszerelték az ellenük vonuló rendőröket, majd a községbe érkező karhatalmistákat.

A battonyai hatalomátvétel az egész mezőkovácsházi járást megmozgatta. A vidékről a battonyai tüntetésére érkező csoportok, vontatókkal tovább járták a szomszédos községeket, elkergették a tanácsi vezetőket. Útjuk során újabb erőket toboroztak, s így vonultak Mezőkovácsházára, hogy a járási pártvezetésen számon kérjék annak népet becsmérő magatartását. Másnap a tüntetőkkel teli vontatók, a termelő szövetkezetek buszai ismét elindultak, hogy támogassák a battonyai forradalmi bizottságot. Itt is, mint mindenhol máshol, a bevonuló szovjet tankok fegyverezték le a forradalmárokat, a fegyvertelen tömeg pedig tehetetlenül szétszéledt.

A tüntetés fegyveres leverése után - a területi munkástanácsok hatalmának országos felszámolásával párhuzamosan - december második felétől elcsendesült a megye. A rend biztosítására a decemberi tüntetési hullám után a járási székhelyekre a párt karhatalmi osztagokat telepített. Ezek nap, mint nap demonstratív felvonulásokat tartottak, hogy figyelmeztessenek a kommunista hatalom erejére. A nemzetőrségeket mindenhol feloszlatták, s december közepétől hozzákezdtek a tanácsi vezetés még hónapokon át elhúzódó megtisztításához.

Szabó Ferenc

Békés megye mezőgazdasága és parasztnépe a huszadik században

Néhány tanulság az ezredforduló alkalmából

A köztudatban mintegy két évszázada szorosan hozzátartozik Békés megye és az ötven éve átszatolt csanádi, aradi és bihari földek, továbbá a megélhetésüket itt megtalálók jellemzéséhez a termékenység, a paraszti szorgalom és öntudat kiemelése, elismerése. Gyakori fordulatként és jogosan említik ma is úgy az Alföldnek ezt a részét, mint az ország egyik

legdúsabb éléskamráját, a legjobb kenyér, a zamatos kolbász, a finom libamáj, a mézédés húsú görögdinnye s még sok más vonzó és ínycsiklandó éték hazáját. Az itt megtelepedett malmok, húsüzemek, baromfifeldolgozók, cukorgyárak híre-neve a földrajzkönyvekből köszön vissza, pedig az utóbbiak már nem is működnek. Jó száz-százötven évvel ezelőtt kiváló búzáinkról, szép és különleges kitartású lovainkról, hízott sertéseink tömegéről, kövér libáinkról és porhanyós húsú pulykáinkról, jeles birkanyájainkról voltunk nevezetesek a hazában és a Habsburgok birodalmában. Ami Békésben, Csanádban termett és a piacra került, az szinte mindig minőséget, elismert „márkát” jelentett és vevőre talált.

A fogyasztót, a közvetítő kereskedőt az agrártermékeknek ez a bőséges áradata érdekelte, s szinte közömbös volt számára az a világ, az a töredelmes munka, az a hozzáértés, ami ezt a bőséget szülte. A mezőgazdaság s vele a parasztság különböző rétegeinek gondjai csak olyankor kapták meg érdemben a tágabb közvélemény s vele a politikacsinálók figyelmét, ha bármilyen okokból (aszály, árvíz-belvíz, fagykárok, háború, erőszakos állami beavatkozással járó „kötött gazdálkodás” és hasonlók) élelmiszerhiány vagy túlzott drágaság, netán ipari nyersanyaghiány következett be. Ez az érdeklődés is igazából csak addig maradt erősebb, amíg helyre nem álltak a megszokott ellátási viszonyok. A bármily ráfizetéses túltermelés nyomán előállt árubőség, a nyomott árak általánosabb nemzetgazdasági következményei a „nem paraszti” érdekkörtől távolabb élő társadalmi rétegeket legfeljebb áttételesen érintették.

Kevésbé vésődött be az ország Békés megyéről és egyáltalán az agrárvidékekről szóló ismereteibe az a folytonos küzdelem, az a találékonyság és áldozatvállalás, amely nélkül ez a táj a magyar mezőgazdasági kultúrában jóval szerényebb helyet érdemelt volna ki. A parasztvilághoz közvetlenül nem kapcsolódó lakosság régebben sem, s nagyjából ma sem ismeri az agrártermelés legfontosabb ágazataiban végzett munka természetét, sem annak fizikai követelményeit, sem pedig a felkészültség és a tapasztalat értékeit és szépségeit. De elég nagy a tájékozatlanság arról még paraszti körökben is, hogy milyen anyagi és szellemi tőkebefektetés szükséges ma már a hasznot hajtó, intenzív gazdálkodáshoz.

Aligha tagadható, hogy az agrárvilág nagyjából helytálló mérlegeléséhez szükséges ismeret és mozaikszerű tapasztalat az érdeklődő mai "nagyközönség" körében valahol a hetvenes-nyolcvanas évtized nagyüzemi körülményeiből táplálkozik, az akkor érvényesített termelési technológiát és munkaszervezetet, az akkori értékesítési viszonyokat tartja viszonyítási alapnak. Márpedig az alapvetően megváltozott tulajdoni állapotok, a nyugat-európaihoz idomuló piaci struktúra miatt az egy-két évtizeddel korábbi képlet - ahogy távolodunk tőle - egyre inkább csak történetileg lehet megbízható mérce, agrárpolitikai és szociológiai összevetések sarokpontja, kezdőpontja. Éppen emiatt kell néhány megállapításra vállalkoznunk az 1960-1980-as évekről.

Az agrárvilágban kétségkívül sikeres, s a hetvenes évtizedre kiépült „magyar modell” eredményeinek és előremutató vagy visszahúzó fő- és mellékhatásainak higgadt megítélését még évtizedekig meg-megzavarják ezután is a különféle indíttatású, aktuális csoportérdekek vagy óvatosságok. Mindenesetre már számosan egyetértenek abban, hogy a modernizáció jó néhány akkori összetevőjének megvalósítása megérdemli „az elindításakor közvetlenül politikai rendszerfüggő, kifejlett szakaszában viszont döntően a szakmai korszerűség által vezérelt folyamat” minősítést, azaz a nemzeti előrelépés, felzárkózás elismerését egy alapvető ágazatban. Nyilván nem feledhetjük, hogy mindez egy mesterséges elemekkel teli, de nekünk - az agrárvilágot nézve - összességében éppen akkor kedvező, zárt piacrendszer keretében (a KGST-ben) futhatott végig, s eredményességét a nyolcvanas évektől mind több ponton gyengítette, kikezdte már a rendszer mind nyilvánvalóbb válsága.

A „magyar modell” lehetőségének és járható útjainak felismeréséért, rugalmas formálásáért, szociális és falufejlesztő, az agrárvidékek felemelését szolgáló - bár esetenként a szakadékokat mélyítő - folyamatának végbevitelért tevékenykedőket nem eléggé tartjuk számon. Annak idején az élet vizsgálja „felső és alsó szinten” sokszor megmutatta, kik hullottak ki a rostán és kik voltak képesek alkalmazkodni, majd felnőni az első szakaszokban még durva hatalmi eszközökkel, nevetséges bürokratikus túlhajtásokkal kialakított körülmények fokozatos változásaihoz, mindenekelőtt a modernizáció időnként lökészerűen jelentkező térhódításához. Az üzemi méretek megváltozása, a termelési szerkezet és a termelési eljárások sokszínűbbé alakulása, a technológia iparszerűvé válása, az általános és a speciális szakértelem kikerülhetetlen felértékelődése, majd az érdekeltség elismerése, végül a piaci tényezők erősebb érvényesítése végső fokon magával hozta az 1960-as évtized derekáig fölényben maradt politikai-hatalmi voluntarizmus visszaszorulását. A nyereségre törekvés kényszere egy bizonyos határig már maga alá gyűrte a földhözragadt politikát, az öncélú „osztályharcosságot”.

Nehéz megmondani, hogy a nagyüzemi kapcsolódás csatornáit jól kiépített keretek között kihasználó, családi „háztáji” gazdálkodás szakmai színvonalát miben és milyen személyes haszonnal emelte meg az a sokféle ismeret és tapasztalat, aminek a megszerzésére a tévesekben, állami gazdaságokban tehettek szert az ott (is) dolgozók. Az „integrációnak” ez a kihatása azért is fontos, mert a rendszerváltás után az egyéni gazdaságban töretlenül hasznosulhatott, miután a szaktudás is „privatizálódott” és elősegítette az életképes magángazdaságok kifermálódását.

Hogy a jó néhány, de gyakorta egymásnak ellentmondó forrásokból tájékozódó mostani közvélemény szemléletét - az agrárvilág szereplőinek zömét is ideértve - inkább az előbb körvonalazott mérce s nem a helyébe vagy legalább melléje sorakoztatott frissebb tények, rendszerbe szedett információk, tágabb kört átfogó tapasztalatok alakítják, annak jó néhány oka van. A legfontosabb (a földtulajdonviszonyok hosszadalmas és nagyjából mégis megoldatlanul hagyott rendezése után és mellett) a magyar mezőgazdaság és a hozzá kapcsolódó népesség további életét, termelését világosan felvázoló tartós és távlatos agrárpolitikai célkitűzések mozaikossága, hézagossága, ellentmondásossága - összességében: a hiánya. Érzékelhető, hogy egymás mellett léteznek, s nemegyszer egymást kérdőjelezik meg vagy „oltják el” a pártpolitikai és a szakemberek által megfogalmazott elképzelések.

A bizonytalanságot újabban az Európai Unióba lépésünk feltételeit, követelményeit továbbadó, szakmailag korrekt, de a meglévő ismeretek, a rendelkezésre álló adottságok fényében nem könnyen elérhető viszonyokat taglaló tájékoztatással próbálják feloldani vagy csökkenteni az agrárszféra hivatalai, szervezetei. Látni kell, hogy ennek a pozitív hatása az agrárvilág termelői ágazataiban csak azok között jelentkezhet, akik rövid időn belül képesek megfelelni az uniós követelményeknek. Az agrártermelésből élők nagy többsége nem ebbe a kategóriába tartozik, s nem lát lehetőséget arra, hogy a kárpótlás után visszakapott földjén akár csak megközelítse a tőkeerősebb, szakmailag felkészültebb, korban fiatalabb csoportot, a potenciális farmergazdákat. Nehéz volna megmondani nekik, hogy rájuk többnyire a megoldhatatlan helyzetet „feloldó” átmeneti vegetálás után - a történelmi átalakulás során máskor is előfordult ilyen - a kihalás vár. Nem könnyű szembenézni az aligha kikerülhető ténnyel, hogy az agrártérsegek népessége a megfelelő eltartóképességhez, a „vegyes” forrásokból táplálkozó megélhetési lehetőségekhez fog alakulni-idomulni. Ez néhány évtized kérdése.

A politikai felhangok következménye, hogy a közvélemény nem vette még figyelembe az alábbiakat sem: Az általában részvénytársaságokká átalakult, erősebben szakosodott, rugalmas üzemi méretű, tapasztalt szakmai vezetésű termelői közösségek legjobbjai volnának valójában „legközelebb” mindahhoz, amit az Európai Unió kíván, körülöttük viszont a politikai töltésű bizonytalanságot kellene mielőbb felváltani a távlatos gazdálkodásra orientáló, garantált kormányzati programmal. Nyilvánvalónak mondható az is, hogy - hazai vagy külföldi befektetőkkel - a második világháború előtt „középbirtoknak” (150-500 hektár körüli területtel) mondott vagy annál is nagyobb célgazdaságok lesznek egy idő múltán igazán versenyképesek a szántóföldi növénytermesztésben (gabona, kukorica, cukorrépa, napraforgó, stb.). Teljes gépesítéssel, kevés, de magasan képzett munkaerővel.

Sem történetileg, sem a jelenkorra vonatkozólag nincs akár csak félig-meddig rendszerezett ismerete a társadalom többségének arról, mit is jelent gazdasági-emberi-családi vetületében egy (számban ma még igen kevés) farmgazdaság, vagy a manapság újra tömegében található, a hagyományos megoldásokkal küszködő parasztgazdaság. A földből élők között is érzékelhetően generációs kérdés, hogy elfogadják-e a belterjes kultúrákat, vállalják-e, elbírják-e az azzal járó technikai és szellemi beruházásokat, a szigorú lekötöttséget, az értékesítési kálváriákat, avagy ragaszkodnak a biztosnak vélt és sokkal kényelmesebb szemtermeléshez, a hozzá társuló „háztáji” jellegű sertéstartáshoz, általában a negyven-ötven évvel ezelőtti szövetkezetszervezés ellenében, majd árnyékában megőrzött kistermelői gazdálkodási hagyományokhoz. Ezek egy része visszahúzó erő, másik része pozitív töltésű hagyomány.

Mindehhez szorosan kapcsolódó és a különböző nemzedékek között nagyon eltérően alakult vélemény mutatkozik meg a termőföld megbecsülése, értéke körül. Az idősebbek abba nevelődtek bele, hogy a régebbi körülmények között igen drága, nagy áldozatok és bizonyos szerencse árán megszerezhető földtulajdon megélhetési biztonságot, társadalmi emelkedést és elismerést, az utódoknak jobb életkörülményeket hoz magával. A földdel éppen ezért kincsként bántak, nemegyszer el is torzította az életvitelüket, a gondolkodásukat a birtokgyarapítási törekvés láza. A nagyobb birtokot előbbre valónak tartották, mint a gazdaságuk korszerűségét. Ha nem is mindig volt gazdaságos, a könnyen hozzáférhető családi leterheléssel vagy a bőven rendelkezésre álló külső munkaerővel (napszámosokkal, részesekkel, cselédekkel) kerülték ki a mellőzhetőnek gondolt kiadásokat, a gépbeszerzést, a minőségi állatállomány beállítását, a nemesített vetőmag használatát és a többi.

A fiatalabbak között már a harmincas-negyvenes években megjelentek az újdonságokra, a belterjességre, a kor igényeit követő állattenyésztésre fogékony, javarészt már az elérhető szakképzésben részesült, mozgékonyabb kisbirtokosok, akik képesek voltak felmérni, mekkora és milyen termelési irányú, milyen felszereltségű gazdaságok hatékony és hasznot hajtó működtetésére vállalkozhatnak. Az ő szemükben a termőföld már nem önmagában számított értéknek, hanem mint a gazdálkodás egyik fontos előfeltétele, színtere. Ők már jól tudták, hogy figyelni, követni kell a piacot, a helyi, a hazai, a nemzetközi igényeket és ármozgásokat, a kereslet előzetes és folyamatos jeleit. Számukra egyértelmű volt már az is, hogy a magasabb szintű termelési kultúra révén kisebb területről is nagyobb jövedelmet lehet elérni. Ez a mind jelentősebb réteg jó úton járt ahhoz, hogy a paraszti körökben a hazai mezőgazdaság motorja, egyúttal a munkaigényes és személyes érdekeltiséget igénylő ágazatokban a nagybirtokok bizonyos mértékű versenytársa legyen. Az aranykalászos, ezüstkalászos gazdák, a téli gazdasági iskolák, egyes népfőiskolák hallgatói szeme előtt a dán minta lebegett. Hittek abban, hogy a belterjes gazdálkodásban megelőzik az uradalmakat.

Külön vizsgálódásra érdemes sajátosság, hogy a második világháború éveiben a szigorúan irányított hadigazdálkodás körébe vont mezőgazdaságban egyszerre volt jelen az állami eszközökkel előmozdított korszerűsítés, másfelől az agrárvilágra nehezedő megterhelés növekedése. Összességében a mezőgazdaság termelőképessége erősödött, a termelés szerkezetében megnőtt az ipari növények aránya, nagyobb teret kaptak az államilag ellenőrzött szakmai követelmények, igazságosabbak lettek a munkabérek, gyakoribb lett az egészségvédelmi intézkedések sora, többet áldozott az állam a szociális helyzet javítására. A másik oldalról ugyanakkor a folyamatos inflációval megterhelve a kötelező beszolgáltatás kíméletlen rendszere, a vetésterület hatósági előírása, az igáslovak és a vágómarhák kötött áron történt igénybevétele, az üzemanyag-korlátozás, s mindenek felett a férfiak tömeges behívása és értelmetlen pusztulása, majd a hadi cselekmények miatti közvetlen áldozatok sora tartozik a mérleghez.

A mi megyénk és általában az Alföld a fronton és a hadifogságban, valamint a holocaust színhelyein, s csak igen kis mértékben a térségünkben lejátszódott harci események során vesztette el lakosságának igen jelentős részét. Az emberveszteség mindamelllett nem volt olyan mértékű, hogy az agrártermelés lehetőségeit tragikus arányban visszafogta volna. Szembetűnőbb volt és évekig megmutatkozott a lóállomány igen súlyos csökkenése, a fejőstehenek igavonó "szerepének" kényszere.

Az 1944 őszi károk - a menekítéstől a magyar és német katonai igénybevételekig, majd a szovjet és román lefoglalásokig és zsákmányszerző akciókig, továbbá a lakossági eltulajdonításokig - nagyobbak voltak a nemegyszer gazdátlanul maradt uradalmakban, mint a családi jelenléttel őrzött tanyás parasztgazdaságokban. Ez az 1948 tájáig legerősebb, de azután sem ismeretlen szerző-pusztító sorozat a legnagyobb, a tartósabb kárt a nagybirtokok többnyire értékes épületeiben és kiépített technikájában, létesítményeiben (istállók, magtárak, öntözőrendszerek, kertészetek, faiskolák, kisvasutak stb.) tette. A nagyüzemekhez tartozó földek kiosztásával, gép- és eszközállományuk egyéni vagy szövetkezeti használatával a kibontakozásra váró s már a harmincas-negyvenes években megfogalmazott fejlődési, fejlesztési törekvések közelebb kerültek a megvalósulás lehetőségéhez.

Előrevivő, példaadó, erjesztő szerepében a már többször említett modernizációs törekvés megmaradhatott, sőt kivirágozhatott volna a második világháború után is, amikor rövid időre kirajzolódott annak a reménye, hogy Magyarországon a valódi szövetkezés lehetőségeivel élő s a belterjesség felé haladó kisgazdaságok világa következik. Az említett, a modernizációra érett réteg példája ekkor válhatott volna tömegvonzású mintává. Az 1945-ben (Európa más országaihoz, sőt nem egy szomszédunkhoz képest is nagy késéssel) megvalósított földreformmal egyidőben az ország meglehetősen felkészült a nagy, mélységesen polgári tartalmú átalakulásra. Politikailag eléggé bizonytalanul (csak az alapelvek tisztázásánál tartottak, bár a gyakorlati megvalósítás mikéntjének kidolgozása is elindult) álltak még a dolgok, de a nyílt kommunista diktatúra életbeléptetése előtt mégis biztatóak voltak a meghatározó „háttérvizonyok”. Igen jó helyzetben voltunk felkészült agrárszakemberek és szakoktatás dolgában, a háború után hamar helyreállt a fejlődőképes mezőgazdasági gépgyártás, a műtrágyagyártás, másfelől gyorsan elérték békebeli teljesítőképességüket az élelmiszer-feldolgozás és az agrártermelésű nyersanyagra épült más ágazatok.

Az agrárvidékeken, így Békés-Csanád-Biharban meg a környező megyékben is, 1947-1948-ban olyan arányú mezőgazdasági munkanélküliség uralkodott, amely szinte már az 1930-as évek elejére emlékeztetett. Ez igen erőteljes, politikai felhangokkal és hátsó szándékokkal kísért feszültségeket hozott magával. A megoldás valóban előremutató, hosszú távra érvényes

és demokratikus útját az említett modernizáció felgyorsítása, az állami adó- és beszedési megterhelés csökkentése jelentette volna. (Veres Péter 1948 tavaszán megjelent, hamarosan bevont és "osztályharcosan" megbírált könyve, a "Paraszti jövő" lapjait forgatva tudhatjuk meg a legtöbbet arról, mit lehetett az akkor még megvalósíthatónak látszó és vonzó gazdaságpolitikai és szociális-művelődési országfejlesztő programból az ő szemével rendszerbe foglalni. Szomorú korjellemző, hogy munkájának azt a részét, amely a hatalmpolitika és a társadalomszervezés szemszögéből világítja meg az agrárvilág és általában a magyar társadalom általa elképzelt radikális demokratikus fejlődésének előfeltételeit, majd csak 1999-ben vehették kézbe az olvasók, a Püski Kiadó jóvoltából.)

1947 elején a hatalom felsőbb szféráiban, a mi vidékünkön pedig már azt megelőzőleg is érezni lehetett, hogy a meghatározó politikai csoportok nem, vagy eltérő hangsúlyokkal támogatják a magyar mezőgazdaság már érintett tartalmú modernizációjának tervezését és sürgető, következetes végigvitelét, de erről nem nyilatkoznak őszintén, nem tárják fel kártyáikat. (A politikai csoportok nem egészen feleltek meg a pártoknak.) Az erős szociális feszültségeket lebecsülve, bizonyos mértékig az agrárvilág, a falusi-mezővárosi lakosság, különösen pedig a munkalehetőségre váró földnélküliek, a töredékbirtokosok problémáit meg sem értve, a kormányzó erők halogató taktikát választottak. (A kommunisták egészen más hátsó gondolatokkal, mint a kisgazdák vagy a szociáldemokraták.)

Ez a halogató magyarsági szovjet érdekeknek is megfelelt, miután egyfelől a nagyiparban, a bányászatban, a bankvilágban akartak előbb számukra „tisztá képletet” teremteni, másfelől nem kívánták a magyar mezőgazdaságot olyan útra engedni, amely hosszú távon is a magántermelés és az önálló kisparaszti gazdaságok megerősödését segíti elő, jórészt a dán mintát követi, a szövetkezésben a kolhoz-típust elkerüli. Az időhúzás, a határozottabb állásfoglalás kerülése másfelől nem volt ellenére az immár állami ipari érdekeltségeknek sem, mert az állami költségvetésből a maguk javára akartak minél többet megszerezni. Végül a forint bevezetése után biztosabb helyzetbe került erősebb régi parasztbirtokosok számára is előnyösebb volt, ha a kisgazdák nem nőttek fel érdemi versenytársaik sorába, hanem időnként rászorultak az igaerő-kölcsönzésre, a napszámos vagy részes munkára.

Abban egyetértettek a hatalomban és a kormányzásban részes tényezők, hogy a háborús évek után helyreállt magyar mezőgazdaság bizonyos mértékű, a korábbi korszerűsítési elképzelésekkel sem ellentétes fejlesztését támogatni kell. (Egyrészt a jobb általános ellátás, másfelől az export növelése, továbbá a szovjet érdekeket szolgáló jótéteti szállítások biztosítására. Ezekhez képest mellékesnek mondható az újonnan földhözjuttatottak gazdálkodásának elősegítése.) Ennek a se hideg, se meleg kompromisszumnak egy ma már elfelejtett bizonyítéka az 1947. július 1-jén törvénybe iktatott első hároméves terv, amelynek egyidejű népszerűsítő célú szövegében még csak és kifejezetten a magánparaszti termelés felemeléséről, támogatásáról esik szó, s annak szolgálatában álló, önkéntes társulásokra támaszkodó beszedő és értékesítési szövetkezetekről, gépszövetkezetekről.

Ilyen közvetlen előzmények után, egy kölcsönösen és több oldalról hallgatólagosan elfogadott és még fel nem rúgott kompromisszum időszakában elhagyhatta a nyomdát Veres Péter említett könyve, amely először rendszerbe szedett, világos és határozott (ha nem is mindenben helytálló) véleményével okozott zavart az említett időleges „egyetértés” körül. 1948 nyarán-őszén viszont a kötet már nyílt és alaposan kidolgozott ellentéte, egyfajta cáfolata lett a Rákosi Mátyás és Kádár által addigra teljes uralomra juttatott, szovjet mintájú diktatúra egész felfogásának, több alapvető célkitűzésének, mindenekelőtt az agrárjövő dolgában. (Veres Péter igencsak sejtette már munkája írása során a hatalmi fordulat várható bekövetkezését, de aligha gondolhatta, hogy mindez - a nemzetközi viszonyok hidegháborúba fordulása, a Jugoszlávia körüli kampány következtében is - ilyen gyorsan történik.) Rákosi 1948. augusztus 20-án elhangzott kecskeméti beszéde döbbséget dobott rá mindazokra, akik a

magyar parasztság, a hazai mezőgazdaság polgári-demokrata tartalmú és módszerű felemelkedésére, modernizációjára vártak, hogy a diktatúra a szovjet típusú utat fogja követni.

Az 1948 ősztől megvalósított politika a legszélsőségesebb osztályharc-felfogás alapján, az agrártermelés érdekeit is másodlagosnak tekintve, közvetlen és személyre szóló intézkedésekkel, büntetésekkel és elvonásokkal tette tönkre a már korszerűbb és a még konzervatív utat járó „kulákgazdaságokat”, s hozta súlyosan függő és fenyegetett helyzetbe a „középparasztokat” meg a töredékföldeseket is. Rövid időn belül a parasztság tömegei igyekeztek kibújni a szorításból, s földjüktől megválva a bányászatba, a nehéz fizikai munkát igénylő ipari munkahelyekre menekültek.

Az 1945. évi földreform után még lehetséges fordulat esélyét hangsúlyozva azt próbáltuk megvilágítani, hogyan siklatta félre a korlátokat nem ismerő politikai hatalom egy kibontakozóban lévő gazdasági és társadalmi szerves megújulás tudatos vagy akaratlan résztvevőit hazánk, s különösen Békés-Csanád-Bihar agrárvilágában. Ez a fokozatos, de megalapozott felemelkedési lehetőség 1948-ban megszűnt. Azóta az általánosabb és a közelebbi körülmények, feltételek gyökeresen megváltoztak. Mint már jeleztük, tájunk mezőgazdaságának és számban jócskán megfogyatkozott parasztnépének a szövetkezetek és állami gazdaságok keretei között eltelt négy évtizede szakaszokra bontott, elfogulatlan és tényekre alapozott elemzést kíván. A közelmúlt nagyon sok vonatkozásban kihat a jelenre és a közeljövőre is. Különös figyelmet kell szentelni az emberi viszonylatoknak, ezen belül a különböző "szinten" megfogalmazott politikai és gazdasági programok, valamint a tényleges valóság mérlegelésének. A termelési, a technikai helyzet, a gazdálkodást elősegítő és akadályozó körülmények biztosabban rekonstruálható és hitelesebben megítélhető tényezők, a morális állapot, az írásba nem foglalt, de erőteljes közvélekedés története igen nehezen bontható ki.

Nem vagyunk egyszerű helyzetben akkor sem, ha a rendszerváltással ismét előállt nagy lehetőség megnyílása óta eltelt évtizedben lejátszódott sokféle folyamat egyfajta „végeredménynek” tekinthető számadatait vesszük elő, a 2000. esztendő tavaszán végrehajtott országos mezőgazdasági összeírás (ÖMO) segítségével. Ebből kiderül, hogy a megyében 511 gazdasági szervezet és 62 604 egyéni gazdaság, továbbá 40 211 személy folytat mezőgazdasági tevékenységet. Az egyéni gazdaságok között a mi megyénk és Bács-Kiskun megye egyformán 10, 38 százalékot művel hazánk teljes szántóterületéből, mint „csúcstartók”. Békés megye gazdasági szervezetei a saját kategóriájukon belül az ország 7, 8 százalékát művelik meg. Tehát mindkét kategóriában „súlyosak” vagyunk.

A birtokviszonyok körül visszaköszönnek a kiegyezés után már világosan látható megyei jellemzők. Az egyéni gazdaságok közötti nagy aránytalanságok különösen feltűnőek, hasonlítanak az 1895-ben és 1935-ben összeírtakhoz. Most a gazdaságok 56 százaléka egy hektáros vagy annál kisebb, s további 22 százaléka egy-öt hektár közötti területtel rendelkezik. Ezek egy kisebb része megfelelő befektetéssel és speciális termelési profillal stabilizálhatja magát, különösen kétlaki családok esetében. A vegyes gazdálkodást, vagy állattartást, vagy növénytermesztést folytató és a farmgazdaság kategóriába potenciálisan vagy máris besorolható gazdaságok (50 hektár fölöttiek) aránya mindössze 0,85 százalék. Tizenkét és fél százalékot képviselnek az öttől ötven hektárig birtokoló gazdaságok, amelyek egy részéből belterjes farmgazdaság lehet. Nem kell azt különösebben bizonygatni, hogy - amikor jobban érdemes lesz földet vásárolni - az életképes vagy azzá válni próbáló farmgazdaságok a sok töredékföldes gazdaság területének megszerzését előtérbe helyezik, a birtokkoncentráció erősödni fog.

A birtoknagyság alapján tett következtetések viszont nemigen találkoznak az 1999-re bevallott termékérték alapján levonható megállapításokkal. Eszerint a megyében az egyéni gazdaságok 32 százaléka nem érte el az évi egy millió forint termékértéket (amelynek nyilván a kisebb hányada volt a tiszta jövedelem). Kerekítve 40 százalékot képviseltek az egy millió és ötmillió, 28 százalékot az ötmillió fölötti termésértéket produkáló gazdaságok. (Régen tudott tény persze, hogy az ilyen alkalommal bevallott arányok nem mindig megbízhatóak.) Figyelemre érdemes az összeírásból az a tényszerűség is, amely szerint a megyében (a hat kistérség átlagában) egy és ötmillió közötti termékérték előállításához 16 hektár, ötmillió fölöttihez pedig 65,5 hektár megművelésére volt szükség 1999-ben. (Az átlag mögött persze, a földminőség eltérései miatt 41 és 112 hektár közötti "szóródás" rejtőzik.) Az arányok hozzásegíthetnek bennünket annak a felrajzolásához, hogy mekkora agrárnépeség eltartására lehet képes egy-egy terület, illetve település, korszerű körülmények és az annak megfelelő jövedelmi viszonyok mellett.

A sok bizonytalanságnak kitett gazdasági szervezetek csoportjában 2000 tavaszán 576 hektár szántóterület jutott átlagosan egy gazdaságra a megyében. A csoportban az ezer-ötezer hektár közötti gazdaságok foglalták el a rájuk jutó (azaz az egyéni gazdaságok nélküli) termőterület 59 százalékát, Mezőhegyessel együtt a 72 százalékát. Az egyéni gazdaságokhoz mérten a vetésszerkezetben mutattak lényegi eltérést a gazdasági szervezetek. A kukorica az egyéniéknél a vetésterület 38 százalékát, a nagy gazdaságokban pedig csak a 25 százalékát foglalta el. 6,5 százalékkal szemben 10,5 százalékot kívánt az ipari növénykultúrák, három százalékkal szemben nyolc százalékot a takarmánynövények vetésterülete a gazdasági szervezetek javára. A másik figyelmet érdemlő különbség az állattartásban mutatkozik: A lecsökkent megyebeli szarvasmarha-állomány (64 618 db) több mint kétharmadát a gazdasági szervezetek tartják. A sertésállomány több mint hatvan százaléka és a juhek négyötöde a parasztgazdaságokban van. A sertések száma a fele körül van a tizenöt-húsz évvel korábbinak.

Békés megyének a dél-alföldi régióban az ezredfordulón elfoglalt helyét külön elemzéssel lehetne kibontani. A hat kistérségből öt reálisan egymás mellé állítható, összemérhető, a túl nagy kiterjedésű, de belül eléggé differenciált békéscsabai kistérség mutatóit igazából a településsoros adatokkal együtt lehet majd értékelni. (A kistérségi adatok "lehúzzák" Békéscsabát.) A régió három megyéje közül Bács-Kiskun és Csongrád megye szőlő- és gyümölcsstermelő kistérségeinek hozzánk képest igen kedvező mutatói, arányai tűnhetnek föl a hozzáértőknek. A megyén belüli különbségek a szeghalmi és a sarkadi kistérségek természetadta, meg az eddigi mostohább kezelésből eredő hátrányait rajzolják ki, sok szempontból indokolva támogatásuk szükséges voltát.

Ezzel a vázlatos áttekintéssel azt kívánjuk elősegíteni, hogy a viharsarki agrárvilág mai (de nem egyszer a jobbágyfelszabadításig vagy még korábbra visszanyúló) gondjai és még jó ideig tartó vajúdása általános közügy legyen. Nyilvánvaló, hogy ez az országrész a lényegét tekintve akkor is jó ideig „agrármege” lesz, amikor a lakosságának már csak negyede-ötöde lesz korszerűen élő „östermelő”. De biztosan megmarad a fontossága a „második lépcsőnek” is, azaz a megújuló, igényesebb élelmiszeriparnak, a továbbító kereskedelemnek, a termékek tárolásának és szállításának, az életközeli agrárképzésnek és agrárkutatásnak, az agrárinfrastruktúra fejlődésének, a falusi-tanyai turizmusnak, a termékeinket jó étvággal elfogyasztó vendégseregnek, s sok minden másnak, ami a mezőgazdaságban gyökerezik ezután is. Ez utóbbiak több embert foglalkoztatnak majd, mint a közvetlen termelés, s el is kopik majd idővel a már ma is halványuló választóvonal az "östermelés" és a második fokozat között. Be kell látnunk, hogy az útkeresés remélhetőleg célravezetőbb, eredményesebb új

szakasza még ezután következik. Nemzedéki szemszögből talán ez lesz a bonyolultabb, a nehezebb. A fiatal generációk idekötése nem lesz könnyebb.

Az a tény már többször bizonyosságot nyert, hogy az ötletszerű ábrándok, az élet valóságával ellenkező, bármily nagydobra vert célkitűzések szinte törvényszerűen zsákutcába, csődhöz vezetnek. Minden gondolkodó ember érezze át, hogy ő is szorosan érdekelt abban, milyen úton-módon lehet elérni a mai világ fejlettebb részén érvényesülő színvonalnak a mi táji vonásaink szerinti összetevőit, hordozóit. Eddig méltán sokra tartott, büszkeséggel említett termőhelyi adottságainkhoz bizonyára hozzá tudjuk adni az európai töltésű szakmai és általános műveltséget, az elődöktől örökölt szorgalmat, leleményességet és közéleti felelősséget.

Dányi László

Farkas a bárányveremben

(Országgyűlési képviselőválasztások Békésben – 1990. március 25. és április 8. – Korabeli sajtótudósítások alapján*)

Forradalom nélkül nincs forradalom

A rendszerváltozás tárgyalásos forradalom, az elitscsoportok által megkötött politikai megegyezések alapján ment végbe, amelyeket intézményesített az 1989 őszi, túlnyomórészt illegitimnek tartott parlament. Az 1988-89-ben lezajlott néhány nagyszabású tüntetés jelentősége kicsi maradt, az egymással torzsalkodó elitiek a demokrácia alapvető kérdéseiben sem tudtak megegyezésre jutni. (Még 1994-ben is ideológiai vitákat folytattak, elősegítve a kívülről homogénnek tűnő, „baloldali” MSZP hatalomrajutását.) Az SZDSZ és a Fidesz nem írta alá a Nemzeti Kerekasztal Tárgyalások hivatalos megállapodását (1989. szeptember 18.), a november 26-i köztársasági elnökről szóló népszavazás kérdésében is megosztott maradt az ellenzék. Antall József MDF-es miniszterelnök (a londoni *The Spectator* talán indokolatlanul nevezte a közép-európai politika egyik legszíntelenebb figurájának az orvostörténészt) szemére is vetette a radikálisoknak, hogy „Tetszetek volna forradalmat csinálni!”. Maximilian Robespierre-nek persze sikerült megértetni a minden ízében remegő Konventtel, hogy forradalom nélkül képtelenség forradalmat csinálni. A Magyar Demokrata Fórum 1990. április 12-én megtartott III. Országos Gyűlésén, a MOM Csörsz utcai művelődési házában a parlamenti választásokon 42 százalékos eredményt elért párt elnöke úgy ítélte meg, hogy az MSZP számos kiemelkedő vezetője történelmi érdemeket szerzett a pártállam lebontásában, az állampárt szétzúzásában. („Mi nem felejtjük el Pozsgay Imre, Németh Miklós, Horn Gyula, Szűrös Mátyás és más, kevésbé ismert személyeknek, valamint azoknak az egyszerű párttagoknak az érdemeit, akik hozzájárultak ahhoz /belülről/, ha úgy tetszik/, hogy ezt az átmenetet békés úton végre lehetett hajtani.”) A történelmi megbocsátás mellett érdekes kísérőjelensége volt az Antall-kormányának a Horthy-korszak iránt tanúsított finom, de érzékelhető nosztalgiája, amelyet e sorok írójának nyilatkozva árvalányhajas nemzeti kurzusnak minősített a Pesti Hírlapban (1992) Balogh István, az MTA Politikai Tudományok Intézetének főigazgatója.

* Jelen tanulmány a rendszerváltozás Békés megyei folyamatait elemző, a XXI. Század Intézet (tudományos igazgató: dr. Fricz Tamás) támogatásával készülő könyv egyik fejezete

Nem kevesen voltak, akik aggódtak, nem bíztak a sikerben, hiszen a 40 éves diktatúra mély nyomokat hagyott az emberekben. Az egyik MSZP-s röpirat a kocsmaízü politizálásról, a jobboldali veszélyről, az állítólagos B-listázásról, a boszorkányüldözésről, a nagytakarításról, a félelemről írt, a magyar nép többsége mégsem esett apátiába. Hajdú János, az A Hét egykori főszerkesztőjének, svájci nagykövetnek (1994-1998 között Csongrád MSZP-s országgyűlési képviselőjének) a lemondását nem szívesen fogadta el 1990 március derekán Horn Gyula külügyminiszter. Nem bizonyult lelkesnek, mert abban bízott, hogy neki sikerül a saját politikáját, s azzal együtt bizonyos kontinuitást megőrizni a választások utáni időszakra is. Az MSZP-nek 1990 januárjában 44 településen 2 ezer 83 tagja volt a megyében.

Fekete bárány Szarvason

Békés megyében csupán két választókerületben, a szeghalmiban és az orosháziban indulhatott szocialista országgyűlési képviselőjelölt az április 8-án megrendezett második fordulóban. Vastagh Pál (Mezőkovácsháza), Árpási Zoltán (Gyula), a Békés Megyei Népújság április 12-én főszerkesztői tisztéről lemondott igazgató főszerkesztője – Magyar Bálint, az SZDSZ országos ügyvivőjének részvételével április 5-én az SZDSZ, a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt, a Fidesz, az MSZDP és a Pofosz szervezésében tüntettek a hatalom- és vagyonátmentés, az Axel Springer-Budapest Kft. lapvásárlási kísérlete miatt a szerkesztőség Munkácsy utcai székháza előtt – , Eleki János (Mezőkovácsháza), Maróthy László (Szeghalom) és Fekete János (Szarvas) egyaránt kiesett a rostán. Noha utóbbi három agrárszövetségi és független jelmezbe bújt. Lényegében három erős párt maradt állva az első forduló után: az SZDSZ, az MDF és a Független Kisgazdapárt. Döntés csak az 5. számú, szarvasi választókerületben született, ahol az MDF- és SZDSZ-szervezetek (Szarvas, Gyomaendrőd, Békésszentandrás) által páratlan módon közösen támogatott Deme Zoltán, az evangélikus Újtemplom lelkésze elsőprő győzelmet aratott. Népszerűségét jelezte, hogy Fekete János őshazájában összesen 14 ezer 669 szavazatot (53,55 százalék) kapott, míg a második helyen végzett kisgazdapárti jelöltre, Hunya Lajosra mindössze 3 és fél ezren voksoltak. Csurka István, az MDF erős embere egyik rádiónyilatkozatában bejelentette, hogy a Magyar Demokrata Fórum már 3 és fél képviselővel büszkélkedhet, amire az inkább az MDF-hez húzó Deme azt mondta:

- Szellemes kijelentés, eszerint én lennék az a fél MDF-es honatya. Csurka úr kedvesen invitál az MDF-be, de még egyszer szeretném hangsúlyozni, hogy én független vagyok, és az is maradok.

A pénzügyekben szerencsésnek mutatkozott Fekete János, így hát balszerencsés lett a politika világában, holott úgy érezte, hogy az előző ciklus leforgása alatt sokat tett a választókerületéért. Bevezették a gázt, automata, crossbaar-rendszerű telefonközpontot adtak át, felújították a szlovák iskolát, az evangélikus és katolikus templomot, a zsidó temetőt, és így tovább. Politikai ellenfelei kihasználták ellene a „guruló dollárok” ügyét, valamint azt, hogy oroszlánrészt vállalt az ország eladásában. Meg aztán a változások hajnalán egy szarvasi fórumon ellenforradalomnak minősítette 1956-ot, akkor, amikor már Nagy Imrét újratemették. A szavazók nem vonták kétségbe az addigra már pártonkívüli, lokálpatrióta világpolgár igyekezetét és sikereit, de elkötelezték magukat a szocializmus bukása mellett. „Úgy éreztem, ha eljön a választás ideje, nem kell különösebb propagandát folytatnom – vélte a nemzet végső elkeseredettségével, csalódottságával, a politikai földindulással nem számoló Fekete –, hiszen a munka, amelyet elvégeztem, önmagáért – és helyettem – beszél. Így ezt 1990-ben, az újabb választásokon a választók majd figyelembe veszik. Elindultam, megint mint független képviselő. De nagyot tévedtem! A választáson csúfos vereséget szenvedtem egy evangélikus lelkésszel, Deme Zoltánnal szemben, akinek a templomát mi hoztuk rendbe,

és akkor Isten áldását kérte a Fekete házaspárra. Utána ugyanez a lelkész kígyót-békát mondott rám...” 1994-ben a szocialisták színeiben simán befuthatott volna, csak hogy a marxista bankár már a reformkommunistákat sem követte az 1989. évi pártszakadáskor. A Bokros-csomagot is mélyen elítélte, szörnyűségnek, 80 százaléban teljesen fölösleges népnúzásnak minősítette, s olyan pártba, az MSZP-be nem lépett be, amelyik szerinte elnézi, hogy a takarítónő és a tanítónő a kukában kotorászik, a nyugdíjasok igen alacsony életszínvonalon élnek.

– Erre ez a pap úgy „megvert” engem – vallotta még két évvel ezelőtt is keserűen Benda Lászlónak – , mintha soha semmit nem csináltam volna. Áztatott engem, hogy eladósítottam az országot – ez volt a „guruló dollárok” ügye. Antall kiadta az embereinek, hogy Fekete nem kerülhet be a parlamentbe.

Az MNB devizaigazgatóságának vezetőjeként a KGST-tagországok Nemzetközi Szolidaritási Alapjába, a baloldali pártok és mozgalmak támogatására évente 300-400 ezer dollárt befizetett Feketének végül is igazából Antall Józseffel, a későbbi miniszterelnökkel gyűlt meg a baja. Ma már elismeri, hogy hibázott, amikor lebecsülte. Az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) nevében Fekete Jánost, a Reform Bizottság elnökét 1989. augusztus 7-én Márton János és Szokolczay György hívta meg az EKA és a parlamenti bizottságok vezetőinek augusztus 31-i találkozójára a parlamentben. A mintegy 20 fős csapatban ott volt egy tanáros, tisztviselő külsejű férfi, fényesre könyökölt zakóban, kopottas ruhában. Antall József. Folyvást csak azt hajtogatta, hogy amikor ők majd átveszik a hatalmat. Fekete azt hitte, nem jól hall – 260 MSZMP –képviselő még ott ült a parlamentben.

„Amikor elkezdett beszélni, mindenki elhallgatott. És akkor én mondhattam valami gorombát: hogy képzelik? Kik maguk? Mi az, hogy átveszik a hatalmat? Maguk erre alkalmatlanok... Vagy valami hasonlót. Dühös voltam. Erre azt mondta ez a tanáros külsejű úr: mi magát jól ismerjük! Maga lesz a mi választási jelszavunk – eladósította az országot!”

Antall később egyszer viccesen említette, ha rajta múlna, Fekete Jánosról mintáztatná meg a Gellért-hegyi Szabadság-szobor egyik mellékalakját. Hiszen az a sok, 30 milliárd dollár hitel döntötte végül romlásba a kommunistákat, amelyeket felvett. A Kádár-korszak utolsó parlamentjének egyik utolsó ülésén is azzal vádolták meg az 1956-ban Kádárnak esküt tett bankembert, hogy ő adósította el az országot, mire azzal vágott vissza: azt a pénzt, amit politikai feltételek nélkül ő hozott, éppen azok költötték el, akik a padosorokban ülnek.

Pásztor megverte Csurka Istvánt

A békési, 3. számú választókerületben nem kis meglepetésre a Független Kisgazdapárt színeiben indult ügyvéd, Pásztor Gyula nyerte meg az első fordulót. Nem kisebb ellenfelet utasított maga mögé, mint az MDF-es Csurka Istvánt, aki már a választási kampány elején megjegyezte, hogy kettejük között dől el a mandátum sorsa.

„Minek tulajdonítja eddigi jó szereplését? – kérdezték tőle – Az első forduló győzelem engem is meglepett – válaszolta –, hiszen Csurka István esetében nyilvánvalóan nem beszélhetünk esélyegyenlőségről. A közismert író rövid megnyilvánulásait ugyanis folyamatosan figyelemmel kíséri a tömegkommunikáció. Hogy ennek ellenére megelőztem őt, azt annak tulajdonítom, hogy a családom már generációk óta Békésen él, sőt még ugyanabban az utcában is lakunk, ahol B. Szabó István egykori államminiszternek, pártunk alapító tagjának a háza áll (emléktáblájánál csak 14-en álltak 2000. október 12-én, az FKgP 1930. október 12-i megalapítására emlékezve... – D. L.). Másrészt ügyvédi hivatásom során, úgy hiszem, alaposan megismertem az e térségben élő emberek problémáit, gondolkodásmódját. Jó eredményeimhez hozzásegített a kisgazdapárt történetisége is, hiszen Mezőberény, Békés és a környező települések lakói tették naggyá annak idején a kisgazdapártot.”

Még nagyobb meglepetésre a második fordulóban is megelőzte Csurkát a bajuszos ügyvéd, aki rendkívül korrekt módon mérkőzött meg legnagyobb ellenfelével. Veresége ellenére őszinte szívvvel nyilatkozta a megyei lista első helyéről parlamentbe került író-politikus, hogy – függetlenül a választás eredményétől – a jövőben is mindent meg kíván tenni a választókerület lakóiért, illetve szem előtt kívánja tartani a sorsukat. Kétségtelenül nem örült a bukásának, de úgy vélte, neki is része volt abban, hogy Békés megyében győzni tudott a Magyar Demokrata Fórum. (Békéscsabán kezdődött meg január 12-én az MDF országos választási kampánya is.) A kampányidőszakban szinte valamennyi választókerületben megfordult. Aggodalmát is kifejezte, mégpedig azzal kapcsolatban, hogy láthatónak vélte, milyen erős ellenállás mutatkozik bizonyos sajtókörökben az MDF-fel és annak egyéniségeivel – különösképpen csekélységével – szemben.

Megijedtek a méhkerékiek Kádárék felvonulásától

A református zsinat, a protestáns egyház legfőbb testülete eleinte összeegyeztethetetlennek ítélte a papi hivatást a képviselői mandátummal, ami azt jelentette, hogy az országgyűlésbe választott lelkésznek le kell mondania állásáról. Kádár Péter gyulavári református lelkészre, a gyulai, 2. számú választókerület debreceni teológiai akadémián végzett szabad demokrata képviselőjelöltjére is nagy valószínűséggel ez a sors várt volna. Mindent megtett választási sikere érdekében – például 25-30 autóból álló konvojjal járta választókerületét. A szinte 100 százalékban román nemzetiségű Méhkeréken a lakosság kezdetben nem tudta mire vélni a felvonulást, csak a jelvények felismerése után nyugodott meg. Kádár úgy érezte, hogy a döntéssel az egyházi vezetés maga akarja kiszorítani a politikából a papságot, belülről szándékozik elérni azt, amire közjogi döntés még nem született. (Hét református lelkész mégiscsak bejutott a parlamentbe.) Mellesleg jókora meglepetést keltett, hogy a Szabad Demokraták Szövetségében kezdett el politizálni, s nem valamelyik keresztény pártban. Lépését azzal indokolta: „A szabad demokraták kötelezően előírt ideológia nélküli társadalmat, államszervezetet akarnak. Az állam legyen állam, az egyház legyen egyház, egyik se akarja átvenni a másik feladatait. Meggyőződésem, hogy az egyházra nézve is káros, ha az állam túlzott befolyása alatt áll. Az ilyen berendezkedés felhígíthatja a gyülekezetek tagságát, de az államra is negatív hatást fejt ki. A valódi demokráciának nem felel meg, ha valakit előnyök vagy hátrányok érhetnek hitbéli meggyőződése miatt.” Valószínűleg az is befolyásolta elhatározásában a második körben befutott lelkészt, hogy a hagyományosan cívisvárosnak számító Gyulán sok olyan polgár élt, akik az SZDSZ radikális programjának megvalósulásától várták a rendszerváltás következetes véghezvitelét.

Zsiros Géza: szemétdombra a téeszekkel!

A kialakult eredmények alapján a mérleg nyelvét Békés megyében a kiscgazdapárt töltötte be. A Kereszténydemokrata Néppárt nem ért el számottevő eredményt (a Magyar Néppárt területi listáját a népi írók műveit kiadó, a Békés városából származó Püske Sándor vezette), az MSZP pedig – a pártok korábbi kijelentései alapján – nem jöhetett szóba koalíciós partnerként. A választási esélyeket tovább bonyolította a Fidesz, amely ugyan nem került be a második fordulóba, országos népszerűségével jelentősen segítette más pártok képviselőjelöltjeit. A kihunyt kiskoalíciós együttműködés jegyében – az országostól eltérően – Békésben választási szövetséget kötött a Független Kiscgazdapárt és az SZDSZ, hozzájuk csatlakoztak a fiatal demokraták és a nyugat-európai típusú kampányuk ellenére is nehezen talpraálló, csupán a megye északkeleti térségében (Ecsefalva, Dévaványa) erős szocdemek. Ahogyan a szabad demokrata Futaki Géza fogalmazott (aki a kiscgazdapártot a megyében újjászervező Zsiros

Gézával az Áchim L. András utcában együtt lakott): a kisgazdapárt és az SZDSZ helyi szervezetei között spontán módon újjáéledt a régi, természetes szövetségen alapuló jó viszony. (Amikor Zsiros Géza honatya 1990 májusában önálló indítványt nyújtott be a földeladások befagyasztásával kapcsolatban, az SZDSZ 13 aláírással segített, hogy a minimális 50 meglegyen a napirendre tűzéshez. 1989-ben összesen 3 ezer 600 hektár termőföldet adtak el a termelősövetkezetek és az állami gazdaságok, 1990 első négy hónapjában pedig 41 ezer 671-et bocsátottak áruba.) A fideszes Nagy Sándor (a helyhatósági választások után tagja lett a békéscsabai képviselő-testületnek) szükségesnek tartotta, hogy a földkérdést illetően a két párt között kompromisszum jöjjön létre, míg Zsiros megerősítette: a történelem szemétdombján a helye az oszthatatlan szövetkezeti tulajdonnak. Már február 7-én arra figyelmeztetett Csorváson, hogy a kisgazdák nem engednek az 1947-es földtulajdoni viszonyokból. A szabad demokraták egyik vezetőjének, ifj. Rajk Lászlónak (a területi listát vezette, de a fővárosban egyéni választókerületben került be az országgyűlésbe) a békéscsabai tanácsháza dísztermében tett, országos visszhangot kiváltott kijelentése, miszerint hatalomra kerülésük esetén a szabad demokraták a pincétől a padlásig eltakarítják a kommunistákat, mindenesetre az MSZP-szavazótábor a mérsékeltebbnek tűnő MDF, a „nyugodt erő” irányába lökte. Attól függetlenül, hogy korábban tavaszi nagytakarítást ígértek be a magyar demokraták is. (Országos megdöbbenést kiváltva január 12-én Rajk azt is fejtegette a gyulai volt Erkel moziban, hogy a lehallgatási botrány szálai Pozsgay Imréhez vezetnek.) A koalíciós tárgyalásokkal kapcsolatban csak sejtések és latolgatások láttak napvilágot. Meg nem erősített hírek szerint az MDF négy tárcát már kiosztott. A miniszterelnök Antall József, a miniszterelnök-helyettes Zsiros Géza (később a mezőgazdasági bizottság elnökének választották meg), a hadügyminiszter a szocialista Németh Miklós, az igazságügy-miniszter a kisgazda Torgyán József lett volna, aki március elején arról beszélt Mezőkovácsházán, hogy a fasiszták koszorús ministránsok voltak a kommunistákhoz képest. A híreszteléseket szemenszedett hazugságoknak minősítette Kiss Gy. Csaba, az MDF Országos Elnökségének tagja, kizárva annak a lehetőségét, hogy Antall és Németh egy kormányban tevékenykedjen.

Zsiros a választásokon győztes pártok sajtótájékoztatóján úgy fogalmazott, hogy a leszerepelt Agrárszövetség színeiben indult Murányi Miklós megyei tanácselnöknek a képviselőválasztások eredménye alapján már nincs kellő felhatalmazása a tanácselnöki feladatok ellátására, ám Murányi nem hátrált meg. Azzal indokolta elhatározását, hogy ugyanezt az ország ideiglenes államelnökétől, a szocialista Szűrös Mátyástól kezdve, a kormánytagokon át, minden állami funkciót vállalt, illetve minden választott vezetőről el lehetne mondani. Az országgyűlési képviselőválasztásokon különben sem a helyi vagy központi államigazgatási funkcióban lévők legitimitását mérték meg. Nehezen tudta elképzelni, hogy az országgyűlési képviselőválasztások eredményét azonnal a helyi tanácselnök vagy a megyei tanácselnök sorsával kössék egybe. Az Agrárszövetség 17 megyei képviselőjelöltje közül egyébként 13 termelősövetkezeti elnök, állami gazdasági igazgató, négy pedig főkönyvelő vagy középvezető volt. A rájuk leadott szavazatok egyértelműen bebizonyították, hogy az Agrárszövetségnek nincs bázisa Békésben.

Szokolay a kettős hatalom ellen

Szokolay Zoltán, az MDF Országos Választmányának tagja, Békéscsaba országgyűlési képviselője (a nemzetbiztonsági bizottság alelnöke lett) már május végére ki akarta írni a helyhatósági választásokat. Azzal érvelt, hogy amennyiben a helyükön maradnak a helyi hatalom képviselői, az egyértelműen kettős hatalomhoz, s további vagyon- és hatalomátmentési akciókhoz vezet. Helyben sokkal inkább elképzelhetőnek tartott egy MDF-SZDSZ-együttműködést, mint országosan. Futaki Géza SZDSZ-üggyvivő, aki a területi lista

első helyéről került be a parlamentbe, azzal magyarázta az MDF győzelmét, hogy Antall József, az MDF elnöke mérsékelt, tekintélyes politikus benyomását keltette a televízióban. Valószínűnek tartotta, hogy az MSZP szavazói a második fordulóban az MDF-re szavaztak. Az ugyancsak területi listáról képviselővé avanszált Zsiros Géza (a második fordulóban visszalépett Szokolay javára) azzal indokolta az FKgP mérsékeltbb szereplését, hogy a kampány során a párt polgárokról beszélt, holott csak cselédek élnek az országban, az állami és szövetkezeti szektor vezetőinek cselédei. Férfias küzdelemben győzött a mezőkovácsházi, 7. számú választókerületben Rempert Katalin (MDF) mezőhegyesi ügyvédnő. Ott indult a nagyszénási származású Vastagh Pál, az MSZP vidéki titkára, Eleki János, az Agrárszövetség egyik vezetője, Puja Frigyes exkülgügyminiszter (MSZMP), valamint Bakos István, a Független Kisgazdapárt megyei szervezetének Mezőkovácsházán élő titkára. Az igen kellemes megjelenésű Rempert doktornő csaknem 60 választási gyűlésen találkozott a választópolgárokkal. Varga (Varsa) Zoltán költő-könyvtárigazgató, az MDF Orosházi Táncsics Mihály Csoportjának a vezetője, a párt országos vidéki szóvivője biztos befutónak számított az orosházi választókerületben, mégis nehezen győzött, mivel a második fordulóban hat párt fogott össze ellene. (Névtelen levélben kilátásba helyezték, hogy április 6-án kivégzik.) Pusztaföldváron úgy tértek be néhány nyugdíjashoz az ajánlási szelvények gyűjtői, hogy ha nem az általuk megjelölt párt képviselőjelöltjére adják a voksukat, nem kapják meg a nyugdíjukat.

Maróthy az első között gratulált

A szeghalmi választókerületben első helyen végzett állatorvosnak, a szabad demokrata. Pelcsinszky Boleszlávnak az első között gratulált elődje, Maróthy László volt környezetvédelmi miniszter. Először legyőzhetetlennek tartotta a kisgazdapárt képviselőjelöltjét, Kazinczy Istvánt, aki megítélése szerint a földkérdésre helyezte a hangsúlyt programbeszédeiben, mindössze egy szűk választópolgári réteg számára jelentve vonzerőt. A Békésszentandrásan élő Tóth Imre a Független Kisgazdapárt országos listáján lett az országgyűlés tagja. Alapító tagja volt a pártnak, amelybe 1930-ban lépett be. A kisgazdáknak az 1945-ös 57 százalékhöz képest szerény eredményét annak tulajdonította be, hogy a propaganda és a kortesbeszéd nem bizonyultak eléggé visszafogottaknak. A parasztság sem túl harcos természetű, inkább a megfontolt, nyugodt nézet mellé áll. Nem szélsőséges – se jobbra, se balra nem téved, középen halad. A lényegnek mindenképpen azt tartotta, hogy új követelményeknek megfelelően válasszanak alulról falusi, községi, városi vezetést. Olyanokat, akik az új parlament törvényeit maradéktalanul és időben végrehajtják. Anélkül szinte minden hiábavaló. Az önkormányzati választások mielőbbi kiírását Szokolayhoz hasonlóan ő is szorgalmazta, hogy a vidék, a városok és az új parlament szorosán és minél hamarabb elkezdhessen együtt dolgozni. Markó István gyulai vállalkozó Nagyatádi Szabó István dédunokájaként került be az MDF területi listájának második helyéről a parlamentbe, de fontosnak tartotta szűkebb pátriájának képviseletét is. Az MSZP területi listájának első helyéről országgyűlési képviselői mandátumot szerzett Vastagh Pál arról beszélt, hogy a 11 százalékos eredménynél nem számítottak sokkal több szavazatra a szocialisták. Azt azonban elgondolkodtatónak tartotta, hogy a párt politikai változásokat kezdeményezett törzse (Pozsgay, Horn stb.) nem kapott társadalmi elismerést.

A legnagyobb vesztes: Simon Imre

Az országgyűlési képviselőválasztások legnagyobb vesztese Békés megyében mégsem Csurka István, hanem a kulturált, intelligens Simon Imre, a földrajztudományok kandidátusa,

az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Kutatócsoportjának a vezetője, az MSZP Országos Választmányának tagja volt. (A III/III-as ügynöktörvény életbelépése után 1997-ben lemondott országgyűlési képviselői mandátumáról, illetve a megyei közgyűlés elnöki tiszteréről.) Sokak véleménye szerint amennyiben nem a szocialisták színeiben indul a békéscsabai választókerületben a választásokon, biztos nyerő lett volna. □ s hát Vastagh doktor emlékezetes battonyai recskezése (másfél évet adva az új parlamentnek azzal viccelődött január 29-én a városi tanács elnöki irodájában, hogy hamarosan az újra megnyitott Recskén ülnek majd az ellenzéki pártok képviselői) sem tett jót a kampányának. Andrassy úti plakátjait durva feliratokkal, rajzokkal látták el. Rengeteg mocskolódo megjegyzést kapott, ami személy szerint nem is neki szólt, hanem a pártjának. A legtöbben nem is ismerték. Nem értette, hogy a harmincas évek Szovjetuniójában és az ötvenes évek Magyarországon elkövetett gaztettekhez mi köze van a 27 esztendő Hideg Andrásnak vagy Uhrin Erzsébetnek.

A demokratikus politika, politizálás terén jószérivel teljesen tapasztalatlan választópolgárok dühe a hagyományosan „vörös Viharsarokban” elsősorban azokra zúdult, akik baloldali köntösben valamilyen formában a nyilvánosság elé léptek. A régi rendszer vezető képviselői többnyire meghúzódtak a háttérben, jobbnak látták, ha egyelőre csendben maradnak. A rendszert váltó pártok nemigen törődtek az elszámoltatással, épp elég gondjuk támadt az új politikai, társadalmi, gazdasági stb. struktúra kiépítésével. Annál is inkább, mivel korábban szinte valamennyien a pártállam „foglyai” voltak.

Sokáig az is homályban maradt: ki a farkas és a ki a bárány?

Irodalom

Békés Megyei Népújság

Benda László: Fekete bárány? Print City Kiadó és Nyomda Kft., Sárbogárd 1999.

Beszélő

Dél-Kelet

Népszabadság

Pesti Hírlap

A puha diktatúrától a kemény demokráciáig (szerkesztette Bodzabán István és Szalay Antal). Pelikán Kiadó, Budapest 1994.

Tellér Gyula: Hatalomgyakorlás az MSZP-SZDSZ koalíció idején. Kairosz, Budapest 1999.

The Spectator

Thoma László: A rendszerváltás és a szakszervezetek 1988-1992. Villányi □ ti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, Budapest 1998.

A többpártrendszer kialakulása Magyarországon – 1985-1991 (szerkesztette: Bihari Mihály). Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1992.

Erdész Ádám

Településfejlesztés – érdekérvényesítés – tudomány

Beszélgetés Tóth Józseffel, a Pécsi Tudományegyetem rektorával*

* Tóth József geográfus, első számú kutatási területe a településföldrajz. 1973-ban az MTA Földrajztudományi Kutatóintézete Békéscsabán létrehozott Alföldi Csoportjának vezetője lett s 1984-ig állt az intézet élén. Irányítása mellett indultak meg a jelentős eredményt hozó Békés megyei településföldrajzi kutatások. Jelenleg

- A második világháborút követően Magyarország új politikai, gazdasági és társadalmi erőterbe került. A korábbi szerves fejlődés során kialakult adottságok egy részét is figyelmen kívül hagyva minden előzőnél gyorsabb ütemben formálódott át az ország gazdasága és társadalma. A centralizált irányítási és elosztási rendszer lehetővé tette, hogy néhány évtized alatt átalakuljon egy-egy tájegység arculata. Vajon a nagy átalakulás első évtizedei hogyan érintették az Alföldet és benne Békés megyét?

- Az Alföldet roppant ellentmondásos hatások érték. Először is a legerőteljesebben érvényesülő tényezőről: a párizsi béke megerősítette a Trianonban kialakult status quo-t, azaz államhatárainkat – úgy tűnik – végérvényesen rögzítette. Ezeknek az államhatároknak a kialakuló szovjet típusú rendben igen fontos szerepük lett. Ugyan sok szó esett a határok átjárhatóságáról, de ez az átjárhatóság a valóságban nem létezett. Csak próbált volna valaki a Szovjetunióba disszidálni. Tudomásom szerint mindössze két szovjet kiskatona próbálta meg ezt a komoly következményekkel járó határátlépést. Korántsem biztos, hogy az osztrák határon volt az igazi vasfüggöny; a testvéri-baráti országok között legalább ilyen szigorúak voltak a határok. S ez gondot jelentett, hiszen az Alföld igen nagy területen határos a szomszéd országokkal.

A másik, meghatározó tényezőt az jelentette, hogy eldőlt, iparosítani fog az ország. Az Alföld mint agrártradíciójú térség e folyamatban hátrányos helyzetben volt. Az ország tengelyében zajló úgynevezett szocialista iparosítás, tehát a létszám bővítésén alapuló extenzív iparosítás elvonzotta innen a népességet. Rengeteg alföldi embert vitt el mind a bányászat, mind a feldolgozóipar. Párhuzamosan megindult – akkori terminológiával élve – a mezőgazdaság szocialista átszervezése. Ez pedig rengeteg embert elriasztott a hagyományos agrártérségekből. Ebben a szituációban egyszerre volt elvonás és taszítás az Alföldről. Ennek következtében a második világháborút követő évektől az 1980-as évek elejéig mintegy egymillió ember hagyta el az Alföldet. A térség ezekben az években elveszítette teljes természetes szaporodását és még néhány tízezer embert, vagyis az Alföld népessége az 1980-as évek elején alacsonyabb volt, mint az 1949-es népszámlálás idején. Mivel az elvándorlás mindig a fiatalabb és képzetesebb populációt érinti, az itt maradt népesség idősebb korösszetételű lett. Emellett igen nagy területek – például a határ menti térségek, ahol a hátrány halmozódott – kritikus demográfiai helyzetbe kerültek. Egyidejűleg folyt a tanyavilág felszámolása, bár ez differenciáltan zajlott le. Mindenesetre ritka volt az olyan jó svádájú politikus – amilyen például Romány Pál vagy Gajdócsy István volt Bács-Kiskun megyében –, akik az országos irányvonallal szemben, mertek a tanyákon villamosítani s ezzel az agrárium pozícióját javították.

Az Alföld egy szempontból került kedvezőbb helyzetbe a korszak elején: megváltozott az ország politikai-katonai kommunikációjának iránya. Az északkeleti irány került kedvező helyzetbe és lényegében zárult a hegyeshalmi vonal. A változás következtében az Alföldön átfutó vasútvonalakat villamosították először s ez sokat jelentett. A villamosítás a később Nyíregyháza–Záhony irányába meghosszabbított miskolci vonallal kezdődött, majd a debreceni és más vonalak következtek. Ez volt a változások egyetlen előnye, igazán kevés eredmény a sok hátránnyal szemben. A még nem említett káros következmények között nem az utolsók között tarthatjuk számon azt, hogy felbomlottak a paraszti gazdálkodás tradicionális egységei és felborult a hagyományos falusi értékrend. Ez volt az az időszak, amikor a középparasztokat kuláklistára tették s a frissen szervezett termelőszövetkezetek élére jószerivel csak szegényparasztok kerülhettek. Természetesen a szegényparasztok által vezetett szövetkezetek is érthettek el eredményeket, de nem törvényszerűen és nem pusztán azért, mert az irányítás a falusi társadalom alsó rétegeinek kezébe került. Amikor a hatvanas években

ezek a torzulások megszűntek s helyreállt a középparasztság szakmai tapasztalatait méltányoló korábbi értékrend, akkor lendült fel a magyar mezőgazdaság. Ezt követően alakult ki a magyar modell, amelynek szerves része lett a háztáji gazdálkodás. Sőt, meghonosodott a háztáji és nagyüzemi gazdálkodás együttműködése, amelynek csodájára jártak Keletről és Nyugatról is.

- Az 50-es években kiépített s hosszú ideig szinte változatlan formában továbbélő centralizált irányítási modell nem sok esélyt adott egy-egy nagyobb közigazgatási, táji egység sajátos érdekeinek megjelenítésére. Egyáltalán milyen kísérleteket tettek Békés megye és a többi alföldi megye vezetői az irányításuk alatt álló terület érdekeinek képviseletére?

- Ez elég nehéz feladat lehetett. Igazából túl sok ilyen törekvésre nem is nagyon emlékszem. Dunántúlon inkább volt erre precedens. Az Alföldön két példa jut eszembe: Szabolcs-Szatmár megyében előszeretettel hivatkoztak arra, hogy ők a leggyengébbek s így jogosultak bizonyos pluszforrásokra. Ez az érvelés hosszabb távon hozott is érdemleges eredményeket. A másik példa Szolnok megye, ott megpróbálták arra játszani, hogy ők a vörösök között is a legvörösebbek. Később az a legenda, hogy Kádár onnan indult, ugyancsak hozzájárult a Szolnok megyének nyújtott központi támogatás növekedéséhez. Bácsban igen talentumos regionális politikusok váltották egymást s ez szerencséje volt Bács-Kiskun megyének. Csongrádban, Komócsin-országban próbáltak a hűséggel spekulálni; Békés a Viharsarok-hagyományt követte. ?m ennek időnként nagyon furcsa következményei voltak. Hallottam az egyik ottani vezetőt árvizes helyzetben telefonálni, a telefonbeszélgetés lezárásaként ez a helyi vezető a következőt mondta: „Köszönjük, meg fogjuk oldani, X elvtárs. Ez a nép sok mindent elviselt, most is meg fogjuk oldani a gondokat.” Egy ilyen telefon az adott vezetőtől lehet jó svádájú vagányság, amolyan „büszke kozák” attitűd, de amikor valakinek a kezében majd félmillió ember gondja-baja van, s ebből a félmillióból nagyon sokan közvetlenül érintve voltak a nagy körösi árvíztől, akkor talán nem ezt kellett volna mondani, hanem azt, hogy igenis kell a segítség. Kétségkívül az előbbi magatartás elegánsabb, de aligha hasznos. A helyi vezetőkben volt valamilyen forradalmi agrárproletár gőg, többen úgy érezték, saját megyéjükért valamiféle garanciát kell vállalniuk. Ez a túlzottan balos attitűd nem volt szerencsés, mert mindig azzal a következménnyel járt, hogy a központi direktívákat igyekeztek túlteljesíteni.

Valójában ennél is nagyobb baj volt, hogy soha nem alakult ki egy igazi Alföld-lobbi. A megyék eltérő módon reagáltak a különböző kérdésekre s miután a centralizáció a megyéken keresztül érvényesült, nem alakulhatott ki erőteljesebb érdekvédelmi egység. A megyék később sem – amikor három-három megyét összereltek egy gazdasági-tervezési régióba – alakítottak ki szorosabb együttműködést. Ez az adott helyzetben természetes is volt, másfelől, ha időben érvényesül bizonyos regionális szemlélet s megteremtődött volna a Dunántúl, az Alföld, a Központ és □ szak-Magyarország képviselete, egészen más helyzetben készülnénk az EU-tagságra. Intézményrendszerünk kész lenne, és nem most kellene a megyéket összeboronálni. Visszatérve a kérdéshez, én azt hiszem, akkor nem volt sansz a központi akarattal való szembeszállásra. Bács megyében erre később kísérletet tettek, de ehhez regionális szemléletű politikusok kellettek, olyan emberek, akik nem csupán a központi akarathoz, hanem a reális valósághoz is igazodtak.

- A hatvanas évektől, lassú ütemben ugyan, de más tendenciák is utat törtek maguknak. A központ kicsit több figyelmet fordított az addig elhanyagolt és az erőltetett iparosítás árát megfizető régiókra. Párhuzamosan felbukkantak azok a helyi politikusok – Békésben is –, akik átlátták a játékteret, s megpróbálták lehetőségeiket saját térségük javára kamatoztatni. Miben mutatkozott meg a változás?

A hatvanas évek elejére konszolidálódott a Kádár-rendszer. Hogy a konszolidáció milyen áron történt meg, az ismert. Mindenesetre az országban létrejött egy csendes, nyugodt gazdasági konszolidációra és javuló életszínvonalra épülő konszenzus. A gazdasági

konzolidáció időszakában indul meg az Alföld iparosítása. Maga az iparosítás furcsa folyamat keretében zajlott le: miközben az Alföldön elkezdődött az extenzív iparosítás, Budapest már előre volt egy ütemmel, a fővárosban már szelektív iparfejlesztés folyt s a szolgáltatások fejlesztése volt napirenden. Ehhez pedig szabad kapacitásra volt szükség, tehát a budapesti ipar egy részét le kellett bontani. A nem éppen élvonalba tartozó üzemeket telepítették szét az Alföldön, ennek nyomán a kvalifikált budapesti munkaerő jobban hasznosulhatott. El lehet mondani, hogy ez is az ország érdekében történt, de a folyamat ambivalens megítélést válthat ki. Az iparosodás másik ága a termelészövetkezeteken belülről indult. Az első lépést a mezőgazdasági gépállomány modernizálása jelentette. A körmös traktorokat, a sztálinyeceket, beloruszokat felváltó John Deer-ek rendkívül nagy változást hoztak. Ezek karbantartása már ipari háttérrel igényelt. Azután fokozatosan kialakultak a változatos ipari termelést végző tévesz-melléküzemágak. A vidékre telepített ipar és a termelészövetkezetekben mind szélesebb keretek között folyó ipari termelés együttesen alakította ki az alföldi ipart. S eljutottunk oda, hogy a hetvenes évek végére a magyar ipar termékkibocsátásából mind nagyobb hányaddal részesültek a falvak.

A változások társadalmi hatása is rendkívüli: megtanulták az emberek, hogy a korábbiaktól eltérően ne a természeti ritmikához, hanem a gyári dudához igazítsák az életüket, kukoricatörés idején ne legyenek tömegesen betegszabadságon. Vagyis munkásokká váltak. Ilyen óriási váltásokat magam is átéltem, amikor városi munkás környezetből falusi gyerekké váltam, majd újabb fordulatként kollégiumba kerültem. Ugyanígy változott a lakókörnyezet. Például volt olyan rendelet, amely előírta, hogy fürdőszoba nélkül nem lehet új házat építeni. A változások nyomán egész generációk civilizációs szintje alakult át.

Mindezek nyomán a hatvanas években megerősödött a tsz-lobbi. Létrejötték az innovációs mintákat rendszergazdaként továbbadó nagy mezőgazdasági üzemek. Ezek között voltak állami gazdaságok és termelészövetkezetek. Létrejötték az agráripari egyesülések. Az erősödő agrárlobbi azután a központi támogatás elosztása során is, az infrastrukturális fejlesztések tervezésekor is érvényesíteni tudta a maga akaratát.

Sőt, ettől az időszaktól a termelészövetkezetek a falvakban településfejlesztő szerepet is betöltöttek. Ahogy megvalósult az „egy falu–egy nóta-elv”, vagyis egy-egy település szövetkezeteit összevonták, az adott tsz vezetése, a községi tanáccsal összhangban, mind nagyobb részt vállalt a falu infrastrukturális fejlesztésében. Ez a magyar településfejlesztésben egy olyan nagy változás, aminek a jelentőségét máig nem értékeljük kellőképpen. Korábban a falvak központi forrásból alig kaptak valamit, most megjelent a településrendezésben egy olyan tényező, amely mögött több-kevesebb tényleges gazdasági erő állt, s amely képes volt pótolni a hiányokat.

Nagyon érdekes, hogy a városokban, köztük az alföldi városokban is, a hatvanas évektől nő meg a lakótelep-építés üteme, a falvakban pedig a hetvenes évektől szaporodnak meg az új családi házak. Ez a tökefelhalmozás sokáig egyetlen formája. A családi házat majd követi az autó, esetleg az üdülő. A töke, egyelőre másként nem tudott akkumulálódni. Párhuzamosan megerősödnek az alföldi megyék vezetői a területi érdekképviselő terén. Úgy vélem, Békésben ez az átmenet az átlagosnál lassabban zajlott. Megjelentek a vezetésben a képzetesebb fiatal párt- és tanácsi funkcionáriusok, de még nem volt döntő szerepük. Körülbelül egy évtizedre teszem a megerősödésüket: a hetvenes évekre már olyan helyzetbe kerültek, hogy bizonyos területeken tudtak lépni. A hatvanas években ez még nem következett be. Békésben meglehetősen sokáig élt a korábbi párt- és tanácsi vezetés, annál is inkább, mert változatlan maradt a személyi konstelláció. Maradt az a vezetés, amely a hűségét tekintette legfőbb erénynek s még véletlenül sem ment csínbe a központi vezetéssel. Ha valamelyik tagja ezt megpróbálta, azt maga az apparátus távolította el. Egy szó, mint száz, megjelentek már a későbbi vezetők, csak még nem tudtak labdába rúgni.

Néhány nevet is kell említenem. A maga szakmája felől érkezett Szabó Ferenc levéltár-, majd múzeumigazgató. Szabó Ferenc jelentőségét nagyon nagyra becsülöm: rendkívül szerteágazó kapcsolatai révén sok folyamat befolyásolásában, elindításában részt vett. Az általa írott művek, a szerkesztése mellett megjelent monográfiák Békés múltját tárták fel s az ott élők tartását erősítették. A kiadványokkal kapcsolatos szakmai munka mellett, nem kis teljesítmény volt a korábban példa nélküli vállalkozások elindítása, a finanszírozás megteremtése. A másik hasonló személyiség Becsei József volt, aki békési tanárként, geográfusként indult s később fontos szerepet játszott az MTA Földrajztudományi Intézete Alföldi Csoportjának létrehozásában és a békéscsabai felsőoktatás iránti igény felkeltésében. Rá tudta venni vezetőtársainak egy részét arra, hogy figyeljenek oda a tudományra, hogy teremtsenek lehetőséget a tudomány számára a tények feltárásához.

Milyen érdekes, hogy a második világháború utáni új vezetés a régi irányítók elzavarása után állt fel. Az új helyi vezetők kiválogatásánál a hűség volt az elsődleges kritérium, de hűséggel kormányozni nem lehet, egy idő után helyet kellett, hogy adjanak a szakértelemnek. A szakértelem lassan nyert teret, hiszen az első számú vezetők pontosan tudták, hogy, ha az okosabbakat odaengedik, előbb-utóbb rájuk nem lesz szükség. Mire ez a folyamat lezajlott, ott voltunk a nyolcvanas évek közepén, mikor is az átalakulásban jelentős szerepet játszó reformkommunista szárny megerősödött a pártban.

- Részben éppen a hatvanas években lezajlott változásokra reagálva 1971-ben megszületett az első, egész országra kiterjedő nagy koncepció, amely kereteket szabott a településfejlesztési politikának. A koncepcióban rejlő lehetőségeket a helyi vezetők egy része is felismerte s voltak közöttük, akik gyorsan átlátták az új játékszabályokat. Néhányan regisztrálták azt is, hogy egy-egy terv megalapozásában a tudományos argumentációnak, közgazdasági, szociológiai, földrajzi érveknek nagyobb szerepe lesz. Ők voltak azok, akik segítségével 1973-ban Békéscsabán megalakult az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet Alföldi Csoportja. Valójában milyen lehetőségeket teremtett Békés megye számára a településeket fejlesztési hierarchiába soroló településfejlesztési koncepció s az újonnan alakult kutatóintézet hogyan próbálta segíteni a településfejlesztési törekvéseket?

- Valóban 1971-ben létrejött az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció; OTK-nak rövidítették később, így használom én is. Az OTK rettentő jó volt, először is, mert egységes volt, a fővárostól a tanyáig mindenhez volt szava és minden mozgáshoz rendelt bizonyos forrásokat. Nagyon pozitív szerepe volt az OTK-nak a magyar közép város-hálózat felemelésében is, mert ezek a települések is erőteljes fejlesztésre szorultak. Például intézményekkel kellett ellátni őket s ehhez immár források is voltak. A közép városok megerősödése révén kialakult – a megyeszékhelyek mellett – az a városhálózat, amely Budapest és a teljes vidék között a közvetítést végezte. Néhány szót az OTK hibáiról: a fejlesztési koncepció településrendszer tekintetében egységesnek tételezte fel Magyarországot. Ez pedig nem így van: van egy európaihoz hasonló, nyugati típusú terület s van az alföldi rész, amelyen a nyugatitól eltérő településállomány jött létre. E területen a települések közel hasonlóak s nem rendeződtek hierarchiába. Ez azt jelenti, hogy mondjuk Vésztő, Szeghalom, Füzesgyarmat, Körösladány, Gyoma, Endrőd és Dévaványa közül egyet ki kellett választani s az kapta a kiemelt fejlesztési forrásokat. Pedig ezeket a településeket nem lehetett egymás alá rendelni, mert közel azonos szintűek voltak. Az OTK mégis döntést kívánt. A választás Szeghalomra esett, ám ez a választás egyidejűleg aláírta Vésztő több évtizedes vergődését. (Azért mondom Vésztőt, mert éppen kinn voltam Indonéziában, amikor az illetékes államtitkár a várossá minősítések ügyében a véleményemet kérte. A huszonvalahány település közül Vésztőt az 1–2. helyen jelöltem.) Mivel az egykori döntés nyomán Szeghalomra kerültek a források, ma már lényeges különbség van a két település között, holott ez nem természetes, ezt a források elosztása idézte elő. Ez a példa mutatja a koncepció egyik hibáját;

ami jó volt a nyugati részen, itt eltorzult és a fentihez hasonló helyzetbe hozott településeket. Ezt korrigálni kell.

Egy másik példa: bebizonyosodott, hogy Békéscsaba nem volt abban a helyzetben, mint például Szombathely, pedig mindkettő felsőfokú központi besorolást kapott. Ahhoz, hogy Békéscsaba ennek a funkciónak megfeleljen, ott jó néhány intézményt kellett létrehozni. Ezt csak a Békés megyei források Csabára koncentrációja révén lehetett elérni, ám így Csaba fejlesztése csak Gyula, Békés vagy Orosháza rovására valósulhatott meg. Óriási politikai felelősség volt ez. Ebben a szituációban született meg az Alföldkutató Csoportban a közép-békési centrum koordinált fejlesztéséről szóló javaslat, amelynek fogadtatása az érdekviszonyoktól függően eltérő volt. A megyének is meg kellett csinálnia saját területére a részleges középfokú központok alatti szintre rangsorolt települések besorolását. Ezt a megye meg is csináltatta a VÁTI-val, néha a mi véleményünket is meghallgatták, de nem ez volt a tipikus. A jellemző inkább egy Mezőberényről szóló könyvünk példája volt. Mezőberényről írtunk egy könyvet „Mezőberény, a helyét kereső kisváros” címmel. A kisváros szó miatt behívatott engem a pártbizottság egyik titkára egy kis elbeszélgetésre. Fölszerelkeztem Erdei-könyvekkel, hogy bebizonyítsam, a „kisváros” szó szociológiai státus jelölésére is szolgál. Vittem Horev-könyveket, mert az illető a Szovjetunióban végzett. „Te tudós vagy, én politikus, enyém a felelősség!” – ezzel zárult a „kisváros” szó címbeli használatát elutasító beszélgetés. Erre visszamentem az intézetbe, felhívtam az én emberemet a pártközpontban, aki leszólt neki s terjeszthetővé vált a könyv. Ez a történet azt is mutatja, hogy erre az időre bizonyos mértékig fellazult a helyi irányítás szigora – már nekem is voltak eszközeim. Az eset példaértékű.

A korábbi merev alkalmazkodási kényszer enyhültével már többen harcoltak – részben a megyei vezetéshez kapcsolódva – bizonyos kistérségi érdekek érvényesüléséért. A fő cél egyre inkább az lett, hogy a megye feljebb emelkedjen, mert lassan-lassan tudatosult, hogy valami baj van. Ennek ellenére a megye vezetőinek egy része még a lemaradás egyértelmű jelei láttán sem változtatott korábbi szemléletén. Erre is hozok egy példát: egy alkalommal meghívtak a tv szegedi stúdiójába. A megyei vezetést Becsei József képviselte. A felvétel során beszéltem arról, hogy a megye hátrányos helyzetű s az ebből adódó felelősség azt kívánja – tehát nem azt mondtam, hogy ki mennyiben bűnös a lemaradásban –, hogy összefogjunk, ezt csináljuk, azt csináljuk. Hazatérve az első titkár Becseit raportra rendelte, nekem csak üzent. Az üzenet forma által közvetített távolságtartásnak is komoly metakommunikációs jelentése volt.

- Ezekből a történetekből levonhatom azt a következtetést, hogy akik látták, egy kutatóintézet milyen eszközöket adhat a terület gazdasági, politikai érdekeiért harcolók kezébe, azok kisebbségben voltak és erősebbek voltak azok, akik úgy érezték, minden olyanfajta vizsgálat, amely feltárja a hátramaradottságot, az éppenséggel nekik állít ki rossz bizonyítványt?

- Pontosan így volt, ahogy mondod. A tények feltárásától féltek és valóban úgy érezték, hogy ha valami rosszat mondunk a megyéről, akkor róluk mondunk rosszat. Annak idején, amikor már folytak a koordinált fejlesztések, a népességföldrajzi prognózisból kiderült, hogy az ország népessége csökkenni fog, s például fogy Gyula népessége is. Az eredmény láttán szabályosan felcsattantak: „Honnan gondolja, Tóth elvtárs, hogy csökkenni fog a népesség?” Az akkori első ember úgy érezte, még az is rossz fényt vethet rá, ha csökken egy település lakossága. Még ha a sok csinos gyulai fiatalasszonyt látva szívének kedves gondolat is lehetett a közvetlen felelősség, azért ez mégsem egészen így volt. A lényeg: kisebbségben voltak az új szellemű erők, de megjelentek már s az egyértelmű volt, hogy ezek a progresszív erők. Ezt – más-más kontextusban ugyan – mindkét oldalon így gondolták.

- Az akkori lassan forduló világban érdemleges szerep jutott az Alföldi Kutatócsoportnak is. A legnagyobb visszhangot a településfejlesztési koncepció negatív következményeit

kiküszöbölni kívánó, úgynevezett közép-békési centrum koordinált fejlesztéséről szóló nagy mélységű és sokirányú vizsgálatra alapozott tervezet váltotta ki. Melyek voltak a Békéscsaba, Gyula, Békés köré szerveződő térség együttes fejlesztését szorgalmazó koncepció alap gondolatai?

- A koncepció kidolgozásának alapvető oka az volt, hogy az alföldi városhálózat úgy alakult ki, hogy két regionális központ – Debrecen és Szeged – emelkedett ki. Ezek mellé dinamikában fokozatosan felzárkózott Kecskemét, Szolnok és Nyíregyháza. Ugyanakkor történelmi okok miatt a Békés megyei székhely funkciói szétosztottak voltak, hiszen korábban Gyula volt a megyeszékhely. Nem volt érdemes minden funkciót átvinni Csabára, a terület nem is volt elég gazdag ehhez. Bizonyos központi funkciókat Békés is ellátott. E települések koordinált fejlesztésével egy térséget akartunk az előbb említett nagyvárosokkal egyenrangúvá emelni. – Ha már Békéscsaba erre önmagában képtelen volt. Ha ezt a koordinált fejlesztést meg tudtuk volna csinálni, akkor rögtön egy Kecskemét és Szeged között álló hierarchiaszintű egységet tudunk volna teremteni. Óriási viták zajlottak a koncepcióról. A Békési Élet hasábjain politikusok és szakértők egymást váltva szóltak hozzá a kérdésekhez. E vita ma érdekes elemzés tárgya lehetne: vajon abban a politikai helyzetben meddig lehetett elmenni, hol voltak a korlátok s ezek közül melyeket lehetett óvatosan átlépni. Több országos tanácskozást rendeztünk e témában, elgondolásainkat külföldi szakmai körökben is megjárattuk. Mindenütt érdeklődésre talált a koncepció, és állítom, ha ez nincs is közvetlenül napirenden Békésben, a koordinált fejlesztés gondolata mélyen megült az emberek tudatában s az új generációk is ismerik. Sajnálom viszont, hogy ezek a gondolatok nem szerepelnek a mai politika napirenden lévő kérdései között.

- A közép-békési centrumról szóló koncepció tette legismertebbé az intézetet, de emellett az Alföldkutató igen széles körű tevékenységet folytatott. Melyek voltak a legfontosabb kutatási irányok s milyen körülmények között folyt a munka az első időszakban az akkor még nagyon kicsiny kutatóintézetben?

1973-ban jött létre Békéscsabán az MTA Alföldkutató Csoportja. Egyéni életemben máig a legszebb tíz esztendő az, amelyet az intézet élén töltöttem. Talán legsikeresebb is, a megélt sikereket tekintve mindenképpen az. Hiszen akkor egy egyetemmet épp hogy elvégzett csapat élén nekem, a harmincvalahány évesnek sikerült olyan dolgokat csinálnom, amelyek országos és nemzetközi figyelmet keltettek. Ráadásul olyan közegben éltem, amely közeg akkor már áhította az innovációt. Fejlődni akart, a visszahúzó erővel küszködve kereste az utat. Valahogy úgy éreztem, benne vagyunk az idők sodrában és ez rendkívül jó érzés volt. Sokat publikáltunk: megírtuk Békéscsaba földrajzát, a Mezőberény-könyvet említettem, kiadtuk az Alföldi tanulmányokat. Alföld-konferenciát szerveztünk, amire valóban eljött minden olyan ember, aki számított. Készítettünk szociológiai felmérést Újkígyós–Szabadkígyós térségében, vizsgáltunk vízbázist, térképeztünk, szakvéleményeket adtunk különböző területeken, egyszóval igen sokrétű tevékenységet végzett az intézmény.

- Végül kíváncsi lennék, hogy Te, aki a terület- és településfejlesztés egyik korszakának közvetlen tanúja voltál, s kutatóként teljes mélységében ismered az egész második világháború utáni korszakot, Békés megye 1945 utáni évtizedeit mérlegre téve mit tennél az eredmények s mit a veszteségek rovatba?

- Kiindulópontként egy dolgot tudomásul kell venni: Kelet-Közép-Európában évszázadokon át centralizált irányítási modell működött. Itt alulról felépített, demokratikus szisztéma soha nem alakult ki. Erre a hagyományra ráépült a mindent központi irányítás alá vonó, gyanakvó szovjet rendszer, és ez nem kedvezett az Alföld fejlődésének, főleg nem kedvezett hátrányosabb helyzetű területeknek. Tehát Békés kedvezőtlen helyzetbe került. Ezt mindenképpen a veszteség oldalon tarthatjuk számon, bár a negatívumok egy része a periférikus helyzet átka. S a periférikus helyzet ellen pedig csak úgy lehet tenni valamit, ha az

oktatásba, a szürkeállományba investálunk. Az út ismert, de gyötrelmes a döntés, mert ez a döntés az investáció eredményét a jövőbe viszi át.

Ugyanakkor a számos szakaszra bomló államszocialista korszak Békésben is sok mindent teremtett. A településrendszer infrastrukturális szintje emelkedett és megtörtént a nagy országos rendszerekbe – víz, gáz, elektromos energia – való bekapcsolódás. S ennek óriási gazdasági jelentősége volt. Nekem személyes élményem, amikor az én falumban, Ambrózfalván, a villany meggyulladt. Társadalmi téren pedig szétszórt, szétvert struktúrák álltak össze. Ezek a struktúrák ma működőképesek és modernizációra nyitottak. Ez előny. Az, hogy a népesség korösszetétele idősebb, az bizonyosan nagy hátrány.

- Van még egy terület, amelyre megítélésem szerint nagyon szomorú örökség maradt: azok az óriásfalvak, amelyek korábbi, jól működő struktúrája megbomlott, nagyon nehéz helyzetben vannak. A kistalvak egy része se tud egyhamar talpra állni.

- E téren tényleg súlyos a helyzet, de talán csak időlegesen. Az igazi nagy falvak át fognak lendülni a kisvárosi létre, felveszik a kisvárosi funkciókat, függetlenül attól, hogy mi lesz a közigazgatási státusuk. A kistalvak esetében az a kérdés, hogy tudnak-e kapcsolódni egy dinamikus központhoz. Ha nem, akkor ott valóban nehéz a helyzet, mert leértékelődik minden: az ingatlan, a munkaerő ára. A térségéért vagy tesz az állam valamit: szürkeállomány-hordozókat küld oda – fiatal, agilis értelmiségieket dupla bérért – s elindul egy országvédő program. Ez az egyetlen megoldás, ha nem ezt teszi az állam, ezekről a településekről szép lassan el fognak szivárogni az emberek úgy, hogy két eladott ház értékéből sem tudnak egy újat venni.

- Az elmúlt tíz esztendőben a politikai és gazdasági viszonyok ismét alaposan megváltoztak. Hosszú évtizedek kutatói tapasztalataira támaszkodva hol látod Békés megye számára a kitörési pontot?

- Úgy néz ki, hogy az országos politikához való igazodás ennek a térségnek az elmúlt fél évszázad egyetlen etapjában sem volt jó. Meg kell fogalmazni a térség saját érdekeit s ezek megvalósítása révén be lehet hozni a hátrány egy részét. Ez ma Békés megyében azt jelentené, hogy az országos pártmegosztottságon felülemelkedve, meg kellene csinálni a „Békés-pártiságot”. A megye nevével jól el is lehetne játszani. Egy olyan helyi nagykoalícióra lenne szükség, amelyben Békés megye érdekei dominálnának mindenképp fölötte. Ezt egyik megye sem csinálta meg, hanem leképeződnek az országos minták. Mi a következmény: amelyik megye a leggyengébb, megint az húzza a legrövidebbet. Ha egy asztal köré ülve a különböző erők megtalálnának öt fő kitörési irányt, s mindenki arra koncentrálna a maga színe alatt, akkor lehetne eredményt elérni. Természetesen tudom, hogy ez egy naiv megközelítés, de tisztában vagyok azzal is – és ez már nem naivitás, hanem tudományágam szakmai vértetében szerzett tapasztalat –, ha ezt Békés megye nem teszi meg, akkor egy tíz vagy húsz év múlva zajló hasonló beszélgetés résztvevői csak azt rögzíthetik, hogy Békés éppen olyan hátrányos helyzetben van, mint évtizedekkel korábban.

Nagy Erika – Nagy Gábor*

Békés megye gazdasági fejlődése az államszocialista rendszer időszakában

A gazdasági fejlődés szakaszai

* A szerzők az MTA RKK ATI Békéscsabai Osztálya tudományos főmunkatársai

Az 1944-ben a megyét érintő harci cselekmények viszonylag csekély károkat okoztak a gazdaságban. A második világháború elvonulása után meginduló helyreállítási periódusban Békés megye meglévő ipari potenciálból országos jelentőségűvé nőttek a helyben üzemelő téglá- és cserépgyárak, melyek e néhány év során gyakorlatilag teljes kapacitással működtek, ellátva építőanyaggal az ország teljes keleti felét, illetve a Dunántúl déli részét.

Az államosítások után kialakult tulajdonosi struktúra meglehetősen képlékenynek bizonyult, hiszen jó két évtizeden keresztül folyamatos átszervezések (összevonások, leválasztások, központok cseréje) zajlottak az iparban és a szolgáltató tevékenységek szektorában.

Az 1948-58 közötti évtized tömeges ipari fejlesztései a megye számára szinte semmilyen pozitív változást nem hoztak, hiszen ebben a periódusban elsősorban a meglévő nehézipari kapacitások korszerűsítése és bővítése, illetve a telepítő tényezők kedvező kombinációját felvonultatni képes egyedi telephelyek erőltetett ütemű fejlesztése volt soron. A megye gyakorlatilag nem rendelkezett gyáripari szintű kohászati, gépipari, vegyipari bázissal, s különleges telepítő tényezőkkel sem. (Krajkó, 1974)

A változást az MSZMP KB. gazdasági bizottság határozata indította el, melyben pártszinten tették le a voksot a vidéki ipar fejlesztése mellett. A határozat indoklásában kiemelt helyen szerepel a főváros túlzott ipari koncentrációjának csökkentése, a vidéki – elsősorban nagyvárosi – települések gazdasági bázisának erősítése, a gazdaság kialakult, egyenlőtlen területi szerkezetének oldása (Krajkó - Mészáros, 1978). Az 1958-at követő évtized abból a szempontból is kiemelt figyelmet érdemel, hogy nagy emberi áldozatokkal, de gyakorlatilag végbement a mezőgazdaság szocialista átszervezése. Uralkodóvá váltak a nagyüzemi formák, a nagyábrás gazdálkodás, egyszerűsödött az agrár kibocsátás szerkezete, leegyszerűsítve a korábban létező vertikumokat. A mezőgazdaságba, illetve az élelmiszeriparba áramló megnövekedett források lehetővé tették az ágazatok fokozatos modernizációját, a hatékonyság gyors ütemű emelkedését. A hatékonyabbá váló termelés tömegek egzisztenciáját változtatta meg. Megindult a népesség eláramlása a mezőgazdaságból, s a felszabaduló munkaerő csupán egy részét tudta a helyi ipar, illetve kisebb részben a szolgáltatások megkötni. Békés megye a hatvanas-hetvenes évek során több mint 50000 főt veszített a vándorlások egyenlegeként, ami a teljes (akkori) népesség 11%-át tette ki.

Az ipari fejlesztések – különösen a hatvanas években – elsősorban a városokra koncentráálódtak. Erre az időre tehető Békéscsaba, de különösen Orosháza ipari centrummá válása, bár kisebb mértékben Gyula is részesedett a telepítésekben (Pál - Zsigó, 1981., Dingsdale - Simon, 1987.). Ez a térben erősen koncentrált ipari fejlesztési stratégia kielezte a megyén belüli területi különbségeket. A falvak jó része munkaerő felesleggel rendelkezett, míg a városokban lassan munkaerőhiány alakult ki.

A hetvenes évtized ezt a feszültséget több úton kísérte meg oldani. Egyik próbálkozás a tömegközlekedés – illetve ennek infrastruktúráját jelentő utak és vasutak – fejlesztése volt, mely elősegítette tömegek napi ingázását a munkahelyekre. Ennek eredményeként az évtized végére határozott ingázási övezetek formálódtak ki Békéscsaba, Gyula, Orosháza körül, de a kisebb gazdasági centrumok is rendelkeztek néhány – térben hozzájuk közel eső – erősebben vonzott településsel. A másik kísérletet a szabad munkaerőre, mint telepítő tényezőre alapozott ipari üzemek létrehozása jelentette, elsősorban a falusi terekben (Barta, 1986.). Az ekkor alakult ipari telephelyek szinte teljes mértékben külső központból voltak irányítva, előnyüket az olcsó, nagy tömegben rendelkezésre álló szabad munkaerő jelentette, más értékelhető előnnyel nem rendelkeztek. A telepített ipari egységek gyengeségei már indulásukkor nyilvánvaló voltak: a munkaerő-igényes tevékenységek előnyben részesítése miatt a dolgozók elsősorban a betanított és segédmunkások közül kerültek ki, sem a szakmunkások, sem vezetők nagyobb csoportjaira nem volt valójában szükség; a telephelyi infrastruktúra viszonylag alacsony színvonalon rekedt meg, beleértve az épületállományt is, s

a gépesítés szintje is messze elmaradt az anyaüzem színvonalától; a hatékony, nyereséges működés nem volt alapkövetelmény, a cél a munkaerő foglalkoztatása volt és maradt. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a nagyobb (50 főnél többet foglalkoztató) telepeken, különösen ha a profiljuk hosszabb időtávban is állandó maradt, fokozatosan növekedett a szakmunkások, a vezetők és irányítók, valamint az adminisztratív személyzet aránya, s a technikai felszereltség szintje is közelített az anyacégéhez. A harmadik fejlesztési irányt a mezőgazdasági termelészövetkezetek által alapított ipari-szolgáltatási melléküzemágak jelentették, melyek elsősorban az idénymunkák után felszabaduló munkaerő lekötését voltak hivatva megoldani. Bár voltak arra irányuló szándékok, hogy e melléküzemágak egyfajta 'háttéripari' szerepet töltsenek be a nagyvállalatok mellett, erre végül is nem váltak képessé.

A hetvenes évtized az agráriumban is jelentős átalakulásokat eredményezett. Kiterjedt a háztáji rendszer, különösen az állattenyésztésben, illetve a munkaigényes kultúrák terén (zöldség, gyümölcs, kapások stb.), s a háztáji mellett egyre nagyobb szerepet kapott a bérletek rendszere is. A mezőgazdaság jövedelmezőségének növekedése, a 'második gazdaságban' elérhető többlet forrásokkal együttesen azt eredményezte, hogy megnöttek a lakossági jövedelmek. A növekvő jövedelmek első körben a felfutó megtakarítási hajlandóságban voltak lemérhetők, majd megindult a lakossági beruházások egyre komolyabb hulláma (Lengyel, 1991.). Békés megyében ez a folyamat alapvetően a magánérs lakásépítésekben öltött testet, majd a lakások elkészülte után a háztartások fokozatos gépesítése, az autó-vásárlás, a háztáji gazdaság fejlesztése kerültek sorra.

Míg a hetvenes évtized Békés megye számára kettős pozitív hatással járt: egyrészt megkezdődött felzárkózása jó néhány mutatóban a vidék akkori fejlett térségeihez, másrészt a megyén belüli különbségek növekedése megállt, sőt lassan csökkenni kezdett, addig a nyolcvanas évtized ismét a kedvezőtlen folyamatok megerősödését hozta (Simon-Tánczos-Szabó, 1979., Krajkó - Bank, 1981.). A mezőgazdasági jövedelmek lassú eróziója egyik oldalról többletmunkára kényszerítette a népesség meghatározó részét, hogy a korábban elért életszínvonalát tartani tudja. Másrészt beszűkítette az ágazat beruházásra fordítható forrásait. Az elhalasztott, elmaradt fejlesztések hatása csak fokozatosan, teljes erővel csupán a következő évtizedben jelentkeztek.

A hatékonyság, mint a gazdálkodás alapvető követelményének megjelenése elsősorban a telephelyi ipar számára volt kedvezőtlen. A külső irányító központok igyekeztek megszabadulni a ráfizetésesen termelő egységeiktől, vagy önállóságot kényszerítettek rájuk, vagy felszámolták őket (Telek, 1994.). Bár e körben is akadtak pozitív példák, amikor egy-egy kisebb üzem a megnövekedett felelősséggel jól tudott élni, meg tudta vetni a lábát a piacon, mégis általánosabbnak az egységek lassú elsoványodása tekinthető.

A nyolcvanas évek elejétől vált lehetővé a 'kvázi-piaci' szervezetek létrehozása az iparban és a szolgáltató szektorban. A kisszövetkezetek, polgári jogi társaságok, vállalati gazdasági munkaközösségek, jgm-ek, gmk-k megjelenése tipikusan városi jelenség volt országosan is, s még inkább az maradt Békés megyében (Nemes Nagy-Ruttkay, 1992.). Jellemző, hogy még a kisebb városokban, vagy az 5000 főnél népesebb akkori falvakban is alig jelentek meg a gazdaság új szereplői, s hozzájárulásuk az iparban már mutatkozó válságjelenségek leküzdéséhez lényegében marginális maradt.

Az agrár és az ipari tevékenységekben egyaránt jelentkező negatív tendenciák együttesen a lakossági jövedelmek csökkenését eredményezték. A népesség egy része túlmunkát vállalva volt képes a hetvenes években elért életszínvonalat tartani, egy szűkebb réteg számára az anyagi gyarapodás lehetősége is megmaradt, de a többség már folyamatosan romló körülményeket volt kénytelen elviselni. Ez egyik oldalról a megtakarítások csökkenésében jelentkezett, majd csaknem ezzel párhuzamosan a lakossági hitelállomány gyors növekedésében, ami lényegében a kezdődő eladósodást jelezte. A népesség bő fele a

nyolcvanas évek második felétől már nettó hitelfelvevő, azaz, több forrást használ fel a megélhetés biztosítására, mint amennyit megtermelni képes (Lengyel, 1994). Ezekben az években a 'láthatatlan jövedelmek' még nagyjából kiegyenlítették a kimutatható jövedelmek és a hitelek (valamint azok kamatterhei) közötti rést, de a rendszerváltáshoz közeledve a kamatok növekedésével, illetve a fizetőképes kereslet fokozatos szűkülésével párhuzamosan ez a lehetőség is szűkülni kezdett.

A nyolcvanas évek közepétől egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a megyén belül elindult kiegyenlítődési folyamat megállt, sőt visszajára fordult. Hivatalosan is megjelentek az első, elmaradott térségeket lehatároló munkák (Bereczki, 1989.), az állami szintű területi politika egyre hangosabb kritikája, különösen az eszközök elégtelen volta miatt. Békés megyében ekkor három térség (északnyugat, északkelet, délkelet) kijelölése történt meg, de már érezhető volt, hogy a területi válság ennél jóval nagyobb térségeket érint, sőt átnyúlik a megyehatáron is (Hajdú-Bihar megye irányába – Berettyó-Körös-vidék).

Békés megye gazdasága Visszatekintés – a fejlődés eredménye

A rendszerváltás első éveiben a gazdaság átalakulását kísérő válságjelenségek – a foglalkoztatás csökkenése és a munkanélküliség gyors növekedése, a gazdasági szervezetek jövedelmezőségének zuhanása, az ipar strukturális válságából eredő értékesítési gondok – a nemzetgazdaság egészét érintették. Ugyanakkor megkezdődött a szereplők körének átalakulása is: a nagyszervezetek felbomlása/szétdarabolása és privatizációja, új kissevzetek tömeges alapítása és a külföldi befektetők – egyelőre szigetszerű – megjelenése a magyar gazdaságban. A strukturális változások és a szervezeti konszolidáció pozitív eredményeit 1996-tól kezdve tükrözték a nemzetgazdaság teljesítményét mérő mutatók (a nemzeti termék és az ipari kibocsátás növekedése, az exportteljesítmény javulása, pénzügyi stabilitás stb.), amelyek mögött azonban számottevő és növekvő területi különbségek húzódtak.

Egy-egy régióban a gazdasági szerkezetváltás sikerességét meghatározó tényezők közé tartozott a helyben felhalmozott tőke és a bevonható külső források (elsősorban külföldi befektetések), a régióból, illetve a külső (nemzetközi) piacokról érkező hatások, a vállalat-alapítás és -működtetés feltételei (műszaki infrastruktúra, termelői szolgáltatások), valamint a gazdasági-üzleti információk elérhetősége. (Hrubi, 2000) Ezeknek a feltételeknek a megteremtésére az ország megyéinek, településeinek alapvetően eltérő esélyei voltak, illetve vannak, s ezeknek a térbeli különbségeknek a kialakulása szorosan összefügg a rendszerváltás előtti gazdaságpolitikákkal, valamint a források centralizációjával és erősen hierarchizált elosztásával.

Békés megye viszonylag szerény részesedése az ipari beruházásokból, a megyében letelepült ipar szervezeti keretei (külső döntési központoktól való függése) és szerkezeti sajátosságai, az infrastruktúra-fejlesztések hiányosságai, az innovációs centrumok (p. műszaki kutatás-fejlesztés) hiánya a gazdasági bázis strukturális gyengeségeként jelentek meg a rendszerváltás után. Ez alig-alig ösztönözte külső befektetők megjelenését, ami a helyi tőkefelhalmozás viszonylag alacsony szintje mellett krónikus tőkehiányhoz vezetett. Ez a magyar gazdaság dinamikus növekedésének időszakában (1996-2000) is a megye növekvő lemaradását eredményezte az ország többi térségétől. Az alábbiakban számba vesszük azokat a tényezőket és folyamatokat, amelyek visszavezethetők a központi elosztáson alapuló rendszer sajátosságaira, s amelyek jelentős részben hozzájárultak Békés megye gazdaságának tartós stagnálásához, a szerkezeti megújulás elmaradásához.

Az ipari átalakulás 1945-89 között

A megye iparában a második világháború után az élelmiszeripar és a könnyűipari ágazatok súlya a meghatározó. Az élelmiszeriparban a növénytermesztés és állattenyésztés által előállított nyerstelemek feldolgozására épülő malomipar, sütőipar, tejipar, cukoripar (Mezőhegyes és Sarkad), illetve a húsipar a domináns, a könnyűiparban a textilipar, ruházati ipar, illetve a nyomdaipar a meghatározó. Az üzemek jelentős hányada alig lép túl a háziipari kereteken, modern nagyipari egységek csak elvétve fordulnak elő, főként a nagyobb városok helyi gazdaságában. Az akkori besorolás szerinti nehézipart jórészt a tégl- és cserépgyártás képviselte, az akkori húzóágazatok közül a kohászat egyáltalán nem, a gépipar pedig elsősorban kisebb javítóüzemeken keresztül képviseltette magát. Ez az ágazati szerkezet érdemben alig változott a hatvanas évekig.

Az ipari szerkezet átalakulását előmozdította a megyében feltárt szénhidrogén-kincs, mely oldotta a helyi ipar energiahiányát, s egyben új, járulékos ágazatok, tevékenységek kialakulását is segítette. Összességében azonban a földgáz és kőolaj készletek továbbgyűrűző hatása csak részleges maradt, hiszen a petrolkémiai feldolgozó kapacitások nem a megyében települtek le. A közeli, korszerű energiaforrás áttételesen lehetővé tette új iparágak megjelenését, illetve hagyományos ágazatok megújulását. Ennek leglátványosabb példája Orosháza üvegiparának megtelepítése és felfejlesztése volt. Az élelmiszeripari feldolgozó kapacitások is számottevően bővültek, különösen a húsipar (Gyula és Békéscsaba), a baromfifeldolgozás (Orosháza), a tartósító- és konzervipar (Békéscsaba) területén. A könnyűiparban a háziipari szövetkezetek megjelenése és terjedése (1965 után) jelentett felfutást, hiszen a főként falusi-kisvárosi női munkaerő lekötésére hivatott üzemek leginkább a könnyűipari ágazatban találtak lehetőségeket a maguk számára. A nehézipari ágazatok fejlesztése alapvető érdeke volt a megyének még a hatvanas években is. Egyrészt a gazdaság fejlettségének egyik alapvető mutatója volt a nehézipari ágazatok aránya a termelésben, foglalkoztatásban, értékesítésben, technológiai felszereltségben, energia-felhasználásban stb., másrészt ehhez sokkal könnyebben lehetett állami fejlesztési forrásokat megszerezni. Békés megyében a vízigényes ágazatok szóba sem jöhettek a telepítések során, így elsősorban gépipari egységek alapítására, bővítésére került sor elsősorban. A megye erős agrár szektorára, illetve a nagyüzemi mezőgazdasági termelés fokozatos gépesítési igényére alapozva a mezőgazdasági gépgyártás vált a meghatározó szakággá (Orosháza), de kisebb jelentőséggel más gépipari ágazatok is megjelentek a helyi gazdaságban (műszeripar, vákuumtechnikai ipar, javítási tevékenységek, fémtömegcikk-gyártás stb.) (Krajkó, 1974., Tóth, 1976.).

A hetvenes évtizedben a megye gazdasági struktúráján belüli elmozdulások két irányból folytatódtak: egyik oldalról az ágazati rekonstrukciók (textilipari tevékenységek, élelmiszeripar) növelték meg egy-egy üzem, vagy szakág teljesítményét, másrészt a vidéki ipartelepítés utolsó hullámával még sikerült néhány kisebb üzemet megtartani (lásd Szeghalom iparának kifermálódása). Az ipar belső szerkezetében nagyobb átalakulások a rendszerváltásig nem mentek már végbe, ami azt is jelentette, hogy a kor húzó ágazatai közül az elektronikai iparok, az informatika, számítástechnika, telekommunikáció, vagy a biotechnológia alig képviseltette magát a helyi gazdaságban, de az érett gépipari ágazatok (autóipar, gépek és berendezések gyártása) is a kívánatosnál lényegesen alacsonyabb szintre állt be.

A megye gazdaságában a minisztériumi irányítású egységek aránya a hatvanas évekig kifejezetten alacsony volt, helyette a tanácsi irányítású cégek, illetve a szövetkezeti ipar súlya haladta meg jóval az országos átlagot. A hatvanas évektől a kép annyiban változott, hogy a jórészt veszteséges, a nyílt munkanélküliség elkerülésére életre hívott, gyenge technológiai felszereltségű és jórészt veszteségesen üzemelő tanácsi tulajdonú egységek fokozatosan a

minisztériumok irányítása alá kerültek, bár arányuk az időszak végéig meghaladta az országos átlagot. A valódi kuriózumot a megye gazdasági fejlődésében a szövetkezeti szektor erős szerepvállalása jelentette, végig a vizsgált periódusban (Abonyiné, 1994.). Bár az ipari szövetkezetek döntő hányadát is a szabad munkaerő foglalkoztatása hívta életre, számos átalakulás nyomán jelentős hányaduk hosszú távra is életképes egységgé vált, melyet a privatizáció során is értékesíteni lehetett.

Az ipari kapacitások legnagyobb problémáját az irányítás kérdésében lehet fellelteni. A megyében előállított termelési érték nagyjából egynegyedét a megyén kívüli központhoz tartozó egységek produkálták, melynek nagyjából fele a fővárosi ipar nyúlványának volt tekinthető. Míg a megyei ipari központok viszonylag szerény számban alapítottak telephelyeket Békés megye határain kívül, addig a környező gazdasági központok ilyen irányú aktivitása erősen érzékelhető volt a megyében. A telephelyi ipar fentebb már tárgyalt problémáin túl számolni kellett a negatív externáliával is, hogy a megye gazdasági fejlődését érintő kérdések jó része a megyén kívüli döntési központokban dől el, ahol a helyi érdekeket, szükségleteket alig, vagy egyáltalán nem lehet érvényesíteni (Simon, 1988.). A nyolcvanas évtizedben, a magyar gazdaságra ható válságjelenségek szaporodásával párhuzamosan egyre gyakoribbá vált a külső központból irányított telepek bezárása, kényszerű önállósítása, vagy részleges visszafejlesztése. Miután e telepek szinte egyetlen vonzereje az olcsó, nagy tömegben helyben elérhető munkaerő volt, az egyéb költségtényezők (elsősorban a szállítási költségek) növekedése, illetve a hatékonysági követelmények fokozottabb érvényesítése e kisebb egységek megszüntetése irányába hatott (Barta, 1989, Barta - Poszmik, 1993).

A technológiai színvonal leginkább szakáganként értelmezhető. Az élelmiszeriparon belül a rendszerváltáskor a húsipar, a baromfifeldolgozás, a malomipar, illetve a tejipar felszereltsége volt elfogadható, a cukoripar magas állóeszközértéke ellenére addigra megérett egy teljes technológiai felújításra. A könnyűiparban elsősorban a nyomdaipar, a nehézipari ágazatok közül az üvegipar, egyes építőanyag-ipari egységek felszereltsége ütötte meg a kellő mértéket, s a gépiparban is akadt néhány magas színvonalon felszerelt termelő egység, de az ágazat egésze már erős fejlesztési deficitel küszködött.

Ennek megfelelően alakult az egyes ágazatok és szakágak termelékenységére is. Míg az ország fejlettebb régióiban a gépipar, a vegyipar fajlagos termelése volt a legmagasabb, addig Békés megye elsősorban élelmiszeriparával tűnt ki a megyék versenyében. Kisebb komparatív előnyt tudott felmutatni néhány könnyűipari ágazatban is, de mindkét szektorban nagy gondot okozott a minőségi termelésre való átállás. Még a viszonylag prosperáló években is az élelmiszeripari termékek 15-16%-ával szemben minőségi kifogások merültek fel, melyeket még a rendszerváltás előtti ellenőrzési rendszerben sem lehetett tolerálni. Ez nem ígért nagy perspektívát egy erősebb, keményebb versenykörnyezetben a helyi termelő egységek számára.

A megye ipara a fenti nehézségek ellenére eléggé versenyképes volt ahhoz, hogy néhány termék döntő hányadát külföldön értékesítse. Miután az ipari kapacitások döntő hányada a mennyiségi termelésre volt ráállítva, várható, hogy a kiszállítások meghatározó mértékben a KGST, ezen belül is elsősorban a Szovjetunió gyakorlatilag korlátlan felvevőképességű piacára irányultak. A nyolcvanas évtized elejétől kezdve, amikor az ország eladósodása kritikus méreteket öltött, s az agrártermékek által biztosított külkereskedelmi aktívumra a csődhelyzet elkerülése szempontjából volt szükség, a termékek egy részét – változó sikerrel – átirányították a nyugati, elsősorban nyugat-európai piacokra. Miután az akkori EK maga is mezőgazdasági túltermeléssel küszködött, illetve a könnyűiparban is nehezen birkózott meg az olcsó távol-keleti áruk dömpingjével, a Békés megyei termékek sikere csak részleges lehetett. Mindazon által, e korai próbálkozások a nyugati piacokon, több egység túlélésében játszottak szerepet az átalakulás során.

A termelés háttérfeltételeinek alakulása

A megye gazdasági fejlődésének egyik sajátossága, hogy az államszocialista rendszerben elért mennyiségi és minőségi mutatókat kifejezetten alacsony beruházási ráta mellett érték el. Különösen a fajlagos (egy dolgozóra eső) investíciók szintje volt alacsony, ami világosan utal a megye gazdaságában a munkaigényes ágazatok nagyobb arányára, miközben a tőke és állóeszköz igényes szektorok súlya alacsony maradt. A beruházások döntő mértékben az ipari centrumokban, a középvárosokban és kisebb gazdasági centrumokban koncentráálódtak, de az ágazatok közötti megoszlás még itt is meglehetősen egyenlőtlen volt. A kisebb, gazdasági szempontból kevésbé jelentős településeken a beruházások szintje kifejezetten mérsékelt, sok helyütt a amortizáció éves szintjét sem érte el, ami jelzi, a gépállomány, a termelés technikai háttere egyre inkább lehasználódott, elöregedett, de cseréje nem következett be. A beruházások szintje főként az élelmiszeriparban volt magasabb, a könnyűipari ágazatok közül pedig a nyomdaipar emelhető ki a gyorsabb technológiai fejlesztési rátával. Az ágazati rekonstrukciók a téglá- és cserépiparban, a textiliparban is magasabb beruházási szinteket eredményeztek néhány évig, de ezek hatása csak rövidtávon érvényesült (Lengyel, 1990.).

Békés megye súlya azonban nem csupán az ipar, de az építőipari, közlekedési és a kommunális fejlesztésekben is szerény volt, amely elsősorban az infrastruktúra-fejlesztéseket az ipari beruházásokhoz kapcsoló gazdaságpolitika eredményének tekinthető. Az 1960-as évek elejétől érvényesülő beruházási irányelvek tehát úgy konzerválták az agrárszektorra és a könnyűiparra épülő gazdasági struktúrát Békés megyében, hogy az esetleges szerkezeti átalakuláshoz szükséges infrastruktúra modernizációja nagyjából elmaradt.

A hetvenes évek elejétől tapasztalható pozitív elmozdulás a kereskedelmi beruházásokban a lakosság ellátásának javítására irányuló politikai-gazdaságpolitikai törekvések eredménye volt. Ennek köszönhetően a dinamikus növekvő kiskereskedelmi alapterület a megye egyik legkedvezőbb infrastruktúra-mutatója volt: 1970 és 1990 között csaknem megduplázódott az ezer lakosra jutó eladótér. Ugyanakkor a kereskedelmi forgalom (az értékesítés) egy lakosra jutó értéke jelentősen elmaradt az országos átlagtól (különösen az iparcikkek csoportjában). Ez egyrészt utal a lakosság viszonylag alacsony jövedelmi szintjére és szerény tőkefelhalmozási lehetőségeire (erre utal a bankbetétek átlagosnál szerényebb összege, illetve csökkenése is a nyolcvanas években – Lengyel, 1991.), másrészt következtetni enged arra, hogy a kiskereskedelmi szektor viszonylag csekély szerepet kaphatott a vállalkozói tőkék megalapozásában a "második gazdaság" kialakulásának időszakában (1982-1989).

A lakossági tőkefelhalmozás fontos eleme volt a hatvanas évektől kezdve a lakásépítés és a kommunális infrastruktúra fejlesztése. Mivel Békés megye mind az állami lakásépítési támogatásokból, mind a kommunális infrastruktúra-fejlesztésekből demográfiai súlyánál jóval szerényebb mértékben részesedett, a felhasznált lakossági források súlya az országos átlagot jelentősen meghaladta. A megye térségeit, illetve településeit azonban eltérő módon érintették az elosztási rendszerből eredő feszültségek. A források elosztásának erősen hierarchizált rendszerében, a viszonylag fejlett intézményi-szolgáltató szférával és kommunális infrastruktúrával rendelkező városi centrumok – elsősorban a megyeszékhely – részesültek nagyobb mértékben a központi forrásokból (a népességszám alapján számított normatívákból és a fejlesztési céltámogatásokból). Emellett a tanácsi beruházások növekvő szerepe is az egyenlőtlen ségek növekedésének irányába hatott: a nagyobb, jelentős gazdasági bázissal rendelkező településeken, ahol a helyi lakosság jövedelme is magasabb volt (az iparban és a szolgáltató szektorban foglalkoztatottak magasabb bérének köszönhetően) a helyi tanácsok fejlesztési forrásai is növekedtek. Ennek eredményeként az alapfokú ellátás körébe sorolt infrastruktúra-elemek és szolgáltatások (óvoda, bölcsőde, idősek ellátása, csatornahálózat,

szemétszállítás) tekintetében felhalmozódott területi feszültségek megmaradtak, és hozzájárultak az észak- és északkelet-békési térség, valamint a dél-békési falvak jelentős – máig tartó – részének tartós lemaradásához.

A rendszerváltás előtt a lakossági ellátás elemének tekintett oktatási szféra meghatározó szerepet töltött be a humán tőke – a képzett munkaerő – felhalmozásában, amely a külföldi tőke letelepedésének egyik fontos tényezőjévé vált a rendszerváltás időszakában. A szektor kulcsfontosságú eleme a középfokú oktatás, amelyben a megye induló helyzete a hatvanas években nem volt kedvezőtlennek tekinthető sem intézményi ellátottság, sem a személyi feltételek szempontjából. A megfelelő korú népesség (14-18 évesek) részvétele az oktatásban azonban elmaradt az országos átlagtól, és viszonylag magas volt a szakmunkásképzőkben tovább tanulók (kevésbé rugalmas képzésben részesülők) aránya. A felsőoktatásban ennél komolyabb gondot jelentett a helyi (megyei) intézményi bázis hiánya (eltekintve az agár, illetve a nyolcvanas évek közepétől kezdve a pedagógiai képzéstől), továbbá a műszaki és gazdasági pályát választók országosnál kisebb aránya. Mindez a helyi szellemi tőke eróziójához vezetett, amely – kiegészülve a kutatás-fejlesztés centrumainak hiányával – az innovációk fogadásának és létrehozásának egyik fő akadályává vált a helyi gazdaságban.

Békés megye gazdasági bázisának átalakulása az országos folyamatokhoz viszonyítva ugyan lassabban, de megkezdődött a hatvanas években. Ennek jelzőszáma a foglalkozási szerkezet átalakulása, amelynek meghatározó eleme a mezőgazdaságban dolgozók számának csökkenése (1960 és 1990 között kevesebb, mint felére) és az ipari foglalkoztatottak számának növekedése. A strukturális változások ellenére azonban a korszak végéig fontos maradt az agrárszféra szerepe. Az élelmiszer-feldolgozás helyi iparban betöltött szerepét is figyelembe véve lemondhatjuk, hogy a helyi gazdaság szerkezetének erős függését a mezőgazdaságtól nem sikerült oldani az 1960 és 1990 között végrehajtott ipar beruházásokkal sem. Ugyanakkor a nyolcvanas években dinamikus növekedésnek induló terciér szektor a megyében az átlagosnál jóval kisebb szerepet töltött be, a szerényebb intézményi fejlesztések (egészségügy, oktatás) és a városok gyengébb ipari bázisa miatt (közlekedés, személyi és gazdasági szolgáltatások).

A gazdaság fejlettségi színvonalának alakulása a rendszerváltásig

Békés megye gazdaságának fejlettségi színvonala a rendszerváltás előtti évtizedek folyamán nem alakult egyenletesen. Míg az ötvenes évtizedben a fejlett ágazatok szinte teljes hiánya, az állami nagyberuházások elmaradása, az infrastrukturális fejlesztések elhanyagolása, illetve a mezőgazdaság, mint erőforrás kibocsátó ágazat működött, ami együttesen erőteljes leszakadást eredményezett a fejlett nehézipari térségektől.

A hatvanas évtized során ez a lemaradás mérséklődött valamelyest, köszönhetően az új ágazatok megtelepedésének, a hagyományos ágazatok részleges korszerűsödésének. Miközben a megyén belüli térségi különbségek kiéleződtek, addig a megye, mint egész lemaradása az ország fejlődése mögött megállt, s nagyon lassú közeledés indult meg, elsősorban a mennyiségi mutatók terén. A hetvenes évtized vidéki iparosítása a felszínen, a mérhető és vizsgált mutatókban a korábbi évtizednél lendületesebb felzárkózást mutatott. Egyértelműen közeledtek a foglalkoztatási, a fajlagos termelési és hatékonysági átlagértékek Békés megye és az országos átlag viszonylatában, miközben a megyén belüli területi eltérések is valamelyest csökkentek. Ez a két évtizedes lendületes fejlődés azonban csupán arra volt elegendő, hogy Békés megye mutatói az országos átlag felét, kétharmadát elérjék, s azt is komoly erőfeszítések nyomán. A megye gazdasági teljesítménye még alföldi, vagy dél-alföldi összehasonlításban sem mondható kedvezőnek.

A rendszerváltást megelőző évtized felszínre hozta a felzárkózási szakaszban még megbúvó szerkezeti problémákat, a jövedelmezőség és hatékonyság körüli gondokat, a telephelyi iparosítási pálya buktatóit, illetve a helyi gazdasági szereplők korlátos innovativitását (lásd új szervezeti formák terjedése). A rendszerváltás küszöbére a megye egy olyan gazdasági bázissal érkezett el, mely egyes elemeiben országos, néhány egységében nemzetközileg is versenyképes termelést volt képes produkálni, de nagyobb részében a hosszabb ideje alacsony beruházási ráták miatt kevésbé volt versenyképes, s ezért kevésbé volt kívánatos privatizációs célpont a külső befektetők számára is. E jellemvonások a rendszerváltást megelőző évtizedek eredményeként jöttek létre, nem csupán a helyi gazdasági, vagy politikai elit akaratából, de ez volt az alap, melyre az átmenet során építkezni lehetett.

Felhasznált irodalom:

- Abonyi Gy-né.: Az ipar néhány sajátos vonása a Dél-Alföldön. In: Az Alföldi út kérdőjelei. (szerk.: Timár J.) Békéscsaba, 1994. p. 189-192.
- Barta Gy.: Az Alföld falusi ipara. Alföldi Tanulmányok, 1986. p. 165-186.
- Barta Gy.: Centrum-periféria folyamatok a magyar gazdaság területi fejlődésében? In: Tér-Idő-Társadalom (szerk.: Tóth J.), 1989. p. 170-190.
- Barta Gy. – Poszmik E.: A vállalati szervezeti változások hatása az Alföld ipari fejlődésére. Alföldi Tanulmányok, 1993. p. 103-118.
- Bereczki A.: Békés megye gazdaságilag elmaradott térségei. Alföldi Tanulmányok, 1989. p. 169-184.
- Dingsdale A. – Simon I.: Ipari területek az Alföldön és East-Midlands (Nagy-Britannia) területén. Alföldi Tanulmányok, 1987. p. 209-224.
- Erdősi F. (szerk.): Alföld Kutatási Program VII. kötet. MTA RKK ATI, Kecskemét, 1992.
- Hrubi L.: A gazdaság térszerkezetének változásai Magyarországon. In: Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón (szerk.: Rechnitzer J.) MTA RKK Pécs, 2000. p. 237-264.
- Krajko Gy. (főszerk.): Békés megye gazdasági földrajza. Békéscsaba, 1974. p.227-308.
- Krajko Gy. – Mészáros R.: Az iparosítás hatása a városi népességszám növekedésére és a falusi térségek gazdasági, társadalmi átalakulására a Dél-Alföldön. Alföldi Tanulmányok, 1978. p. 151-170.
- Krajko Gy. – Bank K.: A regionális növekedés néhány tényezőjének együttes hatása az Alföld gazdasági mikrokörzeteiben. Alföldi Tanulmányok, 1981. p. 85-104.
- Lengyel I. - Baukó M.: Az alapfokú ellátás területi különbségeinek vizsgálata Békés megyében. Alföldi Tanulmányok, 1987. p. 247-262
- Lengyel I.: A beruházások alakulása az Alföldön. Alföldi Társadalom, 1990. p. 99-119.
- Lengyel I.: A lakossági megtakarítások néhány alföldi jellegzetessége. Alföldi Társadalom, 1991. p. 167-187.
- Lengyel I.: A bankhálózat kialakulásának néhány jellemzője a Dél-Alföldön. Alföldi Társadalom, 1994. p.171-189.
- Nemes-Nagy J. – Ruttkay É.: Gazdasági társaságok az Alföldön. Alföldi Társadalom, 1992. p. 56-71.
- Pál Á. – Zsigó L.: Az előkészített ipartelepítés példái az Alföldön. Alföldi Tanulmányok, 1981. p. 113-130.
- Simon I. – Tánzos-Szabó L.: Az ipari fejlettség területi különbségeinek vizsgálata Békés megyében faktoranalízis segítségével. Alföldi Tanulmányok, 1979. p. 149-160.
- Simon I. – Csatári B.: A népesség foglalkozási átrétegződése a Közép-Békési térségben (1960-1980). Alföldi Tanulmányok, 1983. p. 213-230.

Simon I.: A kisvárosi ipar jellegzetességei és iparirányításuk problémái az Alföldön. Alföldi Tanulmányok, 1988. p. 139-147.

Telek J.: A Dél-alföldi ipar fejlődésének közelmúltbeli gyökerei. In: Az Alföldi út kérdőjelei. (szerk.: Timár J.) Békéscsaba, 1994. p. 186-188.

Tóth J. (szerk.): Békéscsaba földrajza. Békéscsaba, 1976. p. 241-293., 371-383.

Vági G.: Versengés a fejlesztési erőforrásokért. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1982.

Timár Judit*

A Békés megyei urbanizáció alakulása a szocializmus időszakában

Urbanizáció – „korunk mindent összesűrítő jelenségeként” jellemezte Erdei Ferenc ezt a városok növekedésének, a városiasodás kiterjedésének „mindenütt szemmel látható áradását” az 1960-as, 70-es évek fordulóján¹. Hogy mennyire tekinthető e térfolyamat egy szakadatlan városfejlődésnek, arról – látva nagyvárosok hanyatlását, majd központjaik újravirágzását – mára megoszlanak a vélemények. □ gy talán közelebb visz a valóság megismeréséhez az az értelmezés, mely a népesség településhálózaton belüli átrendeződésével, a falu és a város társadalmi egységesülési folyamatával, a városi technikai civilizáció és életforma általános elterjedésével azonosítja az urbanizációt².

Szocializmus és urbanizáció – egy térfolyamat sajátos négy évtizedére vagy egy sajátos társadalmi rend különleges termékére utal a szókapcsolat? Az 1980-as évek végi szakmai vitában e kérdés úgy hangzott: „van-e szocialista urbanizáció?” Míg a hazai kutatók közül Enyedi György³ szerint a modern urbanizáció globális, a gazdasági-társadalmi fejlődés által meghatározott folyamat, amelyben koncentrációs és dekoncentrációs szakaszok váltják egymást, addig mások (pl. Konrád György és Szelényi Iván⁴) az olyan alapvetően különböző társadalmi rendszerekben, mint a kapitalizmus és a szocializmus, legfeljebb véletlen hasonlóságok megjelenését ismerik el.

Békés megye, szocializmus, urbanizáció – e fogalmak társítása mögött semmiképp sem a fenti kérdés eldöntésének szándéka húzódik meg a „békési valóság” általánosításának lehetőségeit keresve. Sokkal inkább egy olyan viszonyrendszerre utal, melynek középpontjában maga Békés megye áll, s melyet az alábbi vázlatos elemzés igyekszik alkotóira bontva rendszerbe foglalni. A vizsgált kérdés kettős:

- Mi jellemezte a társadalom megyén belüli átrendeződésének, térbeli kapcsolatrendszerének, életkörülményei területi eltéréseinek négy évtizedét?

- A szocializmus hogyan és milyen mértékben befolyásolta az itt zajló urbanizáció alakulását?

A népesség településhálózaton belüli átrendeződése: városodás

* A szerző az MTA RKK ATI Békéscsabai Osztálya tudományos főmunkatársa

1 Erdei Ferenc: Város és vidéke. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1971., 9.

2 Enyedi György: Van-e szocialista urbanizáció? Tér és Társadalom, 1989, 2. sz. 92–103.

3 Enyedi György: Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

4 Konrád György – Szelényi Iván: A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. Valóság, 1971. 12. sz. 19–35.

A városinéesség-szám növekedésének legkézenfekvőbb módja a várossá nyilvánítás. Békés megye a II. világháború befejezésétől 1989 végéig tíz várossal lett gazdagabb, így épp egy tucatnyi – hivatalosan – urbánusnak elismert településsel köszönthette a rendszerváltást. Bár az '50-es évek kivételével egyetlen évtized sem múlt el újabb városok kinevezése nélkül, a „pálmát” a '80-as évek viszik el: a szocialista korszak utolsó évében öt község kapott városi rangot! Bizonyos értelemben e korszak sajátossága, hogy az „új városoknál” jóval több „új községet” teremtett.

A várossá nyilvánítás, falvak bekebelezése központjuk által, illetve (újra)önállósodásuk a világ nyugati felében sem ismeretlen jelenség. Igaz, az ilyen változásokhoz vezető döntések ott nem központi elhatározásból, a leginkább érdekeltnek megkérdezése nélkül születtek. Mégis, a szocialista állam talán legsajátságosabb, s Békés megye számára különös jelentőségű beavatkozását az 1949-ben létrehozott Tanyai Tanács községalakítási tevékenysége jelentette. Bár a Tanács deklarált célja – elsősorban tanyaközpontok kijelölésével – a tanyakérdés megoldása volt, a politikai szándék, így a kulákkérdés kezelése, fennmaradt dokumentumai alapján is tagadhatatlan: „A kulák a tanyavilágban érzi legjobban biztonságban magát, itt szövi a legvéresebb ellenforradalmi terveket.”⁵ A végeredmény meglehetősen ellentmondásos: 1952 és 1958 között mintegy tucatnyi tanyás területet nyilvánítottak önálló községgé a megyében. Ezek felét eredetileg valamely város szerves részét képező tanyavilág adta, melynek lételeme az Alföldre oly jellemző „város és vidéke” (azaz város és tanyavilága) közt fennálló szétválaszthatatlan kapcsolat volt. Nem meglepő, hogy vannak közöttük olyanok, melyek a '80-as évek elejére-végére elővárosi fejlődés célterületévé váltak, egyre több városi lakosnak otthont adva, illetve olyan szorossá vált kötődésük az „anyavároshoz”, hogy annak expanziós törekvése áldozatává váltak (Gerla Békéscsabához csatolása).

Városok és falvak egymáshoz viszonyított, a népesség valóságos területi átrendeződése, vándorlása következtében alakuló lakosság-szám-arányáról jóval többet tudhatunk meg, ha figyelmen kívül hagyjuk a fent leírt, „írászatlanul született döntések” eredményeként végbement változásokat. A szocializmus zárásának értékelésére még alkalmas „utolsó”, 1990-es népszámlálás idején meglévő 12 Békés megyei város és 62 falusi település akkori területére visszszámolt adatait elemezve is jelentős mérvű városodás regisztrálható. Míg 1949-ben e városi települések népessége, ha minimális mértékben is, de alatta maradt az 50%-nak, addig negyven év múltán már meghaladta a 60%-ot. Ez a négy évtized azonban korántsem egységes – legalább három szakaszra osztható:

– Az 1950-es, de különösen az 1960-as évek a nagy mérvű és távolságú népességmozgások korszaka. Az országos méretekben zajló városrobbanás – XIX. századi előzményével ellentétben – már nem csak Budapestre korlátozódott. A nagyobb városok erőteljes felduzzadása önmagában korántsem szocialista sajátosság: jóval korábban ugyan, de végigsöpört az egész kapitalista világban is.⁶ Csakhogy a népességkoncentrációval járó extenzív iparosítás nálunk nem a maga természetes útján, hanem erőltetett tempóban haladt, állami erőforrásokat csoportosítva a DNY-Dunántúltól a fővároson át ÉK-Magyarország irányába tartó ipari tengely fejlesztéséhez. Mindez párhuzamosan zajlott a mezőgazdaság szocialista átszervezésével, a tsz-szervezéssel. Az eredmény egy olyan agrárjellegű, iparosításból kimaradt térség számára, mint Békés megye, csakis veszteségekkel zárulhatott. Városrobbanásról még az először 18, majd a hatvanas években 12%-os növekedésével messze kimagasló Békéscsaba esetén is csak enyhe túlzással beszélhetünk. Rajta kívül mindössze a kor városi rangú települései, azaz Gyula, Orosháza és Szarvas volt képes – nagyságrenddel

5 Virágzó új községeket a tanyavilág nyomorúsága helyett. – Tanyai Tanács, Budapest, é.n. 11. – In: Hajdú Zoltán: A Tanyai Tanács története (A „szocialista tanyapolitika” alapvetése és a tanyakérdés megoldásának radikális, voluntarisztikus kísérlete, 1945–1954) – Alföldi Tanulmányok, 1992. 105–124.

6 Enyedi György 1984. i.m.

kisebb mérvű – népességvonzásra. A községekből való kiáramlás még a hátrányos helyzetű Alföldön belül is itt volt a legerőteljesebb; a helyi városok messze nem voltak képesek felszívni: a megyében egyre kevesebben és kevesebben éltek (1. táblázat).

– Az 1970-es évtizedben s az 1980-as évek első felében – az intenzívvé váló gazdasági fejlődés időszakában – a népesség területi átrendeződése országosan is kisebb léptékben, elsősorban régiókon s megyéken belüli mozgássá szűkülve zajlott. Ekkorra már Békés megye városai is több, környező falvakból elvándorlót voltak képesek megkötni, még ha koncentrációs erejük még mindig nem is volt képes megállítani az országnak már csak ebben a megyéjében rendületlenül – a szocializmus harmadik évtizedében is – kitartó népességfogyást. A településállomány számottevően differenciálódott: a korábban népességgyarapodással jellemezhető városok mellé a '70-es évtizedben Békés és (az 1984-ben városi rangra emelkedett) Szeghalom is felsorakozott. A további, többé-kevésbé urbánus települések közül sem volt képes valamennyi legalább mérsékelni a népességfogyást, nem is beszélve a hierarchia másik végén elhelyezkedő településekről, ahol a korábbi évtized ütemében folytatódott az aprófalvasodási tendencia.

Természetesen ezt az időszakot sem hagyták érintetlenül az állami beavatkozások. Nyomot hagytak a településhálózaton még akkor is, ha időközben a direkt irányításból indirektbe fordult a gazdaság vezérlése, s reformok sorát léptették életbe. A visszarendeződés hamarosan bekövetkezett: többek között iskolakörzetesítések, kioroszakolt tsz-egyesítések jelezték az újabb centralizációt. Néhány pozitívuma ellenére végeredményben ugyanez vezetett az 1971-ben alkotott Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió is. Hierarchiaszintekbe sorolta a településeket, kijelölve számukra a hosszú távon kiépítendő feladatköröket. Csakhogy félreérthetetlenül az „ellátókra”, s nem az „ellátottakra” koncentrált. Így, bár elkülönített eszközrendszert nem rendeltek hozzá, „a fejlesztésben döntő szerepet játszó redisztribúciós folyamatban megfellebezhetetlen hivatkozási alap, indok (esetenként ürügy) lett” – kifejezetten a nagyobb hatalmi pozíciót betöltő városoknak kedvezett, s a koncentrációt segítette.⁷

– Az 1980-as évtized, különösen annak második fele új trendeket rajzolt ki az urbanizáció alakulásában. Mint országosan, megyei szinten is természetes fogyásba fordult a korábbi szaporodás: többen haltak meg, mint ahányan születtek. Nem kímélte ez a folyamat a városokat sem – Szeghalom kivételével valamennyiüknek vándorlási nyereségre lett volna szüksége népességszámuk szinten tartásához. Csakhogy, miközben a megye falvait a korábbinál jóval kevésbé sújtotta az elvándorlás, addig a megye városait egyszeriben 3400-zal többen hagyták el, mint ahányan azokban letelepedtek. Többségükben „csupán” a jóval előbb kezdődött elvándorlás folytatódott, sőt mértéke valamelyest csökkent. Az újonnan kialakult veszteséget sokkal inkább olyan városok okozták, mint Orosháza, Szarvas, sőt a legkirívóbban Békéscsaba. Itt már megjelentek az urbanizáció decentralizációs szakaszának, az elővárosi fejlődésnek az első jelei is. A népesség térbeli átrendeződése bizonyos értelemben a korábbinál is kisebb léptékűvé vált: a városi népesség egy része az infrastruktúrával viszonylag könnyebben ellátható tanyautcák, -központok, régebben a városba olvasztott kis települések s a legközelebbi falvak felé fordult. Nem véletlen, hogy a '80-as években a megyének már csupán két, még mindig gyarapodni képes községe a Békéscsaba melletti Újkígyós és Szabadkígyós volt. A különösen az utóbbi növekedésében szerepet játszó, idegen szóval szuburbanizációnak nevezett jelenség szintén nem szocialista sajátosság. Az országnak ezen a táján legalábbis semmiképp sem egy tervezett, állami beavatkozással kikényszerített beavatkozás eredményeként jött létre. Érdekes módon azonban a szocializmus „hanyatlása” szerepet játszott benne. Az 1980-as években ugyanis átalakult a lakáspolitiká, a korábban

7 Tóth József: Urbanizáció az Alföldön. (Területi és települési kutatások). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 122.

preferált városokban is visszaesett az állami lakásépítések aránya, végeredményben mindenütt a magánlakás-építések uralták a lakásberuházás szféráját. A kedvezményes hitelnyújtás és szociálpolitika támogatásának új szabályozásával a területi koncentráció ösztönzése fokozatosan csökkent, majd teljesen megszűnt. 1985-től céljaiban is decentralizációt hirdető új településpolitikát került elfogadásra. Nagyobb gazdálkodási önállóságot kaptak a helyi tanácsok, a fejlesztési források újraelosztásában megjelentek bizonyos normatív elemek. Sem a gazdaságban végbemenő változások, sem az ehhez alkalmazkodó, átalakult állami beavatkozás nem igényelte/ösztönözte/forszírozta tovább a korábban jellemző mértékű centralizációt. Mindez persze nem jelentette a városodás abbamaradását a hátrányos helyzetű Békés megyében, ahol ugyan olyan megyeszékhely állt a településhierarchia csúcán, amely már nemcsak távolabbi – így a fővárosba –, de néhány szomszédos faluba is több lakóját „engedte el”, mint ahányat magához vonzott, s ahol gyenge pozíciójú kisvárosok sora volt fellelhető, de egyben a falvak is folyamatosan veszítettek népességükből. A korszak végén városi ranggal rendelkező települések a szocializmus utolsó évtizedében nagyjából népességarányuk szinten tartására voltak képesek.

Mint az már az eddigiekből is kiderülhetett, az urbánus népesség szocializmus évtizedei alatt bekövetkezett növekedése korántsem érintette egyenletesen a megye városait. A népesség egyre nagyobb hányada élt Békéscsabán s a „hagyományos” városokban. Vagyis az urbanizáció meglehetősen koncentráltan zajlott (2.táblázat).

Településkapcsolatok

A népesség térbeli átrendeződését, s különösen vándorlásai irányát nagyban befolyásolják a településeket megannyi szállal összefűző kapcsolatok, illetve fordítva: a migráció egyik fontos meghatározója a településkapcsolatoknak. Az urbanizáció szempontjából legfontosabb viszonyrendszer a város-falu, vagy más szóval, vonzáskörzeti relációkkal írható le. Olyan intézmények, mint a középfokú iskolák, szakrendelők, kórházak, bizonyos szakosodott, különlegesebb ellátást nyújtó kereskedelmi, illetve szolgáltató egységek vagy a közigazgatás, a világ más részein is csak bizonyos „kulcstelepülésekben”, centrumokban épülnek ki, s ezeket kisebb-nagyobb távolságból, több-kevesebb környező településből veszik igénybe az emberek. A város elsősorban épp attól lesz várossá, hogy saját népességénél jóval többeknek nyújt ilyen szolgáltatásokat. Más kérdés, hogy a különböző városi funkciók igénybevétele – több, megyén belüli kutatás⁸ tanúsága szerint – aztán olyan szoros emberi kötődéseknek is befolyásolhatja az irányát, mint a baráti kapcsolatok vagy a párválasztás, ami természetszerűleg lakóhelyváltást is maga után von.

A Békés megyei vonzásviszonyok feltárására számos kutatás szerveződött. Itt Becsei József és Tóth József⁹ interurbán telefonhívásokról, kórházi betegellátásról, munkaerővonzásról, tömegközlekedésről, szabadpiaci árufelhozatalról, a városok környező településeinek és külterületének a népességszám-változására gyakorolt hatásairól a '60-as évek végén, '70-es évek elején nyert vizsgálati eredményeken alapuló összegzésére hivatkozva az alábbiak emelhetők ki:

8 Tóth József: Békés demográfiai viszonyai. In: A közép-békési centrumok koordinált fejlesztését megalapozó kutatások (1978–1980) részletes eredményei. IV. kötete. Szerkesztette: *Tóth József – Dövényi Zoltán*. Békéscsaba. 1981. 148–183.

Timár Judit: Az orosházi tanyavilág kapcsolatrendszere a házasságkötések alapján. *Alföldi Tanulmányok*, 1985. 229–254.

Mészáros Rezső: Zsadány térbelisége felnőtt lakossága térpályái alapján. *Alföldi Tanulmányok*. 1988. 148–159.

9 Becsei József – Tóth József: Békés megye településföldrajza. In: Békés megye gazdasági földrajza. Szerkesztette: *Krajkó Gyula*. Békéscsaba, Békés Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága 1974. 421–466.

- Békéscsaba legnagyobb, köztük megyei hatókörű intézményei révén ún. „paracentrumként” helyezkedett el a helyi városhierarchia csúcsán.

- A megyeszékhelyen kívül csak a két további „régí város” Gyula és Orosháza rendelkezett a középfokú ellátó funkciók intézményeivel, s működhetett erőteljesebb és viszonylag kiterjedtebb vonzerővel ún. „mezocentrumként”.

- Szarvas s a kutatások idején még csupán „nagyközség”-rangú Békés, Gyoma és Szeghalom már csupán az Alföld 50 „szubcentruma” közt foglalhatott helyet. Bár hiányzott egy-két fontos intézményük (pl. a kórház), vagy leárnyékolta vonzaskörzetüket valamely nagyobb centrum, még így is kiemelkedtek a megye települései közül.

- A többi, a korszak végéig városi rangot szerzett településnek már mindössze „mikrocentrum” szerep jutott. Figyelemre méltó viszont, hogy köztük volt a csupán a szocializmus időszaka után várossá nyilvánított Tótkomlós és a mind a mai napig községként funkcionáló Medgyesegyháza.

A kapcsolatteremtések abszolút többségével a centrumhoz kötő, ún. „hegemon” vonzással Békéscsabán, Orosházán és Gyulán kívül csak Szarvas volt képes hatókörébe vonni egy vagy több környező települést. A kapcsolatteremtések relatív többségével rajtuk kívül még Békés és Gyoma vonzott településeket (utóbbi is csupán az akkor még önálló szomszédos Endrődöt) (1. ábra).

A rendszerváltásig a város-falu kapcsolatok térbeli képe alig változott. Nem is igen változhatott, hacsak abban nem, hogy a legerősebben összetartozó településeket, mint a fent említett Gyomát és Endrődöt – hosszan tartó sérelmeket okozva egygé forrasztották –, vagy, mint Gerlát és Gyulavárit, a „nagy szomszédhoz” csatolva, nevüket is csupán egy városrésztáblán hagyták fenn. Ellátó intézmények bezárására még az elemzett időszak előtt, a gyomai és a sarkadi járás megszüntetésekor került sor, komolyabbak építésére pedig nem lehetett számítani. Leginkább talán a vidék idáig elért iparosítása érezte hatását. Míg a '60-as években a megyeszékhely déli irányba és Gyula rovására egyre több településből számíthatott napi munkaerő-mozgásra, addig a '70-es években részben fordított folyamat indult meg, valamelyest kiegyensúlyozottabbá téve az ingázási körzeteket: nem kellett már a Békéscsabától igen távol élőknek feltétlenül a megyeszékhelyen dolgozniuk¹⁰.

Ezek, a népesség településközi mozgásaiban testet öltött kapcsolatrendszer korántsem tükröztek területileg kiegyensúlyozott, konfliktusmentes ellátó-fogyasztó viszonyokat. A problémák részben a településhálózat, részben a társadalmi berendezkedés sajátosságaiból fakadtak. Előbbiek arra a számos vonatkozásban egyedi „alföldi útra” vezethetők vissza, amely a török hódoltság után az ország más régióitól eltérő településrendszert, nagy határú tanyás mezővárosokat, óriásfalvakat teremtett. Ennek köszönhető, hogy:

- az egymáshoz közeli városok vonzaskörzetei erősen átfedték egymást, s gyakran csak egy-két, nem ritkán épp egykori tanyavilágukból önállósodott falut voltak képesek hatókörükbe vonni;

- a nagy, illetve óriásfalvak egy részében, jelentős népességszámuk miatt, kiépülhetett egy-egy olyan intézmény is, ami – különösen városhiányos körzetekben – már mikrocentrummá emelhetette őket.

Csak hogy ez a helyzet a falvak jobb ellátása helyett gyakran csupán fölösleges rivalizáláshoz vezetett. Olyan körülmények között persze, amikor a várossá nyilvánítástól megnövekedett fejlesztési forrásokat lehetett remélni, az eljáráshoz azonban saját vonzaskörzet kellett a döntéshozók számára „felmutatni”, mindez nem meglepő.

A város-falu relációk „rendszerspecifikus problémái” egyrészt az uniformizáló, többek között eme alföldi vonásokat is figyelmen kívül hagyó központi tervezésre, valamint a merev

10 Dövényi Zoltán: A munkaerőmozgás területi jellemzőinek alakulása az Alföldön. Alföldi Tanulmányok, 1985.139–160.

közigazgatási beosztásra vezethetők vissza. Ennek következtében nemcsak a központoktól távoli falvak perifériális helyzete nem oldódott, de még a több centrum által vonzottak sem profitálhattak túl sokat helyzetükből. A közigazgatásban, egészségügyben, sőt bizonyos mértékig még az oktatásban is központilag előírt körzetesítések minimális teret hagytak a szabad választásnak. A járás-, de különösen a megyehatárok viszont bizonyos értelemben „átjárhatatlanok” voltak, ami egyes esetekben „csak” a bürokratizmust növelte, míg igen gyakran, s a megye több településében nemcsak az államnak, de a lakosságnak is anyagi veszteséget okozott. Jó példa az előbbire, hogy a megyehatár menti településekből tűz esetén még a '80-as évek közepén is a saját megyéjükben kijelölt tűzoltó-parancsnokságot kellett értesíteni, ahonnan azután továbbírták a környező tűzoltókat. Az eredmény nem meglepő: a szomszédos megyéből jövők eloltották a tüzet, a később érkező illetékes parancsnokság munkatársai pedig elvégezték a papírmunkát. Ennél – kutatásaink szerint¹¹ – természetesen sokkal komolyabb feszültségként élték meg a hasonló okokból kialakult ellentmondásokat például az 1966 előtt a gyomai, majd a szeghalmi járáshoz került ecsegfalviak. Naponta ingázóik háromnegyede ugyanis a szomszéd megyei Kisújszállásra járt dolgozni, új központjuk, Szeghalom hiányos intézményhálózata miatt azonban rendőrségi, bírósági ügyeiket Szarvason voltak kénytelenek intézni, de ami sokkal fontosabb: a számukra kijelölt szakrendelések egy része Karcagon, más része Kisújszálláson volt, sőt Gyoma sem maradt ki e sorból. Annak az ecsegfalvi lakosnak, aki hivatalos ügyeit a jó 50 kilométerre lévő Szarvason volt kénytelen intézni, tömegközlekedési jármű használatára szorulva (1985-ös adatok szerint) csupán egyetlen lehetősége adódott: reggel fél hétkor elindulni és háromnegyed négykor hazaérni! A probléma súlyosságát és összetettségét mi sem jelzi jobban, mint hogy az ilyen megyehatár menti települések szinte kivétel nélkül beletartoztak az országos viszonylatban hátrányos helyzetű területek sorába¹².

Mindezekből kitűnik, hogy e vonzáskörzeti kapcsolatok alá-fölérendeltségi viszonyok mentén szerveződtek. Kivéve a lakosság szabad választása alapján kirajzolódó (pl. szabadpiaci, kiskereskedelmi) „spontán vonzáskörzeteket”, amelyek sokszor és sok helyen tértek el az adminisztratív úton kijelöltektől. A fentebb jelzett rivalizáláson, fejlesztési forrásokért folyó versengésen túl hasonló alárendeltségi viszonyok a hierarchia különböző szintjein álló városok közti kapcsolatokban is gyakran megjelentek. Többek között ezért is érdemes kiemelni azt a térkapcsolati rendszert, ami az urbanizáció – bizonyos elemeiben – országos szinten is sajátos terméke: a közép-békési településeggyüttest (2. ábra).

E radiális-gyűrűs szerkezetű formáció magjában nem egy, hanem három – az Alföld más részeihez viszonyítva szorosabb funkcionális kapcsolatban álló – város, Békéscsaba, Gyula és Békés található. Az ehhez közvetlenül csatlakozó területen sem csak erősen e centrumokhoz kötődő falusi – egyre inkább szuburbanizálódó – települések, hanem olyan kisvárosok is elhelyezkednek, mint Mezőberény és Sarkad. Így egy koncentrált urbanizált térség formálódásáról beszélhetünk. Különösen mivel Békés megyéből hiányzik egy regionális szerepkörököt betöltő nagyváros, e településeggyüttes koordinált fejlesztésével, közlekedési helyzete javításával, a centrumok közti megfelelő munkamegosztással nemcsak e hiány lett volna pótolható, hanem egy modern kapcsolatrendszerű, a megyét a mainál jobban dinamizáló policentrikus városrégió gyorsabb elérésének lehetőségével léphetett volna a megye a piaccgazdaság új kihívásainak korszakába. Az eredmény elmaradásának átfogó elemzése még várat magára. Az mindenesetre reményre adhat okot, hogy míg az országos településfejlesztési politika – többek között – erre a sajátosságra sem volt figyelemmel, addig nem csupán maga a

11 Timár Judit: A megyehatár és a vonzáskörzet-határ eltéréséből adódó problémák Békés megye példáján. Békési Földrajzi Füzet, 1985. 1. sz. 51–57.

12 Beluszky Pál: Területi hátrányok a lakosság életkörülményeiben (Hátrányos helyzetű területek Magyarországon). Földrajzi Füzet, 1976. 2–4. sz. 301–312.

tervezés indult be helyi kezdeményezésre, de azt hatalmas helyi szellemi tőke bevonásával 1978–81 között rendkívül széles körű, interdiszciplináris kutatás előzte meg, s a Békési ?let tizenkét számán át tartó, s számos helyi, országos sőt nemzetközi vitában a közvéleményt soha nem látott módon megmozgatva alakították ki a fejlesztési javaslatokat.¹³

A városiasodás néhány jellemzője

Az urbanizáció további fontos eleme a városokra jellemző foglalkozások, életmód és életkörülmények, technikai civilizáció terjedése az egész településhálózatban. Békés megye ilyen értelmű városiasodásának átfogó értékelése – még inkább, mint a fentebbi jellemzők – külön tanulmányok tárgya lehetne. Itt csupán néhány tendencia vázlatzerű jelzésére vállalkozhatunk.

A szocialista korszak nagyszabású társadalmi átrétegződése természetesen a városokat érintette gyorsabban és erőteljesebben. A békési tájon, az Alföld más vidékeihez hasonlóan, a II. világháború után az agrárfoglalkoztatottság uralkodott – a centrumok többsége is mezőváros volt. 1960-ban – Lettrich Edit foglalkozási struktúra-kategóriái¹⁴ szerint – még csupán Békéscsabát és Gyulát lakta viszonylag kis számú mezőgazdasági népesség, s volt ezért urbánusnak tekinthető. Orosháza, Szarvas, Békés, Sarkad és Mezőberény is még egy vegyesebb összetételre utaló, ún. „kétlaki” kategóriába tartozott, míg az összes többi település agrár-, ezen belül is nagy arányban szélsőségesen agrárjellegű volt. A mezőgazdaság szocialista átszervezése inkább rányomta a bélyegét a következő évtizedre, mint a városi iparosítás, így bár a foglalkozási szerkezet változásaival mérve lendületet kapott a városiasodás, az jóval lassúbb maradt az ország más, részben épp innen elvont forrásokból központilag iparosított vidékeitől. Ipara révén Orosháza mellett az urbánus kategóriába került Sarkad is. A kisvárosok és az óriásfalvak zöme, sőt egy-két hagyományos város szomszédságában lévő kisebb falu is kétlakivá vált, s számottevően csökkent a szélsőségesen agrár-jellegű települések száma. Ekkorra a népesség több mint negyede a foglalkozási viszonyok tekintetében már urbánusnak számító településben élt¹⁵. A későbbi évtizedekben, bár a „vidék iparosítása” már olyan kisvárosokat is elért, mint Szeghalom, inkább a terciér szektor növekedése jelentette az átalakulás új mozzanatát, részesedése már több kisvárosban is megelőzte a másik két nagy gazdasági szektorét.

Ez a szerkezetváltás sem a lakóhelyüket elhagyni kénytelen falusiak, sem a városok helyi társadalma számára nem volt fájdalommentes. Tóth József vizsgálatai szerint, bár a mezővárosi struktúra egyszerűbb, fejletlenebb szférákból állt, azok között (például a természeti környezettel való együttélésében) viszonylagos harmónia uralkodott. A nagyléptékű „szocialista átalakulás” idején sajnos sokkal kevésbé ennek az „elmaradott, de harmonikus” struktúrának a fejlődése, mint „aránytalan ütemű leépülése” vezetett diszharmóniához, a társadalmi szférában például a fiatalabb, képzetesebb népesség elvándorlásához¹⁶. A központi politika deklarált elvei ellenére a lakáselosztás elsősorban az iskolázottabb, viszonylag magasabb jövedelmű rétegeknek kedvezett¹⁷, s a kapitalista városoknak tulajdonított szegregáció (például az értelmiség és egyéb szellemi aktív keresők központokban, illetve magasabb presztízsű lakónegyedekben való összpontosulása) még olyan városokban is

13 Tóth József – Rakonczai János: A közép-békési centrumok koordinált fejlesztését megalapozó kutatások (1978–1980). □ sszegzés. Békés Megyei Tanács VB. TKSZ, Békéscsaba, 1981.

14 Lettrich Edit: Urbanizálódás Magyarországon. Földrajzi Tanulmányok 1965. MTA, Budapest.

15 Becsei József – Tóth József 1974. i.m.

16 Tóth József: 1988. i.m. 87.

17 Konrád György – Szelényi Iván 1971. i.m.

megfigyelhető volt, mint Békéscsaba¹⁸, ami pedig nem tartozott az állami lakásépítések legpreferáltabb települései közé.

Éppen a kiemelt városfejlesztésekből való kimaradás révén ugyanakkor viszonylag kevésbé rombolták le a kultúrtájba nem illő monumentalista betonkolosszusok építése miatt a városközpontokat, mint az ország más vidékein. Ezek inkább a településperemi lakótelepeken maradtak az utókorra, gyakran közvetlen szomszédságukban a tőlük „szigorú” városrendezéssel elkülönített, de az alföldi életmód elmaradhatatlan kellékével, a zártkertekbe zsúfolt „tenyérnyi” mezőgazdasági parcellákkal. Ez a „szigorúság” persze a 80-as években már akár a kádárizmus egyik jelképe lehetett volna. Az egyenlőséget hirdető, a munkásságot dicsőítő, a zártkertekbe központi szabályozás szerint legfeljebb a kertészkedéshez szükséges eszközök tárolására alkalmas épületeket engedélyező korban a szerszámoskamrák mellett kisebb fajta paloták is felépültek, kőbe zárva a második gazdaságban szerzett vagyonok egy részét. Sokkal szomorúbb volt a megye mezővárosainak és óriásfalvainak az a sokakat érintő átalakulása, amely az urbanizáció modernizációs hatásait a mezőgazdaság szocialista átszervezésével s egy hibás tanyapolitikával erősítve, a tanyavilág nagymérvű pusztulásában öltött testet.

Végül, a műszaki infrastruktúra fejlődésében, az életkörülmények javulásában mérhető városiasodás négy évtized alatt bekövetkezett tagadhatatlan eredményeit korántsem érzekelte egyenletesen a megye lakossága. Losonczy Ágnes munkatársaival együtt Békés megyében folytatott nagy ívű életmódkutatásai már a hetvenes évek elején felhívták a figyelmet arra, hogy „a település markánsabban határozza meg és mélyebben tartósítja az életmódkülönbségeket, mint akár maga a munkamegosztás”¹⁹. Az urbanizációnak azt a ciklusát, mely a világ más részein is inkább a „városba szívja az embereket”, minthogy „adottságaival (jó úttal, közlekedéssel, vízhálózattal, csatornázással) behálózna őket”²⁰ olyan társadalmi esélyegyenlőtlenségek kísérik, melyeket a szocializmus messze nem tudott kiküszöbölni, főleg nem az ország ezen elmaradott térségében. Békés megye olyan térszerkezettel indult a piacgazdaság kihívásai felé, melyben súlyos területi különbségek kezelésére kell energiákat lekötni: az urbanizáció csak a hagyományos városok és fő közlekedési tengelyek körül tudott dinamizáló hatásúvá válni. A közép-békési városeyütttestől Gyomaendrőd–Szarvas, illetve Orosháza irányába futó viszonylag fejlettebb háromszögön kívül – kisebb mozaikoktól eltekintve – az elmaradottsággal kell megküzdenie az itt élőknek.

Grósz Mihály

„Csaba-e vagy Gyula!”

A megyeszékhelyi címért folytatott vita vázlatos története

Békés megye első központja - három évszázadon át - Békés volt. Ezt a szerepet az uradalmi központ, Gyula vette át, mígnem a fejlődés következtében gazdasági központtá vált Békéscsaba indított - előbb sikertelen, majd sikeres - rohamot a funkció megszerzéséért. A székhelyi cím fontos volt mind a két település számára: Békéscsabának a további fejlődés

18 Becsei József 1988. i.m.

19 Losonczy Ágnes: Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékrendekben. Gondolat, Budapest, 1977. 334.

20 Losonczy Ágnes i. m. 429–430.

lehetőségét jelentette volna, Gyulának pedig a „léte” függött ettől. Ezért mind a kettő ragaszkodott a maga vélt vagy valós igazához, s minden eszközt, érvet felsorakoztatva igyekezett a vármegye többi községét is maga mellé állítani.

A vita több évtizeden át zajlott, hol elsimultak, elcsendesedtek az indulatok, hol fellángolt a küzdelem. Voltak időszakok, amikor vissza-visszatért a probléma a hivatalos berkekben és a sajtóban egyaránt, hol pedig csak egy-egy cikk mutatta, hogy a téma ismét napirendre kerülhet.

A csabaiak kísérleteit végül siker koronázta, igaz ez 1950-ben politikai döntésként született meg. A gyulaiak egy része máig sem tudták ezt elfogadni, s az elmúlt évtizedben az egykori megyeszékhelyen élők egyes csoportjai tettek néhány erőtlen kísérletet a helyzet megváltoztatására.

A két szomszédos város megyeszékhelyért folytatott küzdelme mögött természetesen a gazdasági erőviszonyokban bekövetkezett jelentős változások állottak. Az idők folyamán módosult a megye településstruktúrája és az átalakulás megváltoztatta mind Gyula, mind pedig Békéscsaba településhierarchián belüli helyét. A megyeszékhelyért folyó küzdelem során a szembenálló felek gyakran nem a tényleges gazdasági okokra hivatkoztak, sokkal inkább a döntéshozók és a támogatók érzelmeit célozták meg. Tanulmányomban a nyilvános polémia fordulópontjait s a vita érvrendszerét kívánom áttekinteni.

A kezdet: kísérlet a törvényszék megszerzésére

Békéscsaba első - ekkor még nagyon is erőtlen - kísérletét 1870-ben tette, amikor a megyei törvényszék Csabán történő felállítását kérte. Az indoklás szerint Csaba központi helyen fekszik, s a közlekedési viszonyok is kedvezőbbek, mint Gyula esetében. Ezt a „támadást” Gyula nevében Beliczey Istvánnak, a város országgyűlési képviselőjének sikerült elhárítani - Békéscsabának meg kellett elégednie a járásbíróssággal.

1871-ben - Békéscsaba vasúti csomóponttá válása után - már a megyeszékhely kérdését vetette fel Reök István (Munkácsy Mihály nagybátyja) egy újságcikkben. A kibontakozó sajtópolemia már több olyan érv is kifejtésre került, amely később többször is felbukkant. Reök szerint nincs a megyének központja, az ereje elforgácsolt a megfelelő centrum nélkül: a székhely Gyula, a főiskola Szarvason működik, a kereskedelem központja pedig Csaba.¹ Nem késett sokáig a gyulai válasz sem: szerzője kétségbe vonta Békéscsaba közlekedési előnyeit, illetve az ebből adódó kedvező hatásokat. Csaba szemére vetette szlovák (tót) ajkúságát, s Gyula mellett tört lándzsát „históriai” jogaira, „oeconomicus” előnyeire, valamint nagyszámú értelmiségére hivatkozva.

Ezt követően ismét Reök fejtette ki nézeteit „Csaba-e vagy Gyula!” címmel.² A viszontválasz megfogalmazója kiemelte: századok óta Gyula a székhely, tehát a történelmi múlt is mellette szól.

Két évvel később, 1873-ban ismét fellángolt a vita. Ekkor is újságcikkkel kezdődött, melynek szerzője ugyancsak Reök István volt. Csaba ekkor hivatalosan is megkísérelte a megyeszékhely megszerzését, az apropót az új városháza felavatása szolgáltatta. Az erre az alkalomra, szeptember 14-ére összehívott közgyűlésen a Reök István által tett indítványt „közhelyesléssel” elfogadták, s az ekkor született határozatot az előljáróság kinyomtatva és elküldte a megye községeibe, támogatásukat kérve.

A kérdést első fokon a megyei bizottságnak kellett eldöntenie, ezért mind a két település igyekezett maga mellé állítani a megye községeit. Ezek egy része előzetesen nem nyilvánított

1 Békés, 1871. augusztus 24. 68. sz. 1-2.

2 Békés, 1871. szeptember 28. 78. sz. 1-2. p.

véleményt, a közigazgatási reform eredményét várták. Néhány viszont támogatta Békéscsaba törekvését, azzal a feltétellel, ha emiatt újabb teher nem hárul a vármegye közönségére.

A cél érdekében a csabai képviselő-testület anyagi áldozatra is hajlandó lett volna, 60 000 Ft-ot ajánlott fel az áthelyezés költségeinek fedezésére. Ezt azonban nem újabb adó kivetésével, hanem: „... mert az ügynek nem pillanatnyi, hanem távol jövőre kiható haszna van, melyet az utókor élvezend - hosszabb időre kötendő, s törlesztéssel visszafizetendő kölcsönnel fogja fedezni...”³

A sajtóban folytatott vitába ezúttal többen kapcsolódtak be, mint 1871-ben. Mind a két fél érvelésében helyet kaptak olyan elemek is, amelyek végül nem valósultak meg: Gyula a vármegyék tervezett „kikerekítésétől”, Csaba pedig a tervezett Miskolc - Csaba vasútvonal kiépítésétől várta pozíciója javulását. (Szapáry Gyula belügyminiszter 1873-ban beterjesztett törvényjavaslatából - mely történelmünk egyik legbátrabb közigazgatási reformterve volt - azonban nem született törvény.)

További közös vonása volt az érveléseknek a statisztikai adatok teljes mellőzése, az állítások egzakt bizonyításának hiánya. Különösen a Gyula mellett felhozott érvek sorolhatók több esetben is a historizálás nem sokat érő kategóriájába.

Reök István indítványát Csaba nevében 1873. november 29-én nyújtotta be a vármegyéhez Áchim János bíró. Ezzel szemben Beliczey Rezső, Gyula város országgyűlési képviselője ellenindítvánnyal élt, miszerint várják meg a közigazgatási reform eredményét és csak utána döntsenek a kérdésben.

Az 1873 december elején lezajlott megyegyűlésen Csaba mellett csak hat község foglalt állást, de a gazdasági fejlődésben élenjáró Szarvas, Orosháza, Tótkomlós, részben Mezőberény a székhely áthelyezését kívánta. A kétnapos vitában több olyan momentum is felmerült, amely a sajtóvitában nem szerepelt. A kérdést végül is eldöntő érv itt hangzott el először: ha Csaba lenne a megyeszékhely, a virágzó központ mellett az addig erős községek nem fejlődhetnének. Ez az érvelés teljes mértékben igazolta az 1871-es sajtóvita indító cikkében tett megállapítást, mely szerint a megyének nincs központja, csak egymástól távol elhelyezkedő és nagy falvakból áll. A községek elismerték Csaba gazdasági fölényét Gyulával szemben, de félték is tőle. Olyan települést láttak szívesen megyeszékhelyként, amely - némi túlzással - csak „primus inter pares”.

A döntés az 1874. február 10-én lezajlott megyegyűlésen született meg. A név szerinti szavazáson a megyebizottsági tagok 168:86 arányban Gyula mellett döntöttek.⁴ Ekkor már mindössze 29 nem csabai kívánta a megyeszékhely áthelyezését. Leginkább a sárréti községek és Békés kardoskodott a „status quo” fenntartásáért.

A megyeszékhely tehát Gyulán maradt, de annyi haszna azért volt a küzdelemnek, hogy a szűk és elhanyagolt megyeházát jelentősen átépítették, s 1877 végétől a megye irányítása már innen történt.

Csaba közvetlenül a vereség után fellebbezett az országos törvényhozó testületnél, de ez ugyanúgy nem hozott sikert, mint két újabb röpirattal rábírnival a megyei közvéleményt álláspontja megváltoztatására.

Újabb kísérletek az 1880-90-es években

Az 1880-as évek végén ismét fellángolt a küzdelem az igazságügy-miniszter azon kijelentését követően, miszerint nincs kizárva a gyulai törvényszék megszüntetése. Csaba most is megragadta a kínálkozó alkalmat a törvényszék és a megyeszékhely megszerzésére. Fábry Károly és több helybéli lakos által a csabai közgyűlés elé terjesztett indítványában a

3 BML: Bcs. kgy. jkv. 187/1873.

4 BML: Békés vm. tvh. biz. közgy. jkv. 2/1874.

szokásos érvek kaptak helyet, de leginkább a gyulai törvényszék épületének „rég, avult” állapotára hivatkoztak.

A csabai mozgalom ellensúlyozására Gyula város képviselő-testülete egy bizottságot választott, amelynek elnöke dr. Kovács István, tagjai: Göndöcs Benedek, Keller Imre, Végh József, dr. Berényi Ármin, Sal Sebestyén és Bodoki Zoltán lett.⁵

A kérdést tárgyaló 1888 február 25-i gyulai képviselő-testületi ülésen kiderült, Gyulát a törvényszék elvesztésénél sokkal nagyobb veszély fenyegeti, mégpedig az, hogy a törvényszékek rendezése kapcsán egész Békés vármegyét a szomszédos vármegyékhez csatolják és így a város a törvényszékekkel együtt a megyeszékhely funkcióját is elveszti.

A testület a már megválasztott bizottságot megbízta egy indítvány előterjesztésével a megyei törvényhatósági bizottság felé. Miután dr. Kovács István lemondott az elnöki tisztról, helyére Terényi Lajost választották.

Terényi indítványt nyújtott be, melyben statisztikai adatokkal és a történelmi múltra való hivatkozással kívánta elérni a törvényszék megtartását. Egy újabb megoldást is javasolt, amely szerint a szomszédos Arad, Jász- Nagykun-Szolnok és Csongrád megyei községek átcsatolásával lehetne növelni a törvényszék területét.

A békéscsabai közgyűlés ilyen előzmények után is úgy döntött, kéri a törvényszék áthelyezését Csabára, még akkor is, ha kérdéses annak egyáltalán a megyében maradása. A kérvényt eljuttatták az igazságügy-miniszterhez, aki közölte: az áthelyezésről csak legkorábban két év múlva dönt az országgyűlés.

1895-ben a Csabán megjelenő Békésmegyei Közlöny véleménynyilvánításra kérte fel olvasóit. Ennek apropóját az szolgáltatta, hogy az országgyűlés napirendre tűzte a közigazgatás rendezését. A bevezető cikk szerzője felhívta a figyelmet: a megye székhelyének áthelyezése nem csak a két településre tartozik, hanem a vármegye egészére. Az áthelyezésre szükség van, mert a vármegye feldarabolását csak egy erős megyeközpont létesítésével lehet elkerülni.

A felkérésre érkezett válaszok megoszlottak a kérdésben: egyesek Csabát, mások Gyulát támogatták. Az előbbi mellett szólók a kedvezőbb közlekedési viszonyokra, Csaba ipari és kereskedelmi szerepére hivatkoztak, míg Gyula hátrányának tartották a gyengébb közlekedést, és a megye szélén való elhelyezkedését. Akik Gyula mellett tették le a voksot, azok a történelmi tradíciót emelték ki, és a közlekedési feltételek hasonlóságára mutattak rá. Az egyik levélíró kompromisszumos megoldást javasolt: a székhely maradhatna Gyulán, de a törvényszék átkerülhetne Csabára.

A vita 1896-ban dőlt el mind a két fronton. Erdei Sándor igazságügy-miniszter a gyulai küldöttségnek azt a reménykeltő választ adta, hogy Gyulán új törvényszéki épületet és fogházat építenek. Ezt azonban feltételekhez kötötte: a város ingyen adja át a szükséges telket, valamint végezze el a megfelelő infrastruktúra kiépítését. Ezeket a feltételeket a város közgyűlése 1896 augusztusában minden ellenvetés nélkül megszavazta.

Békéscsaba ekkor újabb kísérletet tett a törvényszék és a megyeszékhely megszerzésére. Szalay József néhány képviselőtársával indítványt terjesztett a csabai közgyűlés elé, melyet az elfogadott. Ebben a község a főtéri egyemeletes bérházat felajánlotta a törvényszék céljára. Az akkor megválasztott küldöttség az igazságügy-minisztertől azt a választ kapta, hogy a törvényszéki palota és fogház ügyében a tárgyalásokat Gyula városával már befejezte. (Az igazságügyi palota és fogház építése 1899 őszén fejeződött be.)

A törvényszék megszerzése nem sikerült Csabának, így a megyeszékhely áthelyezéséért indított támadást. Az 1896. augusztus 17-i rendkívüli képviselő-testületi ülésen dr. Zsilinszky Endre és tizenhét képviselőtársa indítványára egyhangúlag elfogadták a következő javaslatot: „... a megyei székház építési költségeire, bele értvén a szükséges telek és a netalán rajta lévő

5 BML: Gyula v. kgy. jkv. 16/1888.

épületek értékét is - Békés Csaba községe részéről 400 000 Ft azaz négyszázezer forintnak megszavazására határozatilag kimondatott.”⁶

A határozat ellen Novák Kamill kúriai bíró, törvényszéki elnök, gyulai lakos és csabai (szentmiklósi) földbirtokos formai okokra hivatkozva fellebbezést nyújtott be. Tette ezt azért, mert mint csabai birtokosra a határozat végrehajtása esetén jelentékeny adóösslet hárulna.

Csaba község határozata a vármegyei törvényhatósági bizottság elé került. A bizottság több mint kétszáz tagja írta alá azt az indítványt, amelyben kérték a vármegyétől : „Csaba község részéről szőnyegre hozott és a vármegye békéjének feldúlására, s áldatlan testvéri harcok előidézésére alkalmas minden ily irányú törekvések és esetleges indítványok felett egyszerűen napirendre térni méltóztassék.”⁷

Ezek után a törvényhatósági bizottság döntése már nem lehetett kérdéses: a határozatot megsemmisítette. A csabaiak erre a biztos vereség elkerülése végett a mozgalmat „jobb időkre” halasztották.

Az összecsapás nem csak a hivatalos úton, de a két helyi lap, a Békés (Gyula) és a Békésmegyei Közlöny (Békéscsaba) hasábjain is zajlott. A gyulai lap a csabaiak szemére vetette, hogy a község csak a többi település rovására fejlődhetne - Gyulától a székhelyet, Békéstől a főgimnázium lehetőségét, Szarvastól pedig a főgimnáziumot venné el. Ellenben Gyula nem akadályozza a többi községet a fejlődésben, sőt segíti azokat, hiszen például a Szarvas - Mezőhegyes közötti vasútvonal építése mellett foglalt állást akkor, amikor a csabaiak ellenezték azt, mert az elkerülte Csabát.

A vita során többször előkerült a nemzetiségi kérdés is. A csabai lap egyik cikke szerint: „Magyarország szívébe telepített nem magyar ajkú népességet, mely a megye népességének nagyobb részét teszi, emeljük végre valahára a magyar állam önértetes, öntudatos tagjaivá, s ne engedjük elzúlleni a szocializmus félreértett tanainak örvényén.”⁸

Ugyancsak vitatéma volt a két lap között a közigazgatási reform is. A csabaiak azt állították: mindez azért történne, mert így Gyula székhely maradhatna. A Békés tagadta ezt, mondván a reformmal a vármegyék mind terület, mind népesség szempontjából arányosabbá válnának. Ezen túl a Békés megyébe átcsatolandó községek földrajzilag és gazdaságilag egyaránt Gyulához kapcsolódnak.

A vármegyei törvénybizottság Gyulának kedvező döntését a helyi lap természetesen óriási lelkesedéssel fogadta. „Aranykönyv” című cikkében név szerint felsorolta azokat a megyebizottsági tagokat, akik a szavazáson a város mellett voksoltak.”⁹

A vita „utóélete” még 1897-ben is zajlott. Csaba község fellebbezett a vármegyei törvényhatósági bizottság döntése ellen, így az ügy a belügyminiszter elé került. (Ekkor már nem a megyeszékhely áthelyezéséről volt szó, hanem a 400 000 Ft-os csabai felajánlás törvényességéről.) A belügyminiszter döntése a határozat megszüntetéséről áprilisban érkezett a csabai közgyűlés elé, amelyet az tudomásul vett. Dr. Zsilinszky Endre felszólalásában reményét fejezte ki: „... hogy a megyei széket Csaba úgy is megkapja, ha érte oly nagy áldozatot nem is fog kellenie hozni, mint amit a város most önkényt megajánlott; meg fogja kapni a megyét, mert Csaba folyton fejlődni fog s nem fognak reá a szomszédok féltékenykedni.”¹⁰

Az érdekektől és szubjektív tényezőktől nem befolyásolt megyén kívüli szakemberek ekkor már látták, Békéscsaba alkalmasabb a megyeszékhely funkció betöltésére, mint Gyula. Gaal Jenő egyik munkájában ezt a problémát is feszegette. A megye keleti szélén elhelyezkedő

6 BML: Bcs. kgy. jkv. 282/1896.

7 Békés, 1896. szeptember 20. 38. sz. 1. p.

8 Békés, 1896. szeptember 6. 36. sz. 1-2. p.

9 Békés, 1896. szeptember 20. 38. sz. 1-2. p.

10 Békésmegyei Közlöny, 1897. április 18. 31. sz. 4. p.

Gyula nem emelkedik semmilyen tekintetben a többi település fölé, így központi fekvésének hiányát nem tudja ellensúlyozni. A megye csak földrajzi és hivatalos közigazgatási fogalom, de igazi központja nincs. Csaba mellett szól központi fekvése, valamint az, hogy Gyula jelenleg nem tud továbbfejlődni, Békéscsabán viszont megvannak a fejlődés lehetőségei, csak a mozgatóerő - a megyeszékhely funkció - hiányzik. Gyulát ugyanakkor katonasággal, valamint egyéb megyei jellegű intézményekkel, illetve ipara fejlesztéssel lehetne kárpótolni.

Amikor Békéscsaba 1918-ban rendezett tanácsú várossá vált ismét előtérbe került a megyeszékhely kérdése. Ekkor azonban nem a csabaiak voltak a kezdeményezők, hanem Brósz János orosházi néptanító, aki indítványt nyújtott be Orosháza képviselő-testületéhez azzal a kéréssel, hogy a megye indítson eljárást a vármegye székhelyének áthelyezésére.

A Brósz-féle indítványt - a Békés című újság szerint - a csabaiak közül is kevesen támogatták, az 1896-os sikertelen kísérlet után nem látták értelmét az újabb akciónak. Sem a csabaiak, sem az orosházi képviselő-testület többsége nem támogatta az indítványt, így azt Brósz János visszavonta.¹¹

A Tanácsköztársaság nagyon rövid Békés megyei fennállása alatt is felmerült a megyeszékhely kérdése. A problémát akkor decentralizálással próbálták megoldani: az ideiglenes megyei direktórium és tanács székhelye Békéscsaba lett, a tényleges direktórium és az adminisztráció pedig Gyulán maradt. A csabai munkástanács felismerte, hogy Békéscsaba politikai, gazdasági, közigazgatási és katonai szempontból egyaránt kedvezőbb helyzetben van, ezért megilleti a vezető szerep. De egyéb ok is Csaba mellett szólt: az itteni erős és mély agrárszocialista hagyományokra támaszkodva bázisa lehetett volna a proletárdiktatúra megyei vezetésének. A decentralizáció azonban sok zavar forrása lett, többek között a békéscsabai polgármester sem tudta, hogy tulajdonképpen melyik megyei direktóriumnak van alárendelve.

„Miért nem Békéscsaba a vármegye székhelye?”

1945-ben Békéscsabán ismét felmerült a megyeszékhely áthelyezésének gondolata, mégpedig Erdei Ferencnek, a Nemzeti Parasztpárt csabai nagygyűlésén elhangzott beszédével kapcsolatosan. Ebben a belügyminiszter felvetette: „Miért nem Békéscsaba a vármegye székhelye Gyula helyett, holott a vármegye élete Békéscsabán összpontosul. Azért, mert a feudalizmus képviselői Gyulán laktak...”¹²

Még ez év júniusában az orosházi Nemzeti Bizottság átiratban kérte a székhely áthelyezését. Ezután a békéscsabai Nemzeti Bizottság a belügyminiszterhez fordult az ügyben. Erdei Ferenc az áthelyezés mellett foglalt állást: ezt nem csak helyi, hanem országos érdekek is alátámasztották. Az ország délkeleti részén az elcsatolt Nagyvárad és Arad szerepének átvételére egy „középváros” lenne alkalmas. Erre az állandóan fejlődő, élénk iparral és kereskedelemmel rendelkező Békéscsaba felelne meg. A belügyminiszter kérte a megye állásfoglalását is.

Miután a gyulaiak tudomására jutott a belügyminiszter állásfoglalása, 1945. szeptember 14-én tüntetést szerveztek, melynek során követelték a törvényhatósági bizottságtól és az Ideiglenes Nemzeti Kormánytól, hogy a kérdést vegyék le a napirendről.

Ezt követően Békéscsabán megalakult a Vármegyei Nemzeti Bizottság, melynek tagjai 46:7 arányban Békéscsabára szavaztak. (Ezen az ülésen Szobek András főispán a gyulai akciót a reakció tüntetésének minősítette.)

Gyula városképviselő-testülete 1945. szeptember 29-én tartott rendkívüli közgyűlésén természetesen a székhely áthelyezése ellen foglalt állást. Az egyik felszólaló - Takács János - a következőket mondta: „Ki kell jelentenem, hogy jó szomszédságban akarunk maradni

11 Békés, 1918. február 17. 7. sz. 3-4. p.

12 Viharsarok, 1945. május 23. 1. sz. 2. p.

Békéscsabával, de nem hallgathatom el azt, hogy mi történik napjainkban a Csehszlovákiában élő véreinkkel. Naponta üldözik, dobják át őket a határon, ugyanakkor itt Magyarországon a szlovákoknak minden segítséget megadnak és a megyeszékhely áthelyezésének ügye is ezt a célt szolgálja.”¹³ Majd kijelentette: az áthelyezés költségénél kevesebb is elég lenne arra, hogy Gyulát vasúti csomóponttá fejlesszék - így megszűnnének a közlekedési nehézségek.

A testület határozatot fogadott el, melyben az áthelyezés ellen közjogi, pénzügyi, gazdasági és közlekedési érveket hozott fel. Ezek túlnyomó része a régi vitákból ismert, bizonyos mértékig új elemként jelentkezett az, miszerint a megyéhez átszervezendő községek Gyula közelében vannak, így az új megyebeosztás szerint a város már nem a megye szélén helyezkedne el.

A gyulai határozat a megye többi települését is állásfoglalásra készítette. A néhány ismert válaszból kitűnik: a két város térbeli elhelyezkedését alapul véve a Békéscsabán túl lévő községek igennel, a közvetlen Gyula környéki, illetve azon túl eső községek nemmel válaszoltak.

1945. december 15-én született meg az ideiglenes törvényhatósági bizottság határozata: a kérdésben akkor hoznak majd döntést, amikor a végleges törvényhatósági bizottság megalakulásával az általános helyzet is javulni fog. A bizottság elismerte, hogy a székhely áthelyezése közlekedési és földrajzi szempontok szerint szükséges volna. De, mint a Békéscsabán tartott helyszíni szemle mutatta, nem áll rendelkezésre megfelelő épület a törvényhatóság központi irodái, valamint a vele szoros kapcsolatban álló állami intézmények (államépítészeti hivatal, tisztii főorvosi hivatal, gazdasági felügyelőség, stb.) számára. A vármegye jelenlegi anyagi helyzete sem engedné meg a költözködést. Nincs biztosítva Csabán a főtitkár lakásai sem. A törvényhatóság egyéb alkalmazottjainak kb. 70%-a saját lakással rendelkezik Gyulán, akiknek anyagi romlását idézné elő a másik városba költözés, akkor, amikor Békéscsaba a háborús viszonyok miatt egyébként is szűkös lakásállománnyal rendelkezik. Ezekon kívül a megyerendezés is más helyzetet teremthet.

A megyerendszer átszervezése 1950-ben következett be. Békés megye területe növekedett, egyrészt azokkal a községekkel, melyek átszervezését Gyula városa annyira várta. Ugyanakkor ezek a változások együtt jártak azzal, hogy a megye székhelye 1950. március 16-ával Békéscsabára került át. Minden előzetes bejelentés nélkül központi határozat született a kérdésben. Néhány megyei intézmény - levéltár, kórház, bíróság, ügyészség - azonban Gyulán maradt, és még ma is ott működik.

A megyeszékhely kérdése a rendszerváltás után került ismét napirendre a politikai életben. Az 1950-es döntés máig ható nagy sérelme a gyulaiaknak, hiszen akkor politikai erőszak vette el a várostól azt a rangot, melyet közel fél évezreden át betöltött. 1990 decemberében Pocsay Gábor, a város polgármestere a következőket nyilatkozta e kérdésben: Békéscsaba ipari nagyváros, közlekedési csomópont maradna, s megőrizné az elmúlt évtizedekben szerzett értékeit. Gyula adminisztrációs és szellemi centrumként egészítené ki a megyét és Békéscsabát.¹⁴

Felmerült a kérdés, milyen megyeszékhely lenne Gyula és mennyibe kerülne a megyei hivatal áthelyezése. Az elsőre a válasz: nem kívánnak rátelepedni egyetlen településre sem, több centrumú megyét képzelnek el. Az áttelepítés költségének nagy részét pedig a megyei önkormányzatnak kellene biztosítani. (A fordított helyzetben a gyulaiak egyik fő érve éppen az volt, hogy Csaba nem tudná viselni az áthelyezés költségeit, ezért azt a megyének kellene állnia!) – A gyulaiak kérésével azonban sem a megyegyűlés, sem az országgyűlés nem foglalkozott hivatalosan.

13 BML: Gyula v. kgy. jkv. 22/1945.

14 Békés Megyei Hírlap, 1992. november 24. 277. sz. 9. p.

Nagyné Varga Éva

Pillanatképek Békés megye irodalmi életének múltjából

(A kiegyezés korától napjainkig)

Békés megye irodalmi tradíciói, emlékei általában szorosan kapcsolódnak a paraszti élet realista ábrázolásához, a viharsarki mozgalmi hagyományokhoz, az oktatási és művelődési törekvésekhez, a népi és a nemzetiségi kultúra irányaihoz, a helyi folyóiratokhoz, valamint a könyvkiadáshoz. E táj történetének sajátosságaiból, a jelentős szellemi központok hiányából, az irodalomfenntartó és a szépirodalmi alkotást igénylő társadalmi közeg gyengeségéből adódóan a legutóbbi időkig nem alakulhattak ki több alkotót összefogó irodalmi műhelyek, periodikák. Ugyanakkor a Viharsarok és népének élete gyakran vált az irodalmi ábrázolás tárgyává, inspirálójává. Mivel tradícióink a területi elhelyezkedést illetően szétszórtan, a megyét behálózva lelhetőek fel, folyamatosság, nemzedéki kapcsolódások nemigen mutathatók ki. Mindezek következményeként a hazai irodalom vidékünkhez kötődő jeleseit elsősorban egyénileg tartjuk számon, s emléküket ápolása is ehhez igazodik. Ennek ismeretében kívánja-e tanulmány felidézni Békés megye mintegy másfél évszázadának irodalmi életét. Az írásnak nem célja teljes képet adni a irodalom helyi képviselőiről, csupán az érdeklődés felkeltésének szándékával próbál részleteket felvillantva ízelítőt nyújtani.

Az 1867-es kiegyezés mind országos, mind helyi viszonylatban gyors városiasodást, a gazdasági és kulturális élet felélékülését eredményezte. Ezt jelzik például a megszaporodó nyomdaalapítások (lásd gyulai Dobay), melyek tulajdonosai általában kiadói tevékenységet is folytattak. A gazdasági élet egészének modernizálásával párhuzamosan a magyar szó térhódítása is - noha gyökerei már a reformkorban megtalálhatók - csak a kiegyezés után vált társadalmi „elvárássá”. Mindez olyan értelmiségi réteg létrejöttét feltételezte, amely alkalmasnak minősülhetett az alkotó magyar irodalom befogadására. Ennek művelése, bázisának létrejötte azonban még hosszú ideig váratott magára vidékünkön. Az irodalmi élet élénkülését igazolják a különböző egyesületek, olvasóköri, társulatok tevékenységei, valamint a könyvtári élet bővülése. Az élő, kortárs irodalom iránti igény megnövekedését jelzi a színházi élet korai felvirágzása is.

A magyar szó terjedésével előtérbe került a műfordítás-irodalom, melynek két korai jele szorosan kötődött Orosházához: Székács József¹, valamint az európai műveltségű lelkész, író és műfordító Győry Vilmos (1838-1885), Cervantes Don Quijotéjának első magyar nyelvű ültetője. Formailag egysíkú, verstanilag sem művészi lírájának legnagyobb értéke érzésvilágának rendkívüli gazdagságában keresendő.² Korának legjobbjai között számon tartott népszínműveinek alakjait a Viharsarokban megismert alföldi népről mintázta meg (Nótás Kata, 1883; Jeles kompánia, 1883; Az öreg béres, 1884). Remek nyelvérzéke, nagyszerű kifejezőkészsége legkitűnőbb műfordítóink sorába emelte. Elsősorban olyan népek irodalmát tette hozzáférhetővé, melyek korábban fordítások híján kevésbé voltak ismertek a

1 Bővebben lsd. Nagyné Varga Éva: Pillanatképek Békés megye irodalmi életének múltjából. (A kezdetektől a kiegyezés koráig.) Bárka, 2000. 4. sz. 63-64.

2 Koszorús Oszkár: Győry Vilmos. Békési Élet, 1969. 2. sz. 278.

magyar olvasó számára (Runeberg, Geijer, Frazén skandináv, Calderon, Moreto spanyol szerzők alkotásai).³

A Pusztaszentetornyán, előkelő nemesi család sarjaként született, széleskörű irodalmi ismeretekkel rendelkező Justh Zsigmond (1863-1894) a legelső között próbálkozott literatúránk és szépművészetünk európaivá tételével. A Pusztaszentetornyához és térségéhez élete végéig hű író a tájat, a falut, valamint lakóit kutatta és ábrázolta prózájában. Novelláiban (A pusztai könyv, 1892; Delelő, 1895) megalkotott parasztjai nyersebbek, brutálisabbak, barbárabbak a hazai irodalomban korábban megismerteknél, ezáltal az első között adott jelt a parasztságban lakozó belső feszültségekről, szociális indítékú lázongásokról. Az arisztokráciát türelmetlen kritikával elutasító, ironikus szemléletmódú *Fuimus* (1895) című regénye jelentős szerepet játszik a magyar irodalom XIX. század végi útkeresésében. Szkepszisével, ironiájával - amellyel osztálya sorsát, helyzetét vázolta -, parasztlátásának újszerű vonásaival, művészi módszerével utat nyitott a magyar kritikai realizmus számára.⁴

A parasztság művelődése érdekében 1892-ben létrehozott parasztszínháza klasszikus darabok (Arisztophanész, Plautus, Shakespeare, Molière) mellett gyakran adta elő az író egyfelvonásosait is, melyek a napszamosok életéből merített realista jelenetek voltak (Siralomház; Hárman voltak). A hazai és külföldi művész- és íróbarátainak is otthont adó Szentetornya pezsgő kulturális élete Justh halálát követően, megfelelő támogatók híján enyészetnek indult.

A századfordulót megelőző, s az azt követő néhány év sem teremtette meg Békés megyében az alkotó irodalom bázisát. A tehetségesek a fővárosban, vagy más nagyvárosban reméltek boldogulást. A XX. század elején végre hazánkba is eljutott az a törekvés, amely a technika térhódítását követően igyekezett a művészet rangját helyreállítani. Az országszerte tapasztalható kulturális fellendülés nyomai régióinkban is érzékelhetővé váltak. Ezt a folyamatot segítette az 1882-ben alapított gyómai Kner, továbbá az 1903-ban induló békéscsabai Tevan nyomda országos rangú kiadótevékenysége, kapcsolatrendszere is. Az új gondolatokkal, új érzésekkel, kultúrsummjával átitatott fiatal értelmiség egy része 1910 körül, felsőfokú tanulmányait befejezve, visszatért Békésbe. Kulturális tevékenységük következtében kezdett a megye szellemi arculata a századforduló után színesedni, gazdagodni. Ezt a folyamatot azonban súlyosan akadályozták a világháborúk és a belpolitikai viszályok. Ezen időszak helyi irodalmi egyéniségei között tartjuk számon például az Oroszházáról a szocialista költészet úttörői közé emelkedett Csizmadia Sándort (1871-1929), Jászay Horváth Elemért (1888-1933), valamint a gimnáziumi éveit (1894-1902) Békés megyében töltő Gyóni (szül. Áchim) Gézárt (1884-1917).

A szarvasi Vajda Péter Gimnázium tanulójaként Gyóni korán jelentkezett első verseivel: alkalmi köszöntőket, a diákélet élményeit megörökítő, édesanyja elvesztését panaszoló, illetve diákkori szerelmét, Gizellát dicsérő (Álom; Körös-parton) költeményeket írt. Létrehozta az Új Önképzőkört, továbbá *Sic itur ad astra* címmel diáklapot szerkesztett, mely első ízben közölte nyomtatásban zsengeit.⁵ A tanulmányait 1900 szeptemberétől a csabai Rudolf Gimnáziumban folytató Gyóni itt írt első, *Idegenben* című versében az új környezetével nehezen megbékélő ifjú érzéseinek adott hangot. Békéscsabai keletkezésű *A pusztai kertben* című költeménye is, mely az édesanya elvesztése okozta fiúi fájdalom megnyilatkozásaként az *Új Időkben* jelent meg. Számos önképzőköri jegyzőkönyves dicséret; iskolai szereplések; a pályadíjnyertes

3 Koszorús Oszkár: uo. 279.

4 A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig. szerk. Sötér István. Bp. Akadémiai K. 1965. 849., 852.

5 Beck Zoltán: Gyóni Géza diákévei Békés megyében. A szarvasi évek. Békés Megyei Népújság, 1964. 108. sz. 8.

Marcius Idusán című ünnepi ódájának sikere; országos nyilvánosság (a Képes Családi Lapban és az Új Időkben megjelent versek) volt a két csabai év mérlege.⁶

Rövid, tragikus végű költői pályáján „egy antenna érzékenységgel fogta fel a körülötte élők hangulatait, együtt hullámzott a közvélemény következetlenségeivel.”⁷ Az orosz hadifogságban életét vesztő, ellentmondásos egyéniségű költőt sokáig emlegették a világháború lantosaként, az irodalmi köztudatban mégis két háborúellenes versével vált ismertté (Cézár, én nem megyek...; Csak egy éjszakára).

A Gyóni Géza pályakezdő útjait egyengető Dapsy Gizella (1883-1940) a századfordulón dinamikusan fejlődő Szeghalmon töltött négy évtizede alatt jelentős erőfeszítéseket tett az irodalmi ízlés, a haladó irányzatok fejlődése és az irodalomtörténeti relikviák megőrzése érdekében. Életének jelentősége részben írói munkásságában, másrészt írópártoló tevékenységében érhető tetten. Níl álnéven publikált lírája formaérzékről tanúskodik, alkotásait mély emberi érzések hatják át (pl. Lelkem virágos ablakából, 1914; Testamentom, 1925 című kötetei).⁸ Kapcsolatot tartott a kor haladó eszméit valló írókkal (Ady Endrével, Csáth Gézával, Kosztolányi Dezsővel); szeghalmi otthonában irodalmi szalonnak adott helyet.

Dapsy szalonja mellett az irodalom, a művészetek pártolásával szemben támasztott fokozódó igényt példázza a Békéscsabán 1913-ban - a haladó gondolatokkal rokonszenvező Südy Ernő és a városi értelmiség kezdeményezésére - megalakuló Aurora-kör (1913-1950), amely jelentős kulturális tényezővé vált mind a város, mind Békés megye életében. Nem alkalmazkodott a „közízléshez”, nem kísérelte meg felkelteni a széles népi tömegek érdeklődését a tudományok és művészetek iránt. „Magyar és európai kultúrát”, „élményt nyújtó, magasrendű művészetet” terjesztett „szórakoztatás helyett”⁹. Az egyesület légkörét a két világháború között liberalizmus és nyitottság jellemezte, irodalmi szakosztálya sokat tett a haladó magyar irodalom népszerűsítéséért, az ízlésformálásért. Mivel a II. világháború után újjászerveződött egyesületnek az új történelmi helyzet elvárásaival szemben olykor kompromisszumok árán sem sikerült egyeztetni a Kör polgári gyökereiből fakadó liberális nézeteit, a kísérletekben és eredményekben gazdag polgári önszerveződés 1950-ben kimondta feloszlását.

A polgári irodalom és hagyomány fokozatos háttérbe szorulásával párhuzamosan, a történelmi események alakulását tükrözve egyre inkább teret nyert a húszas, harmincas évek fordulóján fellépő népi írómozgalom, amely a gazdasági válság élményétől kísértve érvényes társadalmi választ keresett a Trianon okozta sokkra. Nem véletlen, hogy a parasztságra és a paraszti származású vagy elkötelezettségű értelmiségre támaszkodó írók és szociográfusok jelentős számban kötődtek Békés megyéhez. Szándékaikhoz mintául szolgált az ország egyik legszegényebb, legelmaradottabb régiója. A népi tehetségek - Sinka István és Szabó Pál paraszti élményvilága - és a mozgalom „falukutató” szociográfusainak - Féja Géza, Szabó Pál és Darvas József - társadalomkritikai munkássága irodalmunkba új szemléletet és hangot hozott. A színre lépő viharsarki parasztköltők és -írók népes csoportja ráirányította a figyelmet a falusi viszonyok tarthatatlanságára, az alföldi parasztság szociális helyzetére, hitelesen tükrözve érzésvilágukat, életmódjukat.

A népi írók mozgalmában íróként és politikusként is tevékenyen résztvevő biharugrai Szabó Pál (1893-1970) egész írói munkássága erősen kötődik szülőföldjéhez. A falusi viszonyokat idealizáló első regényeiben (Emberek, 1930; Békalencse, 1931; Papok, vasárnapok, 1933)

6 Beck Zoltán: Gyóni Géza diákévei Békés megyében. A csabai diákévek. Békés Megyei Népiújság, 1964. 114. sz. 9.

7 Hegedüs Géza: Arcképvázlatok. Száz magyar író. Bp. Móra Kvk. 1980. 248.

8 Miklya Jenő: Szeghalomtól - Verőcégig. Dapsy Gizella élete a dokumentumok tükrében. Sárréti Füzetek 5-6. Szeghalom. 1984. 8-22.

9 Filadelfi Mihály: A békéscsabai Aurora-kör történetének vázlatos áttekintése. Békési Élet, 1973. 3. sz. 511.

hősei kitörési, elvágyódási kísérleteinek bemutatásán keresztül tárta az olvasó elé falujának teljes világát. Egyenetlen életművének legmaradandóbb alkotásában, a Talpalatnyi földben (1942-43) „a laza szerkezeti szálakon kanyargó, derűs vagy drámai cselekménymozzanatok tájat és embert, múltat, jelent és jövőt fognak össze - tudatosítva Szabó Pál illúziótlan társadalomlátását.”¹⁰ Prózájában a móríci epika ösztönösebb, líraibb változatát teremtette meg. Az ötvenes, hatvanas években alkotának jobban megfelelő élményanyagához visszanyúlva írta meg önéletrajz-sorozatát Nyugtalan élet (1954) címmel. Életútösszegző írói ars poeticaként is felfogható a török időket felidéző, sárréti környezetben játszódó Ahogy lehet (1962) című történelmi regénye, valamint a világképösszegző testamentuma, a Szülőföldem, Biharország (1968) című lírai vallomás.

A bihari pásztorvilágot jól ismerő Sinka István (1897-1969) életének közel két évtizedes Békés megyei korszaka 1919-ben, Bélmegyerre kerülésével kezdődött. A Vésztőn (1928-1937) íróvá lett Sinka jelentkezése találkozott a népi mozgalom érdeklődésével. Féja Géza előszavával megjelenő Himnuszok Kelet kapujában (1933) című első kötetében az író még sámánszerepbe képzelve magát Ady hatása alatt írta verseit. Kiforrott költői világképét a népköltészet balladáit, valamint a cselédsors, a szegénység motiválta közösségi, szociális indulat találkozása formálta egyénivé (Pásztorének, 1935). Balladáiban a pusztai élet nyomorúságának és az elnyomott pásztorok, uradalmi cselédek kollektív keserűségének adott hangot. Prózájában a szegényparaszti világ eseményeit, atmoszféráját jelenítette meg az átélt valóság hitelével. Vésztőhöz kapcsolódó élményeit önéletrajzából, a Fekete bojtár vallomásaiból (1942-44) ismerhetjük meg.¹¹

A jobbágy ősökre visszatekintő Darvas József (1912-1973) Orosházája a századvég óta az agrárszocialista mozgalmak egyik központja volt. Emellett centruma a szegényparasztság és földmunkásság sajátos szellemi életének, az olvasóköri mozgalomban kibontakozó forradalmas igényességnek. Darvas irodalmi alkotásai társadalmi osztályának élményvilágát és gondolkodásmódját tükrözik. Bár az író élete, közéleti feladatvállalása elszólították szülőföldjétől, írásai, elsősorban szociográfiái hű dokumentumai a viharsarki életnek. Ezek között találunk objektív látéleletet, melyben szülőföldjének krónikáját levéltári forrásokra támaszkodva a széppróza eszközeivel vetette papírra (A legnagyobb magyar falu, 1937); továbbá líraibb, személyesebb jellegűt, mely családja históriáját nyomozva mélyre nyúló emlékekre épített (Egy paraszt család története, 1939).¹²

A társadalmi-politikai változásokkal párhuzamosan új közművelődési formák jelentek meg, amelyek között a megyei irodalmi élet is kereste a helyét. A két világháború között a városi könyvtárak többnyire látszatéleletet folytattak. Szerveztek helyenként falusi népkönyvtárakat is, anyaguk azonban főként műkedvelő írók eladhatatlan műveiből állt. A polgári körök a századforduló idején még megvásárolták a korai realistákat (Tolnai Lajost, Papp Dánielt, Justh Zsigmondot, Gozsdu Eleket), de fejlődésük 1900 körül megakadt. Ám szellemi hanyatlás indult meg a grófi kastélyok könyvvállományában is. Ezt a hiányt igyekezett pótolni az Aurora-kör égisze alatt 1929-ben megalapított Aurora Könyvtár, mely az olvasók ízlését befolyásolva csak kortárs szerzők igényes alkotásait gyűjtötte és népszerűsítette. A társadalom szellemi megrekedéséről árulkodó könyvári közgyűjteménybe próbált életet, igényt, maradandó értéket lehelni csabai száműzetése idején Féja Géza is. S miután az ötvenes évek elején központi kérdéssé vált a könyvtárügy, Lipták Pál - mintegy fél évszázad mulasztását behozva - a fėjai alapokra építve teremtette meg az ország egyik legjelentősebb megyei könyvtárát.

10 Új magyar irodalmi lexikon. 3. kötet. főszerk. Péter László. 2. jav. bőv. kiad. Bp. Akadémiai K. 2000. 2024.

11 Vésztőről indult Sinka István. Békés Megyei Hírlap, 1997. 220. Sz. 5.

12 A magyar irodalom története 1945-1975. III/1. kötet. Szerk. Béládi Miklós, Rónay László. Bp. Akadémiai K. 1990. 446.

Az irodalmi életből számúzve Féja Géza (1900-1978) a Viharsarok fővárosában töltött évei alatt (1945-1956) sokat tett a háború után elkallódó, de közgyűjteménybe tartozó könyvállomány megmentéséért; városi, majd megyei könyvtárosként a legszélesebb értelemben vett közművelődési munkát végezte; továbbá a térség szellemi életének aktív résztvevőjeként tanított, irodalmi előadásokat tartott.¹³

A Cseres Tibor szerkesztette Viharsarokban név nélkül jelentek meg publikációi, Áchim L. Andrásról szóló kismonográfiája. Az 1975-ben megjelent Kráterarc című kötetének több versét Békéscsabán datálta, melyek részben a tünékeny, pillanatnyi szépség rajzai, az idill ábrázolásai, (Este); másrészt az ötvenedik évét betöltő költő számvetését, szembesítését rejtő elégiák (Bukolika; Elégia). A kényszerű hallgatás éveiben születtek a több nemzedéket átölölő, Mikszáth, Krúdy, Móricz Zsigmond elbeszélői stílusát felidéző, szatirikus hangvételű elbeszélései (Bresztováczy és az ördög, 1957);¹⁴ a hagyományt és örökséget kitűnő érzékkel összeolvasztó önéletrajzi regénye, melyet romantikus életérzések, múltba menekülés és idealista társadalomszemlélet hat át (Bölcsődal, 1958);¹⁵ továbbá a Féja-hagyatékból előkerült Egy hívő naplója, valamint kisprózai alkotások is. Az ezeket összegyűjtő Hazatérés (1990) és A léleklátó kutya (1992) című novelláskötet több írásán érezhető az a reménytelen keserűség, amely az 1950-es évek politikai, társadalmi helyzetéből fakadt.

Féja Géza sorsához hasonlóan, a politikai rendszer kiszolgáltatottjaként több mint három évtizeden át (1951-től haláláig) forrt össze a történész és szépiró Asztalos Miklós (1899-1986) élete és munkássága Békés megyével, Körösladánnyal. Ma már ismeretlennek tűnő történelmi színművei a harmincas-negyvenes évek fordulóján igencsak népszerűek voltak (Farkaskaland, 1938; Alteredgő, 1939). Legigényesebb alkotása, az Alibi (1940) című regény a szerzővel egykorú fiatal értelmiség helyzetét mérte fel, bemutatva annak az „elveszett” fiatal erdélyi nemzedéknek a sorsát, amelyhez maga a szerző is tartozott.

A számúzetés évei alatt a szellemi élet peremére szorulva 1980 májusától megírta az Országos Széchényi Könyvtár felkérésére emlékiratait:¹⁶ a Bartha Miklós Társaságról, színdarabíró tevékenységének eseményeiről, végül a kényszerű remeteség évtizedeiről - nem irodalmi formában, inkább dokumentálva. E mellett kiadatlan munkái között érdeklődésre tarthat számot a Sárkányfogas gyűrű című ötkötetes történelmi regényciklusa is.

A népi írók és szociográfusok második vonalának alkotói között tartjuk számon a munkásságukkal szorosan e tájhoz kötődő Bakó József (1896-1962) és Seres József (1910-1984) mellett a füzesgyarmati parasztírót, Hegyesi Jánost (1899-1992), kinek munkásságában a szépirói tevékenység és a politizálás szétválaszthatatlanul forrt össze. A népköltészet, továbbá Petőfi és Arany hatása alatt álló, bizonytalan verszenéjű lírájában (pl. a Zord időben, 1942; Feleljetek nekem, 1972 című kötetei) a sárréti nép, a Viharsarok szegényparaszsága képviselésében szólva egyszerűen vallott a mindennapi élet gondjairól, örömeiről, az alföldi tájról, a parasztok munkájáról (Nyárvégi alkony, 1937; Sárréti világ, 1935). Igazi költői karaktere az ösztönösség, a költő szeme elé táruló valóság, a látvány spontán megragadásában, kiéneklésében rejlett. Zord igazságérzete, szókimondása, indulata, lényegre törő megfogalmazásai, apró megfigyelései ígéretes prózájában (publicisztika, beszédek) állnak össze szerves egésszé, melyek egyetlen igazságra, a parasztság jogainak hangoztatására koncentrálnak.¹⁷ (A Békés megyében alkotó népi írókról lásd még millenniumi

13 Balogh Ferentz: Féja Géza, a népkönyvtárör. Békéscsaba. Békés Megyei Könyvtár. 1991. 120 p.

14 Fábán Kata: Féja Géza: Bresztováczy és az ördög. Bp. Magvető K. 1957. 271-274.

15 Balogh Ferentz: Féja Géza 1900-1978. In. Féja Géza: Hazatérés. Novellák. Békéscsaba. Békés Megyei Könyvtár. 1990. 58.

16 Pomogáts Béla: Magyarság és erdélyiség. Asztalos Miklós emlékezete. Bárka, 1999. 4. sz. 54.

17 Czine Mihály: Kilencven év az alvégről. (Hegyesi János életútja). Alföld, 1990. 1. sz. 74-75.

összeállításunk első részében – Bárka 2000/4. - Medvigy Endre és Pomogáts Béla írását – a szerk. megjegyzése.)

Az 1989-es rendszerváltásig jellemző sanyarú állapotok kialakulásának egyik oka a demokratikus társadalmi struktúra felmorzsolásában keresendő. 1948 után az egyházak, az önszerveződés útján létrejött körök és egyesületek, az állami és magánmecenatúra helyén egyedül a diktatórikus, emberi és nemzeti értékeket egyaránt tagadó sztálinista állam maradt. Ez a diktatúra a kultúrát és a művészetet egy talmi politika kiszolgálójává tette, mely vidéken tragikus következményekkel járt. A művész és a közönség teljes izolációját hozta magával: a jelentékeny alkotók külföldre vagy a nagyvárosok sűrűjébe menekültek - rövid idő alatt teljessé vált a pusztulás. Sajnos Békés megyében nem volt olyan széles és erős a szellemi elit, hogy hallgatva, önmaga belső köreibbe húzódva, de saját értékrendjét megtartva védekezni tudjon. A hatvanas évek végére intézményesült kulturális irányítási rendszer - formájában és tartalmában finomodva ugyan - a nyolcvanas évek közepéig változatlan maradt. Vidékünk szellemi élete az 1970-es, 1980-as években sem zárkózott fel a szellemi központokhoz, melynek oka az értelmiség rendkívül kevés számában, továbbá a vonzóbb területek felé irányuló folyamatos elszívárgásban keresendő. - A jelentősebb, megyénkben megfordult, vagy innen elszármazott alkotók egész sorát említhetnénk: pl. Fedor Ágnes (1909-1990), Cseres Tibor (1915-1993), Ladányi Mihály (1934-1986), Határ Győző (1914-), Tímár Máté (1922-1999), Dér Endre (1922-), Lakatos Menyhért (1926-), Gergely Ágnes (1933-), Simai Mihály (1935-), Kiss Anna (1939-), Pardi Anna (1945-), Sárándi József (1945-), Krasznahorkai László (1954-), Závada Pál (1954-). - Ezzel magyarázható, hogy a helyi erőkből csak kisebb központok, műhelyek és egyedi alkotások létrehozására nyílt lehetőség.¹⁸

Ilyen kezdeményezésként alakult meg 1960-ban E. Kovács Kálmán vezetésével a szakmai kérdések megvitatásának teret biztosító Békés Megyei Írók Köre. A Békés Megyei Népújság Köröstáj című irodalmi, művészeti, közművelődési melléklete (szerkesztette Sass Ervin) 1960-tól - közel harminc éven keresztül - pezsdítette fel Békés megye irodalmi életét. A szerkesztőség célja volt „a Körösvidék irodalmi hagyatékban gazdag örökségét” továbbfejlesztve „jobban bekapcsolódni a magyar irodalmi életbe”,¹⁹ teret engedve a környező népek irodalmának, a képzőművészetnek, a helytörténetnek, a néprajznak is.

A Köröstájban is több ízben publikáló - Szeghalmot, 1948-tól pedig Gyulát otthonának tekintő - Csoór István (1910-1990) 1943-ban megjelent Örök malom, valamint Havas udvar című regényei a felfelé törekvő, az élettel birkózó kisemberek életének lenyomatai. Az 50-es évek végére eső írói újraindulása után a személyi kultusz korának válságait dolgozta fel prózájában (Galagonyagally, 1963; Hegy és göröngy, 1970). Csoór epikájában a körösi ember minden típusa helyet kapott, írói élményei a sárréti emlékekből kerültek elő. Művészetének egyik legsajátosabb vonása a külső és belső világ - az ember és a környezet, a lelkiállapot és a cselekvés - egységének teremtésében rejlik (A hangok messzire szállnak, 1979). Írásainak nyelve képi gazdagságra vall, mely a népnyelvben gyökerezik a sárréti parasztok, munkások sajátos nyelvi zamatait tolmácsolva.²⁰

Kisvárosi létből teremtett lírai költészetet a Gyula város poétájaként ismert Simonyi (szül. Szmola) Imre (1920-1990), aki a vidéki önként vállalt „száműzetés” gyűrűjében az emberileg és költőileg egyre szorítóbbá váló magányra ítéltség „különvéleményét” formázta meg. Az 1940-es években kisebb megszakításokkal hírlapíróként tevékenykedő (Békés Megyei Hírlap; Alföld; Gyulai Kis Újság) író publicisztikai megnyilatkozásai - melyből az Ember Gedeon

18 Körkérdések és válaszok (Békés megye szellemi, kulturális életéről). Új Aurora, 1989. 4. sz. 74-87.

19 Prológ. Békés Megyei Népújság, 1960. 126. sz. 6.

20 Filadelfi Mihály: Látogatóban Csoór Istvánnál. Békési Élet, 1970. 2. Sz. 279-281.

jegyzetei (1989) című kötet válogatott - nem hagyományos írások, hanem központi téma köré felfűzött gondolatokat tolmácsoló versprózák.

Költőként csak a hetvenes-nyolcvanas évek termése hívta fel rá a figyelmet (Hatodnapon, 1970; Gyulai krétarajzok, 1978; Forgácsok egy fakeresztről, 1980; Két szerelem, 1984; Különvélemény, 1986). Az erősen hagyományörző alkotó szellemi fejlődésének és érdeklődésének eszmei-etikai, művészi példaképei (Sinka, Márai, Krúdy, József Attila, Németh László)²¹ egész életművét behálózták (Bartók No. 2; Rekviem Timár Józsefért; Krúdy No. 1; Tisztelgés az elődöknek). Ők indították el az etikus gondolkodóvá válás útján, s kapcsolták a későbbiekben a szuverén, ugyanakkor a népsorshoz kötődő alkotókhoz. Verseinek többsége saját életútjának kései kivetítése az önelemzés szándékával. Kevés tárgyú lírájában gyakran foglalkoztatta „az értelmiségi létezés, illetve azon belül is a független művészlét”²² helyzete (Gyulai ars poetica; Vesztett játszma). Az ifjúság emlékeit, a régi Gyulát, a kisvárosi életformát, a barátokat, eszmetársakat idéző alkotások a múltba nézés nosztalgikus művei (Jenőke; A régi gyulaiak). Ezt ellenpontozza a kijózanodott, a rideg és megszépíthetetlen valósággal számot vető költő realizmusa. Hazaszeretetről valló lírájában Simonyi magyarsága illúziótlan és hűséges, kritikus és ragaszkodó, káromló és megbocsátva sem feledő (A hazáról az utolsó szó jogán; Magyar).²³ Vissza-visszatérő gondolataihoz határozott jellem, fanyar kedély, állandósult rosszkedv, irónia és önirónia, valamint szükséztudás társult.

A drámáiról (Erős János, 1951; Szabadsághegy, 1956; Daliás idők) ismert gyulai Gáli József (1930-1981) egyetlen, halála után megjelent elbeszélés-gyűjteménye és visszaemlékezése (Szűnyogok és a nemeskócsagok, 1981) nemcsak éles és leleplező életrajzi anyagával, hanem a régi Gyula megidézésében is emlékeztet Simonyi gyulai krétarajzaira. Az érzékeny és örökösen vívódó Gáli gyulai ifjúságának ? a József-szanatórium által nyújtott környezetnek, az erdei hangulatoknak, a helyi közéletnek, valamint az író által ismert gyulai személyeknek - állít emléket kötetében.²⁴

Sajátosan öntörvényű életet élt a jelen kori magyar irodalom teljesen elfeledett alakja, a Sarusi Mihály által felfedezett, 1947-ben Békéscsabáról Olaszországba távozó Vasas Mihály (1905-1991). Szülőföld-élményét első realista írása, a Ki tud róla? (1938) című regénye örökíti meg, amely a régi Csaba varázslatos leírását adja. Szerb Antal szerint: „Nem is újszerűsége az, ami lefegyverez, hanem ábrázolásának ereje. Alakjait, eseményeit... kemény plaszticizálással tudja elének kanyarítani...”²⁵ Háborús írása társadalmi helyzetképet ad a proletariátus és kispolgárság közötti réteg sorsáról. „A jobboldali szellemi elnyomatás korában írásai erős társadalomkritikai szemléletük miatt csak nagy ritkán jelenhettek meg”²⁶ (A koszos diák, 1945 című elbeszélés).

A publikálási lehetőségek sorát bővítette az Aurora-kör hagyományainak folytatásaként és szellemében 1973-ban elindított, 1986-ig Filadelfi Mihály vezetése alatt álló Új Aurora című antológia, illetve folyóirat, amely 1989-ig Békés megye legjelentősebb irodalmi műhelyévé vált. A szerkesztőség célja a békési táj szelleméhez kötődő alkotók haladó hagyományokhoz kapcsolódó fórumaként a tájegység sajátos ízeit a magyar kultúra részévé tenni; országos érdekű és értékű írások közlése mellett rendszeres kapcsolatépítés a szomszéd népek íróival.

²⁷ Az Új Aurora a hetvenes évek közepétől megjelentetett kiadványaival - antológiák, önálló

21 Rónay László: Simonyi Imre: Két szerelem. Kritika, 1984. 12. sz. 29.

22 Csibra István: Simonyi Imre: Különvélemény. Kritika, 1987. 7. sz. 39.

23 Pósa Zoltán: Forgácsok egy fakeresztről. Simonyi Imre verseiről. Napjaink, 1981. 2. sz. 28-29

24 Márai György: Emlékezés a József Attila-díjas Gáli Józsefre. Békési Élet, 1984. 2. sz. 508-510.

25 Sarusi Mihály: Írni, Csabán. Széptanulmány. Gyoma. 1998. 777.

26 Sarusi Mihály: uo. 769.

27 Új Aurora repertórium, 1973-1989. összeáll. Szakács Rudolfné. Békéscsaba. Békés M. Kvt. 1995. Bevezető. 1-2.

kötetek és füzetek - is ismertté vált (pl. a Békési Vers, 1975, Biztató, 1977, továbbá A mért idő, 1978; Filadelfi Mihály: Örvények fölött, 1979 és Szürke ég alatt, 1983, Fábrián Zoltán: Mesterek és kapcsolatok, 1981, Sass Ervin: Intés önmagamhoz, 1981 című kötete; valamint az Új Aurora-füzetek). Az alapító főszerkesztő nyugállományba vonulását követően 1987-89 között az új szerkesztőség Bodnár György irodalomtörténész vezetésével őrizte meg és fejlesztette tovább a korábbi években megteremtett értékeket.²⁸

Az Új Aurora írói között szülőföldi jogon a békéscsabai születésű Dér Endre (1922-) is helyet kapott: részt vállalt a folyóirat szerkesztésében, novellákkal, képzőművészeti írásokkal jelentkezett, lektorált. Az 1953 óta Szegeden élő író Viharsarokhoz kötődő hűsége meghatározta írói pályáját, életét: Az én világom című elbeszélése egyszerűen, őszintén mesél az író gyermekkoráról, családjáról, a Zsadányban, a bihari uradalmakban töltött évekről.²⁹ Az 1944-ben megjelent Mutatkozzál be nekem egészen című lírai kötete után hosszú hallgatásra kényszerült Dér súlyos betegségéből felépülve vetette papírra ifjúkorának emlékeit őrző regényét (Az első próba, 1955),³⁰ melyet többek között a Májusi adósság (1959), A bódé (1962), a Mi pulóveresek (1972), A kékcsillagos sárkány (1981) követett. Legigazibb műfajának a néhány oldalas novella, karcolat tekinthető, melyre bizonyosságot ad a Békés Megyei Könyvtár sorozatában megjelent Csak atom (1981) című elbeszélésfűzér is. Ritkán szóló, halk szavú, filozofikus íróként sorsok, emberi kapcsolatok mai lehetőségeit kutatja emlékeiben, környezetének mikrovilágában. Írásainak szereplői nem hősök, hanem hétköznapi örömök, gondok, szenvedések és boldogságremények terheit hordozó emberek. Az alföldi parasztság küzdelmes életének, nehéz munkájának jó ismerőjeként jellegzetes mesélőként írta be nevét a magyar irodalomba.

Az Új Aurorán kívül más kezdeményezések is történtek a helyi irodalmi élet összefogására. 1979-ben Fábrián Zoltán titkári tevékenysége mellett jött létre Békéscsabán az öt esztendeig fennálló Magyar Írók Szövetsége Kelet-Magyarországi Csoportja Békés megyei Tagozata, amely a Viharsarok íróit szervezetileg is bekapcsolta az országos irodalmi rendszerbe. 1987-ben Mezőberényben alakult meg Fülöp Béla elnökletével, Sass Ervin titkári tevékenységével a Békés Megyei Népújság Köröstáj Baráti Köre a megyében élő és az e vidékről elszármazott írók, költők, képzőművészek összefogására.³¹ 1977. decemberében nemzedéki alapon szerveződött a többek között Kőváry E. Péter, Korin Géza, Varsa Zoltán, Cs. Tóth János által kezdeményezett Fiatal Alkotók Köre, amely 1982-es megszűnéséig nyilvános szereplési lehetőséget biztosított tagjai számára.

A kiadványok számszerű gyarapodásához hozzájárultak a Kner Nyomda saját kiadású könyvei (Klasszikusok miniben-sorozat, Múzeumi Füzetek, Monumenta Literarum című gyűjtemény) és a Békés Megyei Könyvtár kiadványsorozatai is Poesis Hungarica valamint Művészeti Album néven. E folyamattal párhuzamosan bővültek a megyei irodalmi élet és a különböző helyi és országos közművelődési intézmények közötti kapcsolatok. A térség irodalmi életének alakulását azonban sok szubjektivitás és a fennálló hatalom által diktált kényszerű kompromisszum jellemezte.³²

Ez nehezítette békéscsabai születésű prózaíróink, Sarusi (szül. Kurtucz) Mihály (1944-) pályáját is, akinek a „hatvanas-hetvenes években írott munkái, szokatlan, expresszionisztikus, népi avantgárd jellegük miatt jókora késéssel jelenhettek meg, első elbeszélésfűzére (A csabai Szajján, 1981) szülővárosának vegyes etnikumú világát, jellegzetes figuráit ábrázolva

28 Filadelfi Mihály: Az irodalom. II. rész. In. A művelődés évszázadai Békéscsabán. Szerk. Kafer István, Kőteles Lajos. Békéscsaba. 1998. 603.

29 Dér Endre: Az én világom. Tiszatáj, 1972. 7. sz. 47-51.

30 Tandi Lajos: Dér Endre hatvanéves. = Új Aurora. 1982. 3. sz. 10-11.

31 Margó. Új Aurora, 1987. 2. sz. 117.

32 Filadelfi Mihály: i. m. 606.

megalapozta írói hírnevét.”³³ A novellisztikus, szociografikus és riportszerű elemekből építkező opuszban vaskos valóság ötvöződik a képzelet fantasztikumával. A szerzőnek sikerül egészében megragadni a „csabai Szajna” hétköznapijainak sajátosan mélabús, már-már abszurd hangulatát, ahol a Tanácsköztársaság, a román megszállás, a fehérterror, a két világháború s az ötvenes évek tragikumától súlyosbodott, jellegzetesen viharsarki gondok formáltak, alakították az iróniával, néha kegyetlen szatírával megjelenített névtelen kisemberek sorsát. A kaporszakállú nádvágó (1985) című kisregény helyszíne és története szintén e tájegységhez kapcsolódik. A történelmileg hiteles szociográfia és legenda a századforduló viharsarki parasztságát és vezéré, Áchim L. András életét eleveníti meg. Sarusi rendkívüli pontossággal és leleménnyel kimunkált stílusban vall a nép nyelvén a népről. Eddigi pályájának egyik összegző munkája, a Magyar Krisztus (1986) másfél évszázad magyar történelmét mondja el a közelmúlt és a jelen közép-európai gondjaira, a nemzetiségek egymás mellett élésének következményeire is kitérve. Sarusi hősei nem képesek alakítani sorsukat, minden időben szenvedők és kiszolgáltatottak. A nem a jellembrázolásra, sokkal inkább a korrajzra összpontosító regény nyelvileg is hűségesen, a népnyelv tájra és korra jellemző eszközeivel eleveníti fel a múltat. A 90-es évek írói termése (Eszterberke, 1993; Szőkőélet, 1997; Az Aranykapca álma, 1999) a megkezdett úton haladó, de tovább gazdagodó prózára vallanak.

A szocializmus megbukásával szétesett az általa működtetett kulturális rendszer, amely nagymértékben befolyásolta az irodalmi kultúra környezetét és magát az irodalmat is. Míg a sajtószabadság, a kiadói monopóliumok megszűnése látszólag optimális feltételeket teremtett az alkotás számára, az írott szó devalválódása, a könyvkiadás és a terjesztés egykori rendszerének teljes összeomlása, az irodalomkritika elbizonytalanodása kiszolgáltatott helyzetbe hozta az írókat. Ennek hatása a Békés megyében élő alkotókat - a művészi, az irodalmi alkotásra inspiráló szellemi közeg, az irodalmi intézmények, műhelyek hiánya, ill. csekély száma miatt - fokozottabban érinti. Maga a helyi irodalom azonban gazdagodott és minőségileg is megváltozott az utóbbi tíz esztendőben. A mai kultúra-, irodalomellenes világban rendkívüli felelősséget vállalnak Békés megye szellemi életének formálásában, az irodalmi művek befogadói közegének alakításában a helyi, kulturális társaságok, intézmények; az alkotások létrehozása, nyilvánosságra segítése szempontjából pedig a térség kiadójáé és irodalmi folyóiratáé a meghatározó szerep.³⁴

1989-ben kezdte meg működését Cs. Tóth János igazgató és Kántor Zsolt felelős szerkesztő irányítása mellett a tematikai sokszínűséget kínáló, a helyi hagyományokat és a mai művészeti törekvéseket szem előtt tartó Tevan Kiadó.³⁵ Az Új Aurora tizenhétéves fennállás után Hatvani Dániel főszerkesztése idején 1990-ben felvette a Napóra nevet, amely - anélkül, hogy mélyebb nyomot hagyott volna megyénk szellemi életében - 1991-ben megszűnt. Az 1992 tavaszán létrejött Körös Vidéki Irodalmi Társaság célja a tájegység alkotóinak és olvasóinak bekapcsolása az ország kisebb-nagyobb szellemi centrumait összefogó hálózatba. Az Erdész Ádám főszerkesztésében megjelenő, rövid életű Sodrás (1992-93) a szépirodalom és a művészetek mellett teret kívánt adni az átalakuló társadalom jelenségeit vizsgáló munkáknak is.³⁶ A Sodrás első számának megjelenését követően a Tevan Kiadó útnak indította a megye másik irodalmi-művészeti folyóiratát, a Kántor Zsolt főszerkesztésében, Cs. Tóth János kiadói és társszerkesztői közreműködésével megjelenő Bárkát. A korábban szórványosan, nagyjából tematikus számokkal jelentkező kiadvány életében 1997-től - a szerkesztés megújulását követően - tudatos építkezés, fokozatos átalakulás, tematikai, műfaji gazdagodás

33 Új magyar irodalmi lexikon. 3. kötet. főszerk. Péter László. 2. jav. bőv. kiad. Bp. Akadémiai K. 2000. 1913.

34 Elek Tibor: Irodalomhiány? Bárka, 1997. 2. sz. 5-7.

35 Tarján Tamás: Mít lát a könyv? A Tevan Kiadóról. Bárka, 1996. 1-2. sz. 98.

36 Az Aurorától a Bárkáig. Népszabadság, 1993. 63. sz. 25.

kezdődött, amelyet az 1999-es év 4. számától újabb változások követtek: a lap kiadását átvette a Békés Megyei Könyvtár; az immár kéthavonta megjelenő periodika új főszerkesztője, Elek Tibor és szerkesztője, Grecsó Krisztián a minőség- és értékelvű szemlélet- és gondolkodásmód keretei között igyekeznek az egyetemességnek és a regionalitásnak helyet adni.³⁷ 1999. novemberétől Elek Tibor elnökletével a Körös Irodalmi Társaság szolgálja a megyében élő írók, irodalombarátok közötti kapcsolat elmélyítését, „a kortárs magyar irodalom iránti igény felkeltését és megtartását”.³⁸

A fent említett fórumok segítségével fokozatosan bővül a Békés megyei kötődésű alkotók publikálási lehetősége. A helyi irodalom gazdagodását jelzi Sarusi Mihály elmúlt években tovább gyarapodó prózája, Kántor Zsolt érett, bölcs, a jelenkori magyar költészet élvonalához felzárkózó lírája, valamint például Banner Zoltán, Grecsó Krisztián, Kiss Ottó, Restye Illés, Rott József, Sass Ervin, Sztojcssev Szvetoszláv, Újházy László figyelemre méltó kötetei.³⁹

37 Elek Tibor: Olvasóköszöntő zárszó. = Bárka, 2000. 1. sz. 114.

38 Elek Tibor: A Körös Irodalmi Társaság bemutatása. kézirat. 1.

39 Elek Tibor: Irodalomhiány? uo. 7.

Az Új Auroráról

Békés megyében a II. világháború utáni demokratikus kísérlet felmorzsolását követően, az országban végbement folyamatokkal szinkronban, megszűntek a korábban önszerveződés útján létrejött egyesületek, körök, az állami és magánmecenatúra helyén egyedül a diktatórikus állam maradt. A sztálinista típusú „kultúrpolitika” az egyébként sem nagy irodalmi-művészeti hagyományokra visszatekintő Békés megyében különösen szomorú következményekkel járt. Korábban a Gyóni Géza, később a békési kötődésű népi írók, Féja Géza, Sinka István, Darvas József, illetve Szabó Pál által orientált, az országos átlaghoz képest is meglehetősen szűk körű megyei értelmiségi réteg a sztálinista, és a konszolidálódó kádári diktatúra éveiben sem volt képes védekezni a politikai nyomás ellen. A hatvanas évek végére kialakult kulturális irányítási rendszer kiszolgálóit Békés megyében nem sikerült lecserélni, a politikát irányítók az időközben szervesen hozzájuk kapcsolódó funkcionáriusi réteggel együtt egészen a nyolcvanas évek közepéig vezető szerepet játszottak a helyi kultúrpolitikában.

A II. világháború követően a megyében 1956 szeptemberében történt először kísérlet irodalmi lap indítására. A Békési Üzenet 1957 áprilisától megszűnéséig, 1957 decemberéig az irodalmi, művészeti antológia alcímet viselte.¹ Társadalmi vénájú lapként 1966-ban indult a Békési Élet. A szakmában országos érdeklődésre is számot tartó közművelődési, tudományos lap több mint harmincéves története a rendszerváltással ért véget. Az első, hosszú időt megérő irodalmi-művészeti lap, az Új Aurora 1973-ban látott napvilágot Békéscsabán. Fennállásának tizenhat esztendejében olyan, az országos első vonalhoz tartozó írók-költők, képzőművészek, irodalomtörténészek kötődtek a laphoz, mint például Simonyi Imre, Ladányi Mihály, Pardi Anna, Kiss Anna, Fodor András vagy Schéner Mihály, Petőcz András és Bata Imre, Bodnár György, Fábíán Zoltán, Béládi Miklós. Az időközben jelentkező fiatal megyei alkotók 1982-ben Peremvidék címen próbáltak folyóiratot kiadni, de a lapot betiltották. Az Új Aurora 1990-ben átalakult, a Napóra nevet vette fel, a következő esztendőben pedig megszűnt.

A politikai szorongattatás helyett ezt követően már az anyagi fenyegetettség tudatával indultak folyóirat-kísérletek, ilyen volt a két számot megérő, 1992-ben induló, jobb sorsra érdemes Sodrás, amit felelős szerkesztőként Erdész Ádám jegyzett. Még létezett a Sodrás, amikor a Tevan Könyvkiadó Kántor Zsolt főszerkesztésében útnak indította a Bárkát. A lap – több átalakulást követően – a mai nap az egyetlen működő irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirata a megyének. Milyen értékeket hozott a felszínre fennállásának bő másfél évtizedében az Új Aurora? Milyen sajátos szerepet vállalt, s azt hogyan töltötte be a magyar folyóirat-struktúrában? Tükrözte-e a folyóirat a konszolidáció időszakának társadalmi, politikai, szellemi mozgását, változásait? Mi vezetett 1990-es gyökeres átalakításához, illetve elkerülhetetlen volt-e a lap megszűnése?

Mielőtt ezekre a kérdésekre próbálnánk választ keresni, egy ma is sokakban élő tévhitet szükséges eloszlatni. Azt, hogy a Békéscsabán 1973-tól 1989-ig megjelenő Új Aurora című antológiának, illetve folyóiratnak köze lenne az orosz Balti Flotta rosszemlékű Aurora cirkálójához. Az induló antológia címválasztásának valóban voltak több évtizedre visszanyúló előzményei, de ezek helyiek, azaz békéscsabaiak, és inkább a görögökhöz, rómaiakhoz köthetők, mint az oroszokhoz (a görög Éosz római megfelelője Aurora). A bemutatkozó szám hátoldalán található szövegből azonban egyértelműnek tűnik, hogy a szerkesztők legfeljebb

1 Csobai László: A polgári kultúra évszázada. A sajtó, II. rész. In.: A művelődés évszázadai Békéscsabán. Szerk. Káffer István, Köteles Lajos. Békéscsaba, 1998. 638.

áttételes módon kötötték a lap címét a római mitológiában szereplő hajnalistennőhöz, hiszen ott csak az akkor hatvan esztendeje, 1913 februárjában néhány haladó békéscsabai értelmiségi kezdeményezésére alakult Aurora Körre mint szellemi elődre tettek utalást.² Irodalmi folyóirat indulásáról lévén szó szükséges megjegyezni – amire egyébként az antológia kezdeteinél nincs utalás –, hogy a reformkori nemzeti romantika irányát követve a magyar polgári irodalom megszervezésének, a nemzeti ellenállásnak fontos fóruma volt az Aurora címmel 1821 és 1837 között megjelenő magyar irodalmi zsebkönyv. Nehezen képzelhető el, hogy az Új Aurora szerkesztői, köztük a szerkesztő bizottság elnöke, Darvas József ne ismerték volna a nagyhírű elődöt, valószínűbbnek látszik, hogy a szovjet/oroszbefolyás, valamint a diktatúra gyakorlata zárta ki az erre való hivatkozást, illetve kérdés, hogy a szerkesztőkben megvolt-e egyáltalán a szándék a másfél évszázaddal azelőtti kötődésre. Emlékeztetőül: Darvas ekkor, 1973-ban a Magyar Írók Szövetségének elnöke és egyben az Elnöki Tanács tagja. Meg kell jegyezni, hogy az Új Aurora az induláskor és később sem az a lap volt, ami feszegette volna a szocializmus hazai gyakorlatának kereteit, bár tagadhatatlan, hogy szerzőik között olyat is találni – de ez jóindulattal sem nevezhető jellemzőnek –, aki aczéli kategóriákban gondolkodva inkább a túrt, mint a támogatott írók közé volt sorolható.

A programadó sorokat Darvas József írta: „...a szerkesztők arra kaptak megbízatást: ne zárkózzanak be a város falai közé, hanem – éppen ellenkezőleg – az egész békési, viharsarki és dél-bihari tájra figyelmezzenek, s emellett azokat az írókat, tudósokat, művészeket is kössék az antológiásorozathoz, akik messze kerültek innen a szűkebb pátriából, de akik másutt élve is vállalják, hogy békésiek, és készek a közös munkára. Akikben él valamilyen formában a szülő és útra indító táj kötelme. / Ez a szerkesztői alapelv – ha számról számra következetesen érvényesül – biztató távlatot nyit meg a sorozat előtt.”³ A szerkesztő bizottság elnöke a periodika megszületésénél vállalt szerepénél nem tehetett többet, neve a programszöveg felett gyászkeretben jelent meg. A bizottság elnöki tisztét a következő számtól Fábrián Zoltán, a Magyar Írók Szövetségének titkára⁴ vette át. Felelős szerkesztőként, majd – az 1977. év 3. számától – főszerkesztőként pedig Filadelfi Mihály jegyezte az Új Aurorát.⁵ Filadelfi a folyóirat céljaként azt jelölte meg, hogy a lap a sajátost, az egyedít az egyetemeshöz kösse.⁶ Az orgánomot szerkesztői irodalmi, művészeti és közművelődés-politikai antológiaként nevezték meg, az 1976. év 8. számát már csak irodalmi és művészeti antológiaként, s a következő, az 1977/1. számot irodalmi és művészeti folyóiratként – ez maradt a címlapon a periodika átalakításáig. A lapot a Békéscsabai Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága jelentette meg.⁷

Béládi Miklós 1980-ban elmondott szavai szerint kezdetben a kiadvány nem volt több egy átlagos vidéki antológiánál. Időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy az Új Aurorából valóban az legyen, amivé „még majd ezután kell válnia: folyóirat, tehát olyan szellemi műhely, amely nemcsak a hozzá beömlő vagy beérkező, vagy nagy nehezen összekapart kéziratokat adja közre, hanem saját elgondolásai szerint ő maga gyűjti be az arra érdemes szellemi emberektől

2 [s. n.] Néhány szó az Aurora-körről. Új Aurora 1973/1., hátsó borító. Vö. Korniss Géza: Az Aurora Kör 20 éves jubileumáról (1933. dec. 16.). In: Korniss Géza: Békéscsaba ünneplő ruhában 1928-1935. Békéscsaba, 1936., valamint: Tibori János: Néhány fejezet a békéscsabai Aurora-kör történetéből. In: Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Szerk. Kristó Gyula, Székely Lajos. Békéscsaba, 1970. 325., illetve: Filadelfi Mihály: A békéscsabai Aurora-kör történetének vázlatos áttekintése. Békési Élet 1973/3. 510-528.

3 Darvas József: Útnak indító. Új Aurora, 1973/1. 3.

4 „Vendégünk az Új Aurora”. Kossuth Rádió, 1980. május 8. Gondolat. Új Aurora. 1980/3. 88.

5 Az Új Aurora repertórium 1973-1983. Szerk. Filadelfi Mihály. Békéscsaba, 1985. 2.

6 „Vendégünk az Új Aurora”. Kossuth Rádió, 1980. május 8. Gondolat. Új Aurora. 1980/3. 88. Lásd még: BML XXIII. 451. Békéscsabai Városi Tanács V.B. jegyzőkönyve, 1978. 16/1978. sz. Az Új Aurora című irodalmi és művészeti folyóirat szerkesztőségének szervezeti és működési szabályzata.

7 Békés megye sajtóbibliográfiája 1855-1973. Szerk. Kovács Mária. Békéscsaba, 1974. 271.

a verseket, novellákat, riportokat, tanulmányokat, és csak ilyen módon válhat egyre jobban valódi irodalmi kiadvánnyá...”⁸

Az első szám megjelenését követő két hónapban több írás jelent meg a hazai sajtóban az antológiáról. Elemző értékelést közölt egyebek mellett a Magyar Hírlap, a Köznevelés, a Csongrád Megyei Hírlap, a periodikánál akkor főmunkatársként tevékenykedő József Attila-díjas író, Fábrián Zoltán pedig a Magyar Rádióban számolt be a békési táj irodalmi, művészeti és közművelődési antológiájáról. Az Élet és Irodalom az Új Aurora ízléses külsejére és változatos tartalmára hívta fel olvasói figyelmét.⁹ Az ízléses külső kapcsán szót kell ejtenünk e táj nagy kulturális hagyományáról, nyomdaiparának és könyvművészetének múltjáról, s hogy ezt a hagyományt a később folyóirattá avanszált antológia a lap műszaki szerkesztőjének, Petőcz Károlynak, aki Tevan Andor tanítványa volt¹⁰, illetve a Kner Nyomda gyomai, majd gyulai üzemének köszönhetően¹¹ a kezdetektől egészen a megszűnésig-átalakulásig érvényesíteni tudta. Gyomán Kner Izidor alapította meg officináját

1882-ben, Békéscsabán pedig Tevan Andor fejlesztette ki az üzemét olyanra, amelyben a húszas-harmincas években a magyar könyv külső jegyei megújításának kísérleteit folytatták. Abban a szakemberek egyetértettek, hogy az Új Aurora példás esztétikai kivitelben jelent meg, az ország legszebb nyomdai előállítású periodikájának tartották, a papír minőségétől a szedéstükörig, a betűtípustól az illusztrációkig, a képanyag minőségéig.¹²

Az első három évben eseti engedéllyel nyolc lapszám látott napvilágot. A Megyei Tanács ülése 1976-ban célul tűzte ki, hogy az antológia-sorozatot folyóirattá fejleszti. A Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala 1976 közepén az Új Aurorának állandó lapkiadási engedélyt adott, amely szerint folyóiratként évi három alkalommal rendszeresen megjelenhet. A város azonban 1978-tól kezdődően évi négy számot kívánt volna.¹³ A helyi alkotók műhelyszerű összefogására a feladatot addig tiszteletdíjas felelős szerkesztőként végző Filadelfi Mihályt, a városi tanács művelődésügyi osztályának közművelődési csoportvezetőjét nevezték ki 1978. január 1-jétől függetlenített főszerkesztőnek. (Politikai és jogi felelősséggel is tartozott a végrehajtó bizottságnak, illetve a mindenkor kiadónak.¹⁴) Az évi négyszeri megjelenés azonban csak terv maradt, az Új Aurora a következő esztendőben, egészen 1989-ig, amikor is kéthavi folyóirat lett, évente csak háromszor látott napvilágot, s ez a tény, valamint az egyes lapszámok bő, 12-16 ívnyi terjedelme később többekben felvetette a kérdést: a folyóiratnak nevezett periodika valóban folyóirat-e?

Funk Miklós 1978 decemberében kifejtette: nem tartja igazán folyóiratnak az Új Aurorát. Nem abból a formális megfontolásból, hogy az ilyen periodika az érvényes jogszabály szerint évi négyszeri megjelenéstől nevezhető folyóiratnak, sokkal inkább tartalmi, szerkesztési okok miatt.¹⁵ Zelei Miklós 1984-es kritikájában szintén felvetette a kérdést az évente háromszor, áprilisban, augusztusban és decemberben megjelenő 140-160 oldalas periodika kapcsán. Mondhatnánk azt, hogy negyedévi folyóirat – írta –, mert ilyesmi létezik, de mai folyóirat-szerkezetünkben, a havonta, kéthavonta 60-100 oldalon megjelenő lapok között a békéscsabai inkább almanachnak, zsebkönyvfélének számít. „A nagy terjedelmi lehetőségek és az egyes számok közt elmúló negyedéves időtartamok ellenére az Új Aurora természetes gesztussal

8 „Vendégünk az Új Aurora”. Kossuth Rádió, 1980. május 8. Gondolat. Új Aurora 1980/3. 91.

9 [s. n.] Új Aurora. Élet és Irodalom, 1974. január 26. 6.

10 K[őváry] E[rnő] P[éter]: Zátonyra fut-e a Tevan Bárkája? Népszabadság, 1994. január 3. 5.

11 Az Új Aurora repertóriuma 1973-1983. Szerk. Filadelfi Mihály. Békéscsaba, 1985. 3.

12 Funk Miklós: Antológia vagy folyóirat? Új Aurora, 1979/2. 135.

13 BML XXIII.451. Békéscsabai Városi Tanács V.B. jegyzőkönyve, 1977. 130/1977. sz.

14 BML XXIII.451. Békéscsabai Városi Tanács V.B. jegyzőkönyve, 1977. 130/1977. sz. Lásd még: BML XXIII. 451. Békéscsabai Városi Tanács V.B. jegyzőkönyve, 1978. 16/1978. sz. Az Új Aurora című irodalmi és művészeti folyóirat szerkesztőségének szervezeti és működési szabályzata.

15 Funk Miklós: Antológia vagy folyóirat? Új Aurora, 1979/2. 133.

közül folytatásos írást, pedig ilyesmire már a kéthavi lapok sem szívesen vállalkoznak, az olvasó ugyanis teljes joggal felejt el, hogy mit olvasott a két hónappal korábbi számban, negyedéveket vártnál több mint melléfogás.”¹⁶

Darvas József útnak indító sorai mellett a másik fontos eligazító cikk a lap első „folyóiratszámában” Illyés Gyula tollából megjelent A provincializmus felé, előre! című naplójegyzet.¹⁷ „Vidéki folyóiratainkat színvonal dolgában vajon ki tudná csak egy hajszállal lentebb látni a fővárosiaknál? Egyetlen fogyatékoságuk tán, hogy még mindig nem vetnek eléggé számot azzal az előnnyel, amelyet épp provinciális voltuk kínál...”¹⁸ – fogalmazta meg Illyés a később az Új Aurorával kapcsolatban sokat idézett gondolatot, úgy szólni a provinciáról, a részről, hogy mindig az egész igénye lebegjen előttünk.¹⁹ Ahol nincs szélesebb körű irodalomhagyomány, s a munkát nem lehet nagy múltú egyetemre, főiskolára alapozni, ott a folyóirat-készítés első lépései nagyon nehezek. Béládi Miklós 1978-ban úgy vélte, az Új Aurora némi tétovázás, bizonytalankodás után megtalálta szerepét, „s a szépirodalom, képzőművészet, helytörténet provincializmusára épített koncepció jelzi, hogy a szerkesztők józanul számot vetettek lehetőségeikkel, de távolabbi célokat is maguk elé tűztek, érzékeltetve ilyenformán azt is, hogy nem akarnak a szűkebb helyi adottságok körébe belekövesedni.”²⁰ Béládi szerint a lap szerkesztői mind tudatosabban törekedtek arra, hogy a kiadvány ne csak kéziratlerakat legyen, „nemcsak kapnak, hanem kérnek is kéziratokat, és helyesen teszik, hogy elsősorban helyi és környékbeli íróktól, irodalmároktól, szakemberektől várják az írásokat.”²¹ Funk Miklós már 1978-ban felhívta a szerkesztők figyelmét arra, hogy a szerényebb mértékben kellene a saját lapban publikálniuk.²² Mitől békési ez az irodalom? – tette fel a kérdést Bata Imre az egyik békési antológia előszavában. Tágítom most a kérdést – mondta az Élet és Irodalom kritikusa –: mi által kér helyet, jogot ez a javarészt vidéken születő irodalom, művészet a közönségen?²³ “Először is, országos felelősségével és elkötelezettségével. Másodszor, egymásra figyelésével, melyből többet őriztek meg, mint sok helyen másutt. Harmadjára, jobban van még emberi arca, rezdülése a tájnak, meghittebb, egymáshoz közelebb maga az élet is olykor ezekben az írásokban. Hiszem, hogy mindez nem provincializmus, vagy ha igen, akkor mind több legyen belőle.”²⁴ Provincializmus és egyetemesség dolgában Erdész Ádám fogalmazta meg legpontosabban azt a vélekedést, amivel egyetérthetünk: „Szellemi teljesítménynek a művészetben, a tudományos munkában csak egyféle mércéje van. Ha a mérleg serpenyőjébe vetett mű könnyűnek találhatik, s mentséggént helyi szempontokra, lokálpatriotizmusra stb. kell hivatkozni, ez annyit jelent, hogy a mű provinciális – a kifejezés szótári jelentése szerint csökkent értékű. Az egyedül érvényes értékrendnek vannak nem abszolutizálható, de nagyon jól látható jelei. Például az, hogy egy író, kutató, jelen van-e saját szakterülete első vonalbeli folyóirataiban, publikációit recenzálják-e ugyanitt? Közvetlen és tágabb környezete céhbéliként tartja-e számon? Sok-sok biztos visszajelzés, amelyet csak az hagy figyelmen kívül, aki nem akar szembesülni a megmérettetéssel. A ’70-es, sőt a ’80-as években is dominánsan jelen volt és jelen van tájainkon a provincializmus. Még afféle védekező ideológia is született, amely a békésmegyeiségre hivatkozva, mint illetéktelen, hozzá nem értő idegent, elutasított minden kívülről jövő kritikát. A védekezésnek sajátos koreográfiája alakult ki, a kritikát követően a bírálat címzettje a helyi napilapban sértődött,

16 Zelei Miklós: Szerkesztődik, mint a postaláda. Magyar Hírlap, 1984. február 3. 6.

17 Illyés Gyula: A provincializmus felé, előre! Új Aurora, 1977/1 3.

18 Uo.

19 Funk Miklós: Antológia vagy folyóirat? Új Aurora, 1979/2. 134.

20 Béládi Miklós: Irodalmi folyóirat vidéken. Új Aurora, 1979/2. 137.

21 Uo.

22 Funk Miklós: Antológia vagy folyóirat? Új Aurora, 1979/2. 134.

23 Stenczer Ferenc: Irodalom – vidéken. Új Aurora. Élet és Irodalom, 1977. február 19. 7.

24 Stenczer Ferenc: Irodalom – vidéken. Új Aurora. Élet és Irodalom, 1977. február 19. 7.

mérges választ ír – megadja neki alaposan. A válaszolók ritkán felejtik ki Illyés egy 1977-ben írt, tudatosan félreértelmezett mondatát: „A provincializmus felé, előre!”²⁵

Az Új Aurorával kapcsolatban a legnagyobb „vihart” Zelei Miklós kritikája váltotta ki.²⁶ Zelei cikke elején leszögezte: az Új Aurora rossz.²⁷ Érdemes hosszabban időzni a cikknél, hiszen megállapításai jó részével egyet kell érteni, olyan dolgokat mond ki Zelei, amelyekre évtizedig csak célzások történtek, a problémákat pedig helyben sikerült szőnyeg alá söpörni. Zelei megállapítja: úgy fest, mintha a folyóiratot nem szerkesztenék, hanem szerkesztődne csupán, ahogy a postaláda, amiben tudvalevőleg az van, amit beledobáltak. A lap publikációinak nagy átlagát a lécs alatti befutott írások jellemzik.²⁸ „Kizárólag a tartalomra hagyatkozva – ha szomorú nekrológok nem igazítanak el – némelyik számról nem tudnám eldönteni, hogy az idén, tavaly jelent-e meg, avagy már öt évvel ezelőtt. Próbálok például megtalálni, hogy a magát irodalmi és művészeti folyóiratként jegyző nyomtatvány hogyan közelített az utóbbi években folyamatosan zajló fiatal irodalom-vitákhoz? Sehogy. Minderről az „irodalmi és művészeti folyóiratban” egy hang sincs. [...] Az Új Aurorában vígan tényező helyi dilettánsok ... semmilyen érdeklődésre nem tarthatnak igényt. Hiszen a színvonal kérdéseit fölemlengetve, voltaképp erről van szó, a dilettantizmusról, akkor pedig jobb kimondani, mint kerülni. [...]

Osvát Ernőtől azt tanultuk, hogy a szerkesztő ne irkálja tele a maga szerkesztette lapot, hanem másutt publikáljon. Kinyitja az [...] olvasó az Új Aurorát és a három tavalyi számban Filadelfi Mihály főszerkesztő négy írását olvashatja. Ebből az egyik [...] egy negyvenoldalas dráma. Mi sem kézenfekvőbb annál, mint hogy a lap főszerkesztőjéről és drámájáról ugyane lapszámban az Új Aurora szerkesztő bizottságának elnöke, az azóta meghalt Fábíán Zoltán ír elragadtatott ismertetőt.”²⁹ Zelei Miklós felhívta a figyelmet arra, hogy „ha a lap továbbra is viselni akarja az irodalmi minősítést, akkor tisztázni kell mai irodalmunkhoz való viszonyát, saját szerkesztési, kiválasztási elveit.”³⁰ Kritika vagy hitelrontás? – tette fel a kérdést már válaszcikke címében Filadelfi Mihály, Zelei Miklós észrevételeit pedig személye, illetve a lap elleni támadásnak minősítette.³¹ „Mi vagy ki(k) vannak bokrának megette?”³² – kérdezte, aztán – kitérő – választ is adott: „Pontosan tudom, de nem írhatom le, mert nagyon ügyesek a fiúk, nem hagynak ujjlenyomatokat. A főszerkesztő Zelei észrevételeit zughírlapírói gesztusoknak minősítette: „rossz, ártalmas, félelmetes mozdulatok, etikailag kellene, hogy idegenek legyenek egy magyar napilaptól!”³³ – vélte.

A hatvanas évek végére intézményesült kulturális irányítási rendszer Békés megyében – formájában és tartalmában finomodva ugyan – a nyolcvanas évek közepéig változatlan maradt. Jószerivel eldönteni sem lehet, hogy a politikai irányítás vagy a konszolidáció évtizedében szervesen hozzáértő hivatásos kultúrfunkcionáriusi réteg volt-e a szellemi élet felszabadulását akadályozó gátrendszer erősebb eleme. Ami kétségbevonhatatlan tény: a gondolkodást alaposan megregulálták, s száműzték mindent, ami kockázattal járt volna.³⁴ Filadelfi Mihály felelős-, majd főszerkesztő a kezdetektől egészen 1987-ig maradt a posztján. A szerkesztőbizottsági elnökök halálukig töltötték be funkciójukat, Darvas József után Fábíán Zoltán 1973-tól tíz esztendőn át, majd rövid ideig Béládi Miklós. Őt váltotta 1984-től Bodnár

25 Erdész Ádám. Körkérdések és válaszok. Új Aurora, 1989/4. 84.

26 Zelei Miklós: Szerkesztődik, mint a postaláda. Magyar Hírlap, 1984. február 3. 6.

27 Uo.

28 Uo.

29 Uo.

30 Uo.

31 Filadelfi Mihály: Kritika vagy hitelrontás? Magyar Hírlap, 1984. február 29. 6.

32 Uo.

33 Uo.

34 Erdész Ádám. Körkérdések és válaszok. Új Aurora, 1989/4. 78.

György, de tevékenységének igazán értékes jegyei csak az ezt követő években érhetőek tetten. Péter László az első számról úgy vélte, hogy az Új Aurora a helyi elfogultságból táplált dilettantizmus melegágya.³⁵ Később látnom kellett – írta –, hogy a folyóirat színvonalas fórummá nőtte ki magát, amely főként a szomszéd népek és a hazai nemzetiségek irodalmának, művészetének megismertetésével vált jellegzetessé és immár nehezen nélkülözhetővé a magyar szellemi életben.³⁶ Filadelfi Mihály saját kérésére 1987-ben korengedménnyel nyugdíjba ment³⁷, az 1987/1-es számtól egészen 1989-ig nem volt főszerkesztője a lapnak, ami inkább előnyére vált. Az egyes számok szerkesztő bizottsági elnöke és felelős szerkesztője Bodnár György lett, tevékenységét elsősorban Tomka Mihályra főmunkatársra alapozva végezte. A lap a helyben élő fiatal alkotókat is bevonva – az 1988/1-es számban például kilenc fiatal költő és három fiatal csabai képzőművész mutatkozott be – az ezt követő két évben nagy lépésekben próbálta behozni az ország jelentősebb folyóirataitól való lemaradását, s az igyekezet javulást eredményezett. Az 1988/2-es számtól a szerkesztő bizottság tagja lett Szokolay Zoltán és Elek Tibor is. Ekkor még a korábbi másfél évtizedhez hasonlóan három lapszám jelent meg, ám a következő évben, 1989-ben már hat – megváltozott borítóval és belső szerkezettel, s az egyes lapszámok terjedelme folyóirat méretűre apadt. És ami alapvetően meghatározta a lap jövőjét: Hatvani Dániel a kecskeméti Forrástól az Új Aurorához jött főszerkesztőnek.

Pályázatában így írt: ...”lehetőségét látom annak, hogy két év alatt országos rangú folyóiratot csináljak az Új Aurorából, előkészítsem az évi tizenkétszeri, esetleg még sűrűbb megjelenésre, s a mostani füzet sorozatot olyan könyvkiadói tevékenységgel tágítsam, ami a mostanihoz képest hatékony elmozdulást jelent az önfenntartás irányába.”³⁸ A tervekből csak terv maradt, az első évben, 1989-ben ugyan megjelent az Új Aurora tervezett hat folyóiratszama, s a cél, hogy „a gyorsuló tempóban átalakuló magyar valóság szólaljon meg a minél gazdagabb műfaji változatosság keretében”³⁹, teljesült, ám az elmozdulás előre jelezte azokat a változásokat is, amelyek végül az Új Aurora megszűnéshez vezettek. Hatvani Dániel a folyóirat átalakítását követően hetenkénti(!) megjelenést tervezett, “de erre sem bírtam rávenni munkatársaimat.”⁴⁰ Az Új Aurora 1989-es lapszámait a megyében vegyes érzelmekkel, de bizakodva fogadták, s az országos sajtó kritikái is pozitívak⁴¹, ám a főszerkesztő az 1989-es esztendő indokoltnak mondható átalakításait követően hibát hibára halmozott, s ennek eredményeként 1990 januárjában megszületett a Napóra című irodalmi és népismereti folyóirat, gyenge minőségű papíron, szemet bántó tördeléssel, helyesírási hibákkal, az Új Aurora jó hagyományait is eltüntető tartalommal. A belső borítón feltüntetettek szerint a tizennyolcadik évfolyamát kezdte, ami az alapvető változtatások mellett a folyamatosságot volt hivatott jelezni. Már az első Napóra-szám megjelenését követően több támadás érte a szerkesztőséget.⁴² Hatvani úgy nyilatkozott, hogy „ez a lap elfogadja a napjainkban ránk szabadult tömegkultúra – a kemény krimivel, pornóval, horrorral fémjelzett McLuhan-galaxis – kihívását, megpróbál versenyre kelni, dialógusra lépni vele anélkül, hogy lealacsonyodna.”⁴³

35 Péter László: Az Új Aurora repertórium 1973-1983. Békési Élet, 1987/1. 119.

36 Uo.

37 Újházy László szóbeli közlése

38 Hatvani Dániel: Tilalomfák árnyékában. Békés Megyei Nap, 1996. május 25. 7.

39 Uo.

40 Hatvani Dániel: Tilalomfák árnyékában. Békés Megyei Nap, 1996. június 8. 7.

41 D[aniss] Gy[őző]: Cirkusz és kenyér. Az Új Aurora legfrissebb száma. Népszabadság, 1989. április 6. 9.

42 Daniss Győző: Aurológia. Népszabadság, 1990. január 30. 9., valamint: Kőváry E. Péter: Mi lesz a vidéki irodalmi lapokkal? Hatvani Dániel: Helyet kellett robbantani magunknak a piacon. Népszabadság, 1990. február 6. 9.

43 Kőváry E. Péter: Mi lesz a vidéki irodalmi lapokkal? Hatvani Dániel: Helyet kell robbantani magunknak a piacon. Népszabadság, 1990. február 6. 9. p.

A posta helyett rikkancsokkal terjesztett⁴⁴ Napórát még 1990-ben elhagyta a korábbi szerkesztőség valamennyi tagja. A következő esztendőben megjelent ugyan a januári, első szám, ám az ezt követő Napórára már nyár végéig kellett várnia a meglehetősen kevés előfizetőnek, hogy aztán az Új Aurora címmel indult lap, a tizenkilencedik évfolyamában Napóra néven végérvényesen befejezze pályafutását.

A lap első évtizedében mintegy hatszáz szerző publikált az Új Aurorában.⁴⁵ A szerkesztők mindenekelőtt a megye és környéke irodalmi, művészeti termésének közzétételére vállalkoztak, olykor országos és nemzetközi mértékkel mérve is színvonalas írásokkal, néha összeállításokkal, de ez elsősorban és szinte kizárólag a helyi vonatkozású irodalmi, történelmi és néprajzi tárgyú tanulmányok esetére érvényes. Azonban éppen színvonal dolgában olykor az összeállítások egy-egy eleme – gyakran ideológiai megfontolásokból – elmaradt az összeállítás más darabjaitól. Ebből az aspektusból szemlélve a verseket, novellákat, tárcákat, fordításokat, ugyancsak erős heterogenitást figyelhetünk meg: találni kitűnő írásokat, egy-egy szerző életművének legjobb darabjai olvashatók a lapban⁴⁶, de nem ritkák a dilettantizmus határát súroló művek sem. Az Új Aurora illusztrációinak minősége kiváló volt, ám a képzőművészet esetében a múltidézés aránytalanul nagy hangsúlyt kapott a kortárs művészettel szemben, s ez a jelenség erős a szépirodalmi közléseknél is: a kortárs irodalom kísérleteit egyáltalán nem követte a lap, helyi fiatalokat pedig nem vont be szerzői közé, majd csak a nyolcvanas évtized második felében, Bodnár György szerkesztő bizottsági elnök tevékenysége idején.⁴⁷ Nem számítva a hazai nemzetiségi, másnyelvű publikációkat, a folyóirat csak az első öt esztendőben közel félszáz külföldi szerző írásait adta közre. Figyelembe véve a békéscsabai szlovákság jelentőségét, illetve hogy a megyében több nemzetiség él, a publikációk jogosságához nem fér kétség, ám sok az efemer közlés, olykor csak azt tudta az olvasó regisztrálni, hogy melyik nemzet írójáról van szó, a közlemény tartalmában jellegtelen.⁴⁸ A szomszédos „szocialista” országok szerzői mellett a lap etióp, guineai, chilei stb. alkotókat is publikált, mely tényhez nem szükséges mit hozzátenni. Összességében megállapítható, hogy az Új Aurora, már csak létezésével, illetve minden visszássága ellenére is értékhordozóvá vált a hetvenes-nyolcvanas években a békési tájon, s nemcsak mint médium, de szerény mértékben mint értékteremtő fórum is szerephez jutott. Ehhez az Új Aurora antológia- és folyóiratszámait mellett hozzájárultak a laphoz kapcsolódóan megjelenő békési szépirodalmi antológiák és önálló kötetek is.⁴⁹ A diktatúra puhulásával egyenes arányban csökkent a lap írásaiban tetten érhető politikai szerepvállalás, ám a jobb folyóiratokkal ellentétben az Új Aurora az ideológiai elem kiküszöbölésének sosem volt kezdeményezője, inkább csak a trendek követője – mindig jó néhány évvel lemaradva, s akkor is csak óvatos lépésekben közelítve az elvárhatóhoz. Az első tízegynehány év lapszámaiból kiderül, a periodika egyáltalán nem követte a társadalmi, politikai, szellemi mozgásokat, változásokat. Az embernek olyan érzése támad, mintha az Új Aurora a hagyomány- és ideológiaápolásba, az új irodalmi, művészeti, kritikai trendek teljes mértékben való figyelmen kívül hagyásába fulladt volna bele: kizárólag olyan lapszámokat forgathatunk, amelyek már megjelenésükkor is anakronisztikusak voltak. Ugyanakkor életművek szerepelnek lapjain, úgy

44 Uo.

45 Az Új Aurora repertórium 1973-1983. Szerk. Filadelfi Mihály. Békéscsaba, 1985. 3.

46 Simonyi Imre: Bartók. Új Aurora, 1973/1. 31.

47 Hangpróba. Új Aurora, 1988/1. 26., illetve: Minitárlat. Uo. 33.

48 Funk Miklós: Antológia vagy folyóirat? Új Aurora, 1979/2. 134.

49 Lásd bővebben: BML Az MSZMP Megyei Bizottságának ir. 1. fond, 16. őrzési egység. Beszámoló a megyei könyvkiadás helyzetéről (1983. máj. 24.), ill.: az Új Aurora kiskönyvtára és a Békés Megyei Könyvtár bibliofil sorozata, valamint a Békés Megyei Tanács V. B. Művelődési Osztálya és a Békéscsabai Városi Tanács V. B. könyvei.

is mint szerzőké, úgy is mint akikről a kortársaik írtak, részben még életükben, részben búcsúként, haláluk után.⁵⁰

Minőség dolgában felróható a szerkesztésnek, hogy a szépirodalmi közlések esetében nem volt képes kiszűrni a dilettantizmus jegyében született műveket, s hogy sorra jelentette meg alkotásait a saját készítésű lapban. Az Új Aurorával kapcsolatban megfogalmazott hídszerep teljesülni látszik, mint sajátost, ezt tudta felmutatni a magyar folyóiratok sorában, az ideológiai szerepnek köszönhetően azonban meglehetősen szelektíven, célirányosan: a fordítások vagy a kétnyelvű közlések tartalmukban sokszor jellegtelenek, s csak a szocialista tömbbe tartozó országok szerzőire terjedtek ki – ideológiai szelekciót követően. A lap legjobb időszaka 1987 és 1989 közé tehető, a Bodnár György-Tomka Mihály-féle szerkesztés időszakára, s Hatvani Dániel, illetve szerkesztőségének első, 1989-es éve is reménykeltőbb volt annál, mint ami a folyóirat átalakítását követően végül is történt. A Napóra már megjelenésében sem hasonlított klasszikus értelemben vett folyóiratra, nem is beszélve a békési nyomdaipari hagyományokról, amelyeket a periodika nem létezőnek tekintett – már csak ennek a semmibevétele is kikényszerítette az e tájon élő értelmiség ellenszenvét, s akkor nem szóltunk a közönségességig süllyedő populista tartalmi jegyekről. Kétségtelen, hogy az Új Aurora címválasztása nem mondható szerencsésnek, ám mindezek együtt – a névváltás, a formai és a tartalmi jegyek, melyek „eredményképpen” egy népszerűsége törekvő irodalmi bulvárlap jött létre – elkerülhetetlenné tették a folyóirat bukását.

50 Péter László: Az Új Aurora repertórium 1973-1983. Békési Élet, 1987/1. 120.

Csaba a kortárs szépprózában

Különböző kultúrák együttélése és egymás közötti kommunikációja a kelet-közép-európai térség jellegzetes vonása. Kölcsönös érintkezéseik egy olyan sajátságos miliőt hoznak létre, mely törvényszerűen rajtahagyja lenyomatát az ott élők lelkében, mentalitásában, identitásában. Az együtt élők megfigyelik, megismerik, befogadják a másik kultúráját. Átveszik és spontánul beépítik egyes elemeit sajátjukéba. Ily módon a maga természetes útján formálódik egy-egy multietnikus jellegű közösség egyedi színezetű, regionális jegyeket felmutató kultúrája. Az ilyen sokszínű világ az irodalom számára izgalmas téma. Főleg persze azokat az írókat foglalkoztatja, akik maguk is hasonló környezetben élnek.

A felföldi szlovák-magyar együttélés hangulatát Mikszáth Kálmán hozta közel az olvasóhoz. Műveiben (pl. Tót atyafiak, 1881, A jó palócok, 1882, Beszterce ostroma, 1895, stb.) a szlovák szereplők mentalitásának, életvitelének, szokásainak bemutatásával a felső-magyarországi szlovák népkarakterisztikát rajzolta meg.

Az alföldi szlovák-magyar (román, zsidó, cigány) interkulturalitás nem kevésbé érdekes. Erről tanúskodik igen gazdag szakirodalma is. Művészi megfogalmazása azonban Mikszáth után egy egész évszázadot késett. A magyarországi szlovákság¹ sorsa a széppróza inspirációs forrásaként a novellairodalomban jelenik meg a XX. század 80-as éveiben. A sort Sarusi Mihály (1944) A csabai Szajmán (1981) c. novelláskötete indítja, melyet a hazai szlovák írók követnek: Pavol Kondacs (1931): Onemelá izba, 1983 / Az elnémult szoba; Michal Hrivnák (1936): V prúdení času, 1981 / Az idő sodrásában, Tulipány, 1986 / Tulipánok, Nadišiel čas, 1988 / Eljött az idő; Andrej Medvegy (1941): Stary strom nepresadiš, 1986 / Az öreg fát nem lehet átültetni; Zoltán Bárkányi (1941): Vzplanutie, 1987 / Fellobbanás. A magyarországi szlovák nagyepikai műfaj, a regény megszületését művészileg és technikailag a novellák készítettek elő. 1984-ben jelenik meg Pavol Kondacs tollából a Hrboľatá cesta / Rögös út, majd 1987-ben a Neskory návrat / Elkésett visszatérés c. regény. Mindkét történet Szarvas város vonzáskörében játszódik. Ezek az írások legfőképpen a hazai szlovák olvasók azon szűk rétegeihez szólnak, akik képesek megbirkózni nyelvileg a terjedelmesebb irodalmi szöveggel. A nyelvi korlátok miatt azonban nem juthatnak el sem a címzettek szélesebb köréhez, sem a magyar olvasókhoz. Michal Bernula (1919) Prekliate časy (1998) / Elátkozott idők c. kisregénye a pitvarosi életből merít. Számol a reális recepciók lehetőségeivel és egy kötetben adja közre a mű szlovák és magyar változatát. Závada Pál (1954) Jadviga párnája (1997) c. nagysikerű regénye a totkomlóiak több kontextusú sajátságos kulturális identitásán keresztül univerzális témát, a férfi és nő kapcsolatát állítja a középpontba.

A felsorolt szerzők közös vonása a multikulturális környezet ismerete, több kultúra érintkezési pontjainak személyes megtapasztalása. Történeteik a dél-alföldi régió interetnikus valóságában fogantak s ennek a világnak a benne élőkön megnyilvánuló hatását jelenítik meg. Amiben eltérnek egymástól, az az ábrázolás módszere, s ennek függvényében a különböző műfajok, kompozíciós eljárások és poétikai eszközök alkalmazása. Annak ellenére, hogy az említett művek közel egyidőben jelentek meg, a téma megközelítésében két alapvetően

¹ Annak a szlovák népcsoportnak a gyűjtőneve, mely a Történelmi Magyarország sűrűn lakott északi vármegyéiből a török kiűzése után a 17-19 sz folyamán több fázisban telepedett le az ország délebbre fekvő területeire, illetve a Dél-Alföld vidékére belső migráció keretében. 1918-ban a Monarchia felbomlása következtében elszakadt északi rokonaitól és magyarországi szlovák kisebbségi pozícióba került.

különböző írói látásmódot, ízlést, stílust képviselnek a hazai szlovák írók, illetve Sarusi és Závada.

Írásomban Csaba kortárs szépprózában megjelenő képét kísérem figyelemmel. Csaba, az egykori szláv Palesztína központja² kiemelt szerepet töltött be az alföldi szlovákság életében. A szlovákságnak a városhoz való kötődéseiről és kapcsolatairól tanúskodik az a tény is, hogy a kortárs magyar és magyarországi szlovák szépprózában háromféle arca jelenik meg. Egyszer döntő fontosságú események színtereként, máskor egy Čabän (csabai idős férfi) portréján keresztül, harmadszor pedig mint fő inspirációs bázis, központi téma. Ezeket az arcokat kísérem meg felfedni Závada Pál: Jadviga párnája, Pavol Kondacs: Rögös út és Sarusi Mihály: A csabai Szajnán c. művei alapján.

Az utóbbi időben legolvasottabb, első megjelenésétől számítva (1997) már a tizenkettedik kiadást megért regényből, Závada Pál Jadviga párnájából indulok ki. A szerző a városról nem nyújt aprólékosan kidolgozott képet, inkább csak kontúrjait vázolja fel. Szándéka szerint Csaba cselekményformáló funkcióját emeli ki, mely kulcsfontosságú a történet kibontása és a főszereplők jellemének, egymáshoz való viszonyának formálása szempontjából. Tetteik,érzéseik, kapcsolataik, benyomásaik szűrőjén keresztül alakul ki a város képe. A csabai gimnáziumban tanuló komlói gazdafiú, Osztatní Ondris számára a város az intellektuális felemelkedés lehetőségét jelenti, ugyanakkor az első lépést is a szlovákságtól való elidegenedés felé³. Diákéveiben Csabát „büdös, lapos városnak”⁴ látta. Ehhez a negatív megítéléshez nagy mértékben hozzájárult az a tény is, hogy nem érezte magát jól annál a családnál, ahová szülei kosztkvártélyra helyezték el. A város felnőtt életében sem hozott sok jót számára. Hivatalokba járt ide, örökösödési, bírósági, üzleti ügyeit intézni. Ezek az utak legtöbbször lelki traumával jártak. Később megcsalt férjként róttá Csaba utcáit imádott Jadvigáját kutatva. Itt kulminálódik a feszültség közte és vetélytársa, Winkler Franci közt, mely végül Ondris korai halálához vezet. A városhoz kellemetlen személyes élmények és velük kapcsolatos érzések fűzik : a féltékenység, csalódás a szerelemben és a barátságban, a barátokkal szemben érzett büntudat, akiknek akaratlanul ártott. Kétségtelen, hogy ezek a lelki megpróbáltatások aláásták egészségét és a városról kialakított diákkori negatív képét csak megerősítették.

Jadvigát egészen más jellegű, személyes motívumok kötötték a városhoz. Számára Csaba az oázist jelentette a lehangoló és unalmas otthoni környezettel szemben. Csábította a városban a XIX sz. végétől és a századfordulótól kezdve kialakuló polgári életstílus. Ebben az időben vált Csaba a dél-alföldi térség kulturális, ipari, gazdasági centrumává. Szórakozási és kikapcsolódási lehetőségeket (színház, kávéház, hotel) kínált. A könyvkereskedésekben a legújabb kiadványok és külföldi folyóiratok várták az érdeklődőket. Az üzletek gazdag árukészlettel csalogatták a reményteljes vásárlókat. Egyszóval a város minden adottsággal rendelkezett, melyre a feltörekvő polgárság igényt tartott. Kitűnő lehetőségeket nyújtott vállalkozások beindítására és sikeres működtetésére. Példa erre Lazarovits Lipót, komlói zsidó fiatalember esete, aki néhány tanulóévet töltött egy zürichi nagyiparos alkalmazásában Svájcban. A nagyipari cég magyarországi képviselőjében a 20-as években Csabán árusította a gyár termékeit. Az üzlet figyelemreméltó profitot hozott neki, melyből a város főutcáján vásárolt házat és alakította át svájci mintára. Szükség is volt a luxus körülmények megteremtésére, mert a gyártulajdonos 3-4 havonta meglátogatta alkalmazottját. Általa Csaba bekapcsolódott az európai vérkeringésbe is. Nem csoda, ha Lipót Csabát „élettel teli

2 Ján Kollár nevezi szláv Palesztínának az egykori Békés vármegyét az Emlékek ifjú koromból / Pamäti z mladšich rokov života / Bratislava, 1950. 119.o.

3 1879. Trefort-féle iskolatörvény, mely a nemzetiségek asszimilációját célozta az oktatás területén.

4 Závada Pál: Jadviga párnája. Budapest,1999, 29.o.

városként⁵ érzékelt, melyben az üzleti forgalom hihetetlen gyorsasággal emelkedett. Jadvigát mindez nem érdekelte. Tudatában a város annak a férfinak a nevével fűződött össze, akihez ellentmondásos, ugyanakkor sorsszerű szerelem fűzte. Csaba szemében a tiltott szerelem nyújtotta gyönyörök s egyben a férjjel szembeni lelkiismeret-furdalás felébredésének a helyszíne.

Závada Pál a város képét egy komlói gazdaháaspár szemszögéből skiccelte fel. Pavol Kondacs Rögös út c. regényében merőben más képet rajzol meg. Bácsik (bácsi) Havrant, mint az alföldi szlovák ember prototípusát, közelképben mutatja be. A férfi gondolkodásával és életfelfogásával egy készülő riport ürügyén ismerkedhetünk meg. A riportert a szlovák nemzetiséggel kapcsolatos kérdésekkel faggatja az öreget. Arra a kérdésre, hogy szlováknak tartja-e magát, nem ad egyértelmű választ. Hosszabb időt vesz igénybe, míg kifejti sajtósági identitását. „Én mindenekelőtt csabai vagyok - mondja. Itt születtem, itt is élek. Gyerekkoromtól fogva. Egész családom, familiám. Mindannyian, no. Itt születtek nagyapáink is, a jóisten áldja meg őket, és apáink is. Épp olyan tótok volta, mint mi most. Miért kellene nekünk másnak lennünk?”⁶ Szavaiból kitűnik, hogy nem azonosul a szlovák identitással. Környezetével testileg, lelkileg összeforrtnak csabainak tartja magát. Úgy érzi, hogy az alföldi szlovákság jellegzetes vonásait árnyaltabban tükrözi a tót, mint a szlovák kifejezés. A tótban benne rejlik a két kultúrkörhöz (szlovák-magyar) való kötődés is. Annak ellenére vallja magát tótnak, hogy sokszor el kellett viselnie az e népnévhez kapcsolódó sértő megjegyzéseket. A pontos önmeghatározás végett a tágabb tót közösségtől is elhatárolódik és a szűkebb, csabai lokalitáshoz sorolja magát.

Anyanyelvének megítélésében szintén tipikus nézetet képvisel. Mikor a szerkesztő megdicséri ízes alföldi nyelvét, így reagál: „Ugyan ne túlozzon fiatalúr! Méghogy szép. És szlovák. Inkább csabai... leginkább tót. Mi már elfelejtettünk szlovácul, kérem szépen. Érti, ugye? A magunk nyelvén, no. Megértjük egymást. Jól. Egészen jól. Magunk között csak így beszélünk.”⁷ Első hallásra úgy tűnik, hogy bácsik Havran lebecsüli anyanyelvét⁸. Ha viszont elgondolkodunk szavainak mélyebb értelmén, megérthetjük rejtett üzenetüket. Megjelenik bennük a magyarországi szlovákok történelmi kontinuitásának tudata, melyet a nyelv továbbélése is bizonyít. A nyelv (a csabai szlovák) ma is magán viseli a régi haza ízét. Az önismeret forrása és a beavatottak közötti kommunikáció eszköze. Az idős ember szavai éppen arról győznek meg minket, hogy tudatában van anyanyelve jelentőségének és életrevalóságának. Ennek azonban ellentmond az a tény, hogy a nyelv, mely használatát közösséggé formálja, éppen a nagypapa és unoka viszonylatában elválasztó tényezővé válik. Az apák örökségének terhe alól szabadulni vágyó ifjú nemzedék a családi emlékezetben őrzött sérelmek és a közvéleményben máig jelenlévő előítéletek következtében elfordul tőle. Ezzel nemcsak magát, hanem gyermekeit is pótolhatatlan szellemi értékektől fosztja meg. Bácsik Havran ebben a kérdésben tehetetlen. Magasabb erőknél adja át magát: „Amit az Isten elrendelt, mi nem változtathatjuk meg. Így vélekedtek apáink is”⁹, jegyzi meg. Szavaiban hitelesen mutatkozik meg az idős csabai generáció saját kulturális tradícióihoz való viszonya az 50-es évekből.

Csabát belülről mutatja be Sarusi Mihály A csabai Szajrán c. könyve. Szatirikus alaphangú miniatűr történeteiben a csabai szlovákság történelmének döntő momentumait villantja fel, melyek a jelenre is kihatnak. Az író főleg a XX. sz. 60-70-es éveire koncentrál, miközben

5 Benedek István Gábor: A komlói Tóra. Budapest. 1994, 211.o.

6 Pavol Kondacs: Rögös út. Budapest. 1984, 211.o.

7 u.o. 211-12.o.

8 A téma részletes kifejtése Anna Divicsanová: Jazyk, kultúra, spoločnosť / Gyivicsán Anna: Nyelv, kultúra, társadalom/ Békéscsaba-Budapest. 1999.

9 Kondacs Pál: Rögös út. Budapest. 1984, 213.o.

folyamatosan visszautal a múltra, hogy magyarázatot találjon a ma dilemmáira. Hasonló indíttatású a Békés Megyei Nap hasábjain megjelent¹⁰ jegyzetsorozata is.

Sarusi alakjai, a csabai kisemberek, nem a magasztos ideák világában élnek. Kisemberek, akik hétköznapi, banális események szerepelői: a megélhetésért gürcölő, az örömet a csehóban és a könnyűvérű lányokban kereső férfiak, az agyonhajszolt, szépségüket, fiatalságukat korán elvesztő, férjeik hűtlenségét csendes belenyugvással fogadó asszonyok, a botcsinálta színész, a magát írónak aposztrofáló fiatalember, a borbély, aki valami nagy felfedezéssel vagy jelentős tettel szeretne kilépni a szürkeségből, a vízholdó, akinek munkájára már nincs igény, stb. Mindannyian a csabai társadalom jellemző figurái. A Felföldről a török kiűzése után szép reményekkel ideérkező szlovák telepeselek kései utódai. Kik is ők? Szlovákok vagy magyarok? Teszi fel az író a kérdést és tapasztalatai birtokában meg is adja rá a frappáns választ : „ Csabán - ki tudja, mióta - magyarnak az számított, aki csabai. Azaz: tót. (Bocsánat: szlovák.) Leginkább és legfőképpen: csabjanszki”¹¹ Ez a definíció a bácsik Havran által képviselt álláspontot erősíti meg. A basztard / különböző kultúrák keveredése, keresztezése / jellegű kultúra hordozóinak / pl. csabaiak, komlósiak, pilisiek / más kultúrához való közvetlen, magától értetődő, toleráns viszonyán alapszik. A vegyes lakosságú környezetben az évszázados együttélés alatt egymáshoz csiszolódnak az emberek és idővel elmosódnak köztük az etnikai határok. Jellemző példa erre a csabai fűszeres névváltoztatása : „ ... szeretett jól beolvadni az őt eltartó népbe, s restellvén a Klein nevezetét, megmagyarosította Kvaszra.”¹² Az értékrend folyamatosan változik és ami valamikor fontos volt, a hétköznapiak sodrásában lényegtelenné válik : „ Hogy ki jött ide hamarabb ? Aligha izgat bárkit : kocsmában, történelemkönyvben igen, de a köznapokban? Ugyan már”¹³ - vélekedik Sarusi. Az etnikai határok összerosódásával Závadánál is találkozunk: „ ... aki magyarnak érzi magát, gyülekezzen este a Vasúti kertvendéglőben!”¹⁴ - szólítja fel a döntő többségben tót és zsidó hallgatóságot a szintén tót frontkatona. A megszólításban még a tót hazafinak számító Rosza Pali sem vesz észre semmiféle természetellenességet. A helyzet groteskségére a zsidó Buchbinder Miki hívja fel a figyelmet : „ Vagyok én teszerinted egy magyar?”¹⁵ Az idő az emlékezetet kikezdi és ma már nem lehet pontosan megállapítani, hogy ki , mivel járult hozzá a „ csabjanszki fenomén” (különleges, egyedi jelenség, pl. kultúra) létrehozásához. Sarusi Mihály írásaiban felvonultatja a csabaiság kulturális kódjait, melyeket három csoportba sorolhatunk : 1, A táj, a természeti környezet paradigmái (síkság, szikes, termővé alakított föld, búza, kukorica, zöldség, gyümölcs (szljúka , barack) termesztés, a vidék jellegzetes fái az akác, az eperfa, sertés (mangalica) hizlalás, csabai ételspecialitások (csabianska klobásza, cigánka, stb.) stb. 2, Az emberek gondolkodása, életszemlélete, tulajdonságai, kulturális identitása - antropológiai paradigmák : (Csaba történelmi személyiségei, tudósai, papjai, művészei (pl. Áchim A., Haan L., Dedinszky Gy., Munkácsy...), Luteránus vallás, Tranoszciusz, jellegzetes foglalkozás a földművelés, gyümölcstermesztés, később téglagyári, textilipari munka, a munkához való hozzáállást a szorgalom és a kitartás határozza meg, megbecsült tulajdonság a dolgosság és a béketűrés, többkontextusú kulturális identitás). 3, Szertartási paradigmák: (pl. a zabíjacska, újabban a kolbásztöltő verseny és ide sorolható a foci is, stb.). Ezeknek a kulturális kódoknak az ismerete Kiss Gy. Csaba szerint „ a nemzeti közösséghez való tartozás alapvető feltétele, vagyis integráló funkciót tölt be.”¹⁶ Véleményem szerint ez a megállapítás érvényes a

10 Békésmegyei Nap 2001. febr.10,12.,13,14,15-i számok

11 u.o.febr.15.

12 Sarusi Mihály: A csabai Szajrán. Budapest. 1981. 141.o.

13 Békésmegyei Nap 2001.febr.14.

14 Závada Pál: Jadviga párnája. Budapest. 1999, 225.o.

15 u.o. 225.o.

16 Kiss Gy. Csaba : Nyugaton innen, Keleten túl. Miskolc. 2000, 117.o.

multikulturális környezetben kialakuló, több kultúrából táplálkozó regionális kulturális tudatra is, így a csabianszki kulturális fenoménre is.

Sarusi Mihály megközelítésében a csabai szlovákság sorsa a hagyományos (a hazai szlovák irodalomban és publicisztikában jellemző) romantikus felfogással szemben más dimenzióban jelenik meg. Megkérdőjelezi és demítizálja a konvenciókon alapuló értékeket, deheroizálja a szereplőket, rámutat a történelmi sztereotípiák hamisságára. Teszi ezt az ironia, szatíra, paródia, karnevalizáció eszközével. A magyarországi szlovák irodalomban mítizálódott messiási (első generációs értelmiség) típus fejlett küldetéstudattal agitál a szlovák nyelv megőrzéséért. Öntudatos szlovák, aki úgy érzi, az ő vállán nyugszik a szlovákság jövője (Kondacs Rögös út c. regényének hőse Paľo Gajdoš). Napjaink szlovák publicisztikájában a „slovensky učiteľ” szlovák tanár alakja képviseli a messiási típust. Ebben a szókapcsolatban az etnikai hovatartozás az elsődleges, míg a szakmaiság, vagyis a szlovák szakosság nem lényeges. Sarusi értelmezésében ezek az ideálok túlhaladtak. Paľo Gajdoš törekvései nagyrészt kudarcba fulladtak. Sarusi szlovák nyelven író költőjét kinevetik, még a fiút is kigúnyolják apja ilyen irányú tevékenysége miatt. A csabai szlovák nyelvet a városban és a környéken élő magyarok kigúnyolják : „ ... pán rendír... a gyűlések hazugsága... No, te kis totocska , tucc-e már magyarTágyeme na kergát, vízállás megtekintováty...”¹⁷. Az élcelődések elbizonytalanítják a nyelv használóit, maguk is kételkedni kezdenek értékében. Talán ebben az összefüggésben kereshetjük a magyarországi szlovákok saját anyanyelvükről kialakított (látszólag) negatív megítélés gyökereit.

A patetikus hősökkel szemben Sarusi novellafüzérében marginális pozícióban lévő emberek a főszereplők. Ez a marginalitás vonatkozik pl. a kisebbségi létben élőkre, de a másság, esetünkben a nemi hovatartozás (homoszexualitás) vagy tévelygés (exhibicionista) képviselőire is. A perifériára szorult emberek ott próbálnak pillanatnyi boldogságot szerezni , ahol a legkönnyebb. A kocsmában és az örömlányoknál. Egyikük bele is hal ezekbe az „ örömökbe”. Halálának körülményeiben nyomokban fellelhetők a karnevalizáció jegyei. Az élvezetek után huszárszírral¹⁸ a zsebében feldagadt testtel bukkannak rá egy árokban.

A szlovák- magyar történelmi sztereotípiák közül a legismertebbet, az ezer éves elnyomás tételét dönti meg a kisember szemszögéből. A történelemben lakosságcserének nevezett esemény kapcsán rámutat annak paradox mivoltára : (a kitelepüléstől vonakodó, házához ragaszkodó szlovákokat) „a saját fajtája tette kisebbségivé az addig szlovák többségű anyavárosban.”¹⁹ Bizonyára van más interpretációja is ennek az eseménynek, de igazságtartalma kétségtelen.

Sok mindent megéltek a csabaiak a történelem folyamán, mai megítélésükben azonban továbbra is legfontosabb pozitív tényező a csabai föld termővé tétele. Ezt az érdemüket kiemeli az író is. A csabai síkság az első telepesek által történt kultiválását a föld, mint női princípium metaforikus képével fejezi ki, mely a történelem által kikényszerített szüzesség évei után várja megtermékenyítőjét, a csabai tótót. A csabai föld, mint tüzes szerető jó búzával ajándékozza meg szerelmét, hogy asztalára jusson „hleba, haluski, kolácse” (kenyér, tészta, kalács). Az író Csabát metaforikusan „zsíroskenyérnek”²⁰ nevezi, melyből mindenkinek jut kisebb, nagyobb darab. A változásokat, melyek idővel a városban történtek, a múlt és jelen konfrontációján keresztül mutatja be: „Milyen szép volt a régi kert. Tele szilvával, inkább

17 Sarusi Mihály : A csabai Szajján. Budapest.1981, 6.o.

18 Tetű irtására alkalmas higány tartalmú készítmény, melyet régen a katonák is használtak a fizetett szexuális kapcsolat következtében pl. intim helyen kialakuló tetvesedés ellen.

19 Békésmegyei Nap 2001.febr.15.

20 Sarusi Mihály : A csabai Szajján. Budapest. 1981,196.o.

szljúkával.”²¹ „Az udvar is más. Az a jó eperfa már a múlté”²². „A lovak is eltűntek.”²³ A környezet és a körülmények változása következtében az emberek is mások lettek. Sok csabai nem tudott ellenállni a kor elvárásainak, melyekre szlovákságától való elhatárolódással válaszolt. Magyarosítottatta a nevét, görcsösen szabadulni akart a múlt kötelezettségei alól. Ezek a külső asszimilálódás jelei. Sarusi Mihály szereplői a látszat ellenére azonban lelkiismeret-furdalástól szenvednek. Túlfűtött lelkiállapotban, a kocsmában iszogatva törnek fel bennük az önvádoló gondolatok. Ilyenkor keserűen vallják be apáikkal szembeni adósságaikat: „A fiaim nem értik apámat”²⁴, mondja az egyik szereplő. Ez a vallomás összezseng bácsik Havran problémájával.

A csabai szlovákság mintegy 300 éves története folyamán fokozatosan kisebbségbe szorult a városban. Az új lakosság részéről időnként megnyilvánuló intolerancia következtében, annak kivédésére, a befeléfordulás taktikáját választotta. Eredeti ősi tulajdonságaiból azonban máig megőrizte természetből adott érzékét és tehetségét a gyümölcs és zöldségtermesztés területén. A jó kertész és gyümölcsnemesítő legendája máig él róla. Szinte a semmiből teremtette a Kertet, Kert-Csabát, Tót-Csabát, mely hozzáértését és szorgalmát dicséri. Eredeti szülőföldjéről a boldogságot jött keresni ide. Hogy a boldogság kinek, mit jelent, relatív dolog. Egy azonban biztos. A csabai földre olyan mélyre engedte gyökereit, mint amilyen mélyen meggyökerezett benne az illatos akác.

Felhasznált irodalom

Sarusi Mihály : A csabai Szajján. Budapest.1981.

Pavol Kondacs : Hrboľatá cesta . Budapest.1984.

Benedek István Gábor : A komlósi Tóra. Budapest.1994.

Závada Pál : Jadviga párnája. Budapest.1997.

Ján Kollár: Pamäti z mladších rokov života. Bratislava. 1950.

Anna Divicsanová : Jazyk, kultúra, spolčenstvo. Békéscsaba-Budapest.1999.

Gyivicsán Anna-Krupa András: A magyarországi szlovákok.Budapest.1998.

Kiss Gy. Csaba: Nyugaton innen, Keleten túl. Miskolc, 2000.

Tibor Zsilka: A dekonstrukciótól a rekonstrukcióig. In: Folklorisztika. (Tanulmányok) ELTE. 2000. 603-10.

Tibor Zsilka : Maďarské postavy v slovenskej próze-slovenské postavy v maďarskej próze. In: Romboid 1999 (XXXIV) 3 30-40.

21 u.o.168.o.

22 u.o.169.o.

23 u.o.169.o.

24 u.o.8.o.

A művészet törvénye az újjászületés II.*

Nyilván ezt a célt, a hivatásos képzőművészek érdekvédelmi szövetkezését kívánta szolgálni az 1922-ben József Dezső (1886–1965) kezdeményezésére Gyulán, az akkori megyeszékhelyen alakult Békés megyei Képzőművészeti és Iparművészeti Társulat is, majd a Gyulai műbarátok és művészek egyesülete, vagy az 1936-ban létesült Orosházi Szépmíves Céh. De akárcsak a békéscsabai Aurora Kör művészeti szakosztálya által felpörgetett, élénk kiállítási élet, ezek a művészi minőség megbecsültetését célzó első kísérletek csak a második világháborút követően, egyrészt a Magyar Képző- és Iparművészek Szövetsége, másrészt a Képzőművészeti Alap (MAOE) országos hálózatában párosulhattak megfelelő anyagi és szervezeti biztosítékokkal.

Noha ez a rendszer elvileg a fővárosban és a vidéken élő valamennyi hivatásos alkotót a Kortárs Magyar Művészet (a nagybetű kizárólag szerző kiemelő szándékát jelzi) egyenrangú polgárává avatott – nagy árat fizettek érte a kortárs magyar művészek. Az állami támogatás az ideológiai irányítás záloga volt, s mint minden kelet- és közép-európai szocialista országban, a Szovjetunióból importált akadémikus igényű szocreál a valós szakmai minőségtől függetlenül, sokszor éppen annak ellenében „tűrt, tiltott vagy támogatott”. Majd csak a rendszerváltást követően alakulnak újabb, ésszerűbb, szabadabb, bár gazdaságilag megalapozatlanabb helyi csoportosulások, mindenekelőtt a Békéstáji Művészeti Társaság (1991), vagy az inkább nemzedéki illetve szolidaritási elven alapuló MASE-BÁT (Megyei Alkotókat Segítő Békéscsabai Általános Tömörülés, 1992) és a már 1987-ben létrehozott IMME (Ifjúsági Művészeti és Művelődési Egyesület), amely 1996-tól FAMME (Független Alkotók Művészeti és Művelődési Egyesülete) néven működik tovább.

Az intézményesülés közhasznúbb megnyilvánulási formája volt 1945 után a szabadiskolai jellegű művészeti képzés legalizálódása, gyakorlatilag olyan különleges képességű művészpédagógusok intézményesülése, mint Békéscsabán Sass Árpád és Mokos József, Orosházán pedig Kerti Károly (1917–1986).

Békéscsabán már 1945-ben megalakul a Képzőművészeti Kör, amelyet előbb Sass Árpád, majd 1951-től Mokos József irányít, s amelyet a virágkorát jelentő első huszonöt évben háromezren látogattak. Ez a vonzerő páratlan az akkori vidék-Magyarországon, s valóban „csak az érhet el olyan osztatlan, szép sikert egy kisvárosban, aki önmagának csak tizedrangúan él, elsőrangúan pedig mindig másokért, a közösségért, a tanítványaiért.”¹

Olyan, a maguk stílusvonulatában, művészeti ágazatában vagy műfajában országosan számontartott személyiségeket indított el a „kockológia” mestere az alkotópályán, mint Balázs Irén (1935) textilművész, Bereznai Péter (1955) intermediális művész, Bohus Zoltán (1941) üvegszobrász, Ezüst György (1935) festő, Fajó János (1937) grafikus, festő, szobrász, az ugyancsak konstruktivista Lukoviczki Endre (1939), a végzetesen korán elhunyt Gaburek Károly (1936–1986), Gubis Mihály intermediális művész (1948), Lonovics László festő és grafikus, Mengyán András formatervező képzőművész, norvégiai egyetemi tanár (1945), Pátkai Ervin (1937–1985) a Párizsban befutott szobrász, a Debrecenbe települt Cs. Uhrin Tibor (1936), illetve a városukhoz ma is hűséges Vágréti János (1925) és Várkonyi János (1947) festőművészek, valamint sokan mások.²

* A Békés megyei művészetről készült áttekintésünk I. része a Bárka 2000./4. számában jelent meg.

1 Sass Ervin: Egy nevezetes kör negyedszázada. Békés Megyei Népiújság, 1971.május 9.

Az ismert grafikusművész, Kerti Károly 1947-ben indította el méltán népszerű szabadiskoláját Orosházán, ahol ma is az Ő alapozására esküszik az Orosházi Festők Csoportja; hivatásos művészi pályára irányított tanítványai közül Ravasz Erzsébet (1937–1991) nevét emeljük ki, aki a hatvanas-hetvenes évekbeli, európai tekintélyű magyar illusztrációs-és képregénygrafika egyik legfiatalabb képviselője volt. Kerti 1957-ben Tatára költözött s ott nyitott szabadiskolát.

A megyei művészeti élet intézményesülésének organikus velejárója a két, biennálé rendszerű országos tárlat: az 1957-ben elkezdődött Alföldi Tárlatok és az 1978-tól datált Alkalmazott, majd Tervezőgrafikai Biennálék sorozata, illetve a különböző nyári alkotótáborok szerveződése: az 1969-ben indult Gyulai Nyári Művésztelep, az 1976-tól 1989-ig működő békéscsabai grafikai-tervezőgrafikai művésztelep, majd az utóbbi években Békésen, Gyomán, Kétegyházában és máshol létesült félhivatásos-félamatőr táborok.

A kommunista hatalomgyakorlásra és a szocreál hivatalosságán átívelő magyar művészet 1945-2000 közötti történetét azokra az értékekre építjük, amelyek szervesen kapcsolódnak egyrészt az előző korszak nemzeti fejlődésvonalába, másrészt az utolsó ötven év európai művészetének eseménytörténetéhez. Közvetlenül a háború utáni években az újrakezdés láza az elszenvedett veszteségek (második Trianon) ellenére az egész magyarországi szellemi életet felpeszditette, s ha nem állt volna be törés a kultúrák közötti közvetítésben játszott közép-európai vezető szerepünk gyakorlásában, nem visszazerezni, csupán érvényesíteni kellene a magyar alkotóerő tekintélyével kivívott történelmi és politikai jogainkat. Az 1945. október 13-án létrehozott Európai Iskola pontosan ezt az összegező s egyben megújító törekvést manifesztálta rövid, 1948-ig engedélyezett működésével. Mindannak, ami a század első felében Párizsból sugárzott ránk s alkalmasnak bizonyult a korszerű magyar művészi látás élesítésére, árnyalására – most, általuk, az Európai Iskolába tömörült progresszív alkotók által kellett volna kiindulópontként szolgálnia az új képzőművészet tendenciái számára. Hivatásukat azonban csak rejtve érvényesíthették megszüntetésük után; etikai és esztétikai példájuk, mégis, minden következő nemzedéket közelebb segített saját önismeretéhez.

Ilyen, a két félévszázad művészeti törekvései közötti áthidaló szerepet játszott vidéken, közelebről a békési (de általában az egész alföldi) térségben Kohán György (1910–1966) tevékenysége. Amikor az Európai Iskola megfogalmazta programját, de már csak felirat volt a kiürített táborhely homlokán, egy gyulai festő „magyar talajból sarjadó forma- és színérzékének, s a kubizmus prizmarendszerén pallérozott stilizáló hajlamának együttes invenciójával rátalált azon módzatok egyikére, ahogyan a honi festészet kisebb köréből át lehet lépni a magunk európai látókörének nagyobb arányaiba.” – írja Supka Magdolna a 35 éves kérésével s Gyula város áldozatvállalása jóvoltából a napokban megjelenő Kohán-monográfia szerzője. (Kiemelés tőle.)³

A bartóki modell képzőművészeti transzponálásának, megfeleltetésének a szándéka, lehetősége, eszközei attól a perctől izgalomban tartották a művészvilágot, amióta a nagy zeneművek elhangzottak. A szentendrei festészet, különösen Vajda Lajos és Korniss Dezső programszerűen keresték azokat a formai ösképeket, amelyekből hasonló magyar-európai érvényességű képi nyelv támadhatna; Nagy István pedig még azelőtt ösztönösen talált rá a maga „pentaton” színsorára és barbár ritmusára; s mivel még sokan mások, s nemcsak festők, hanem szobrászok is kitzúzták a célt, csakhamar bebizonyosodott, hogy zenei példa (amelyet egyébként Bartókkal közösen, vele párhuzamosan teremtett Kodály Zoltán és Lajtha László) nem általánosítható, a művészetek öntörvénye át nem hágható, s különben is, a magyar

2 Összesen 81 növendéke szerzett valamilyen képző-ipar-vagy díszítőművészeti végzettséget. De a már említett, többi középiskolai rajztanár keze alól is kerültek ki tehetséges fiatalok, például Mazán László fedezte fel Schéner Mihályt.

3 Supka Magdolna: Kohán György. A monográfia kézírata, 13.

festészet a legkiválóbb nagybányaiaktól és az alföldiektől kezdve Csontváryn és Kassák körén, például Mattis Teutsch Jánoson keresztül Barcsayig már régen olyan magyarul beszélt nyelv, amelyet az idegenek „a külföld igen, legfennebb mi magunk nem értünk.

Kohán ennek a 100 éve tartó vizuális nyelvújításnak a vonulatába lépett, véletlenül éppen a hivatalosan létrehozott és támogatott hódmezővásárhelyi művésztelep tagjaként, de innen a gyökerekhez, Rudnayhoz, Tornyaihoz, Kosztához, Nagy Istvánhoz visszakapcsolva olyan elementáris erővel ásta fel újra „a magyar ugart”, hogy az ötvenes-hatvanas évekbeli ügyeletes szellemi figyelőszolgálat, de még a jószándékú laikus sem tudott (jószerével még ma sem tud) mit kezdeni a rögök közül kifordult kincsekkel: a Festő látomásainak a bartóki monumentalitásával, az összegyűjtött ősi, közösségi „népdalkincs” (föld, paraszt, asszony, természet, halál stb.) kozmikus, de legalábbis európai érvényességű, dimenziójú és távlatú feldolgozásával.

Ha Tornyai Bús magyar sors című, irányzatz meghatározó kompozícióját az alföldi festészet emblémájának tekintjük, Kohán szinte valamennyi műve ennek az emblematis formai redukciónak és tartalmi-festői-szellemi belső energiának, energiarobbanásnak a kontrasztjára épül. Ha valóban valamiféle felszabadító forradalom köszöntött volna ránk 1945-ben, hatalmas falfelületeket kellett volna kapjon a társadalomtól, hogy mint az 1920–30-as évek mexikói nemzeti forradalmának (a dél-amerikai 1848) freskófestői, Diego Rivera, José Clemente Orozco és Alfaro Siqueiros, ő is örök emléket állítson a magyar Éjszaka, Föld, Kozmosz, Messzeség, Sirató, Kéve, Szivárvány, Bivalyosszekér Napkoronggal eposzi hatalmasságának.

Kohánnak „sikerült kimentenie a maga emberi-művészi mondanivalóját a legádázabb szocreál időkben a szegényparaszti sorsábrázolás hamis tematikai és festészeti követelmeiből, hogy azonos miliőben, de az egyetemes humánus és etika síkján az ember méltóságát és az élet minőségét tegye meg művészetének eszmei vezérfonalává. Ezt az igényes szellemi és morális atmoszférát sugallja műveinek nemes és ünnepélyes festői hangvétele is, s aki ennek jegyében bízta rá magát e képi világ lassan hömpölygő, széles folyamára, az szinte észrevétlenül a költészet birodalmában találja magát. Mert aki az apró tanya fölé boruló Kohán-i égbolt arányaiból megérzi a tágasság hatalmát, aki éjszakáinak csendjéből kihallja a Kozmosz lélegzetvételét, az megsejthet valamit a művészi maradandóság természetéből, s e nagy távlatokba nyújtózó életmű el nem apadó, rejtett erőiről.”⁴

Az alföldi „európai iskola” fénye nem lobbant el Kohán halálával. Az 1965-ös Nemzeti Galéria-beli, akkor, átmenetileg nagysikerű kiállításával s a majdnem későn jött Kossuth-díj örömeivel enyhített utolsó keserű évek alatt, az Ő kinszenvedéseivel szinte egyidőben készül fel az útra egy fiatal, medgyesegyházi születésű művész, Schéner Mihály (1923), aki a bartóki modell érvényét más megközelítéssel bizonyítja. Már első, 1963-as kilépésével (Csók Galéria) elárulja a hivatalos művészetpolitikával merőben ellentétes alkotói szándékait, néhány évvel később pedig (Fiatal Művészek Klubja, 1968) az Európai Iskola betiltása óta először hoz közvetlen üzenetet Párizsból (absztrakt, fakturális és konstruktív képeiben), de az ugyanabban az évben készült Papírhuszárokkal azt a forrást is megjelöli, ahonnan immár a magyar lélek formái gyűrűzhetnek hírt Párizs felé, ugyanarról a titokzatos nemzeti identitásról, amelyre 100 évvel korábban Munkácsy drámai népeletképeiben csodálkoztak rá először.

Ha már zenei hasonlaltal éltünk – Schéner művészete talán inkább Kodály módszerére emlékeztet azzal, hogy a) a népművészeti arche-motívumokat épen, a maguk évszázadokon át csiszolódott tökéletességükben foglalja az alkotói intellektus által szerkesztett keretbe (mint ötvös a drágakövet), b) vizuális gondolkozásának valamennyi műfajából a gyermekek felé tárja a legszélesebb kaput (az 1987-ben megnyílt s egyre sokrétűbb intézményi szerepet játszó békéscsabai Meseház egyedülálló látási iskola, 1999-ben pedig megkezdte közre adni 4 kötetre tervezett Játékfundamentumát, tehát az életmű valamennyi játéklehetőségének az

4 Idézett kézirat, 174.

illusztratív kompendiumát) és tárgyiasított és funkcionalizált műveivel (kő, fa, textil stb., játszóterek, bábuszobrok, „nyitható szobrok”, kocsik, egyéb mobil szerkezetek) egyrészt „a zene mindenkié” Kodály-jelszót parafrázálja a vizuális kultúrára, másrészt egy olyan magyar pop-artot vagy installációs stílust teremt, amelynek akkor, a hatvanas-hetvenes években még az elnevezése is ismeretlen volt Európában. „A formai szekvenciák és a formai osztályok számát, az utóbbiak egymásba forgatását, átfedését és a különböző mesterségek alkalmazását tekintve Schéner a kortársai között minden bizonnyal egyedül áll.”⁵

Mint ahogy egyedül áll rejtőzködésével, hűségével, a középkori kódexírók és minaturisták tanúságtevő krónikásságával a másik nagy kortárs, Lipták Pál (1922), akinek szülővárosa, Békéscsaba az egyetlen mestere. S így vált mára a város Mesterévé, aki emlékezni, álmodni, szeretni, becsülni, őrizni tanítja polgártársait. Jelképesen fedelet is húzott megtartó missziója fölé: a háború után Magyarországon épült első s talán máig legszebb, legkorszerűbb megyei könyvtár akár foglalatja is lehetne (s reményeink szerint majdan hagyatékát is őrizve-bemutatója) legalább négy „osztályban” működő iskolájának: a) a város művelődéstörténeti dokumentációját, a vidék néprajzát, népművészetét és az ország rajzművészetét gyűjtő, b) a mindjárt három évszázada újrakezdett helyi művelődéstörténelmet, de különösen saját korát sok kötetre rugó írásfolyamba foglaló jegyző, c) a könyvtártervező, könyvtáralapító, irodalmi és művészeti kiadványokat szerkesztő animátor és c) természetszerűen az univerzális érdeklődésű – mert a szabadkézi rajztól, rézkarctól, papírmetszettől az akvarellen, guachon, pasztellen át az olajfestésig valamint az érem- és tárgyplasztikáig önmagát mindenben kipróbáló – alkotó szellemi építkezésének.

Talán éppen kettős: szlovák–magyar identitása, s e kettőségnek a közösség pallérozásában egybevágó harmóniája predestinálta a szóbanforgó, pontosabban „a szóban-és-képbenforgó” szerepre, amelyből természetesen ehelyütt csupán grafikus és festőművészi jelentőségét emeljük ki. Mert valamennyi szerepvállalása éppen alkotótevékenységében nyeri el igazi értelmét: egy alföldi kisváros és paraszti környezet embereinek életforma változásaiból kiemelni, rekonstruálni, megőrizni az örök értékeket s egyben vizuális emlékképek párlatában palackba zárni a soha vissza nem térő s tulajdonképpen megfoghatatlan Időt. Ez a „nosztalgikus népi szürrealizmus”⁶. avatja művészetét az alföldi festészet modernizálódásának egyik le számottevőbb jelenségévé, akár figurát, akár elvonatkoztatott eszközökkel sugallja: „Múló legenda minden pillanat.”⁷

Amikor az alföldi festészet modernizációjáról beszélünk, már rég nem a művészettörténeti (tehát a Rudnay–Tornyai- stb. féle) iskola szemléletére s még csak nem is az intézményesített, de végül is számos kvalitásos alkotó és alkotás telephelyeként elhíresült, meg az őszi Tárlatok máig tartó rendezvénysorozatának otthont adó hódmezővásárhelyi kortárs művészeti stíluskategóriára gondolunk. Az eszközök, a látás valamiféle modernizációját nyilván maguk, a ma már klasszikusoknak számító Németh József, Kurucz D. István és mások, majd a fiatalabbak is elvégezték. Az viszont talán nem véletlen, hogy az állítólag az Őszi Tárlat „utánlövésének” szánt Alföldi Tárlat-sorozat – amelyet egyébként 1957-ben az egész Tiszántúli régió (tehát az Alföld egyszerre szűkebb és szélesebb értelmezésére alapozott) vándorkiállításának hirdettek meg, egy-két gyulai megrendezéstől eltekintve sohasem vándorolt, hanem véglegesen – Békéscsabán „ragadt.”

Errefelé ugyanis már a háború utáni művészet, művészi szabadság igazi problémáiról való figyelemelterelés szándékával előtérbe helyezett, semleges és szelíd hódmezővásárhelyi

5 Mezei Ottó: Schéner Mihály művészete a hatvanas években. Körmendi Galéria Budapest, 1999. 29.

6 Banner Zoltán: Érintések, Metszetek, Vésetek. Lipták Pál 1997-es kiállítása a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban. Katalógus, 5.

7 Lipták Pál. Szemimpex Kiadó, 1999. A 102. sz. kép címe, 221.

alföldiség-kultuszt meg az 1956-os feszültség-oldás Őszi és Alföldi tárlatait megelőzően új szelek járnak a falu- a föld- és a paraszttábrázolásban. Mindenekelőtt a mindmáig méltánytalanul elfeledett, ráadásul korán elhalt Mazán Lászlóra (1899–1949) gondolunk, aki már a két világháború között országos visszhangot keltő sikereket aratott különböző tematikájú kiállításokon és pályázatokon, egészen más természetű féműveiben, 120x150x180 cm körüli, nagyméretű kompozícióiban viszont a karikírozásig és a groteszkig exponált gúnnyal ostromozza a helyi „késő”-paraszttársadalom (1940-es évek!) gyarlóságait, anomáliáit, s mint Dér Endre megállapítja: „(...) ?a piszkos, bamba, gatyás? tudatlanságot, sárbaragadtságot, buflifejűséget nála szenvedélyesebb kegyetlenséggel senki nem vette célba a csabai festők közül.”⁸ De ugyancsak immár nem a föld és ég találkozásának, tehát a híres alacsony alföldi horizontvonalnak a magasságát méricskéli a festőköltő Jakuba János sem (1909–1974), hanem a szlovák népi közösség lelki portréját rajzolja lágyan, kékes-zöldes szfumatóba vont, impresszionisztikus zsánereiben. Jankay Deutsch Tibor (1899–1994) pedig hiába kóstol bele kétszer is az amerikai világszabadság ízébe (1929 és 1934), még a láger után is Csabára tér vissza, a Tevannál megjelenteti Mártírok című rajzi vádiratát, majd rá egy évre, 1948-ban, mégis, végleg kiköltözik az Újvilágba – hogy aztán rendkívül sok avantgárd és etnográfiai tapasztalatot szintetizáló, expresszív, eklektikus művészetével állandóan vissza- és visszaidézzék a két evangélikus templomot, mert „gondolatban mindig otthon vagyok, húz haza az égető honvágy! A Múlt az, amiből táplálkozom, ez adja az erőt a jelenem továbbfejlesztéséhez.” – írja Dér Endrének. Majd hagyatékának szülővárosára testálásával (a gond egyelőre meghaladja a város erejét) felveti, immár megkerülhetetlenné teszi egy évtizedek óta esedékes városi vagy megyei Képtár létesítését.

Tanulmányunk elején már utaltunk arra, hogy a békési térség többnemzetiségű népi kultúrája, e tárgyi és szellemi kultúra sokáig továbbélő hagyományai s az ezzel összefüggő hátrányos gazdasági helyzetből való kitörés, a lappangó energiák felszabadulása miként befolyásolta a kreativitás viszonylag kései, múlt századvégi, ám annál látványosabb tetet öltését a legkülönbözőbb alkotóértelmiségek számának robbanásszerű növekedésében. A tehetség azonban nem tudta magával ragadni saját szellemi teljesítményével, s annak arányában kiemelni a pangásból a gazdasági és társadalmi viszonyokat, s ebben a kétirányú, ellentétes folyamatban felemelő példái születtek valóság és tehetség küzdelmének – a tehetség javára.

Kiemelt mértékben figyelhetőek meg ilyen példák a képzőművészetben, s azok az autonóm személyiségekké érett, ösztönös tehetségű festők, akik már ebben a században, pontosabban az utolsó ötven évben, főiskolai tanulmányok nélkül is követik, követni tudják hivatásuk parancsát – Lipták Pálon kívül például Miklós István (1898–1981) és Vágréti János – az ihlető forrástól, szülőhelyük nyilvánvalóan korlátozott érvényesülési lehetőségeitől akkor sem szakadnak el, amikor, mint például Lipták vagy Vágréti esetében, művészi megújulásukra az országos, sőt a külföldi szakmai közvélemény is felfigyel.

Van tehát ennek a tájegységnek, e tájegység táji és urbanisztikai természetének valami olyan különleges lelke, sugallata, kisugárzása, amely az elintimizálódott, sokszor aprópénzre váltott alföldi festészet ívét egyrészt visszacsatlakoztatja az irányzat alapítóinak a szociális fogantatású indulatosságához, szenvedélyéhez, másrészt Kohán tűzhányószerű önégésében kiszabadul, kiszakad „börtönéből”. „(...) Kohán megannyi stíluskísérletének eszmei végcélja, hogy festészeti építkezésébe fogja Alföld-élményét, s ezzel együtt az epikus előadói formát drámává konstruálja. És nemcsak a hazai földön, de Ő a népek hazája, a nagyvilág számára is a síkság és az égbolt roppant arányai között akarta megláttatni az ember és a kunyhók kicsinységükben és mulandóságukban is heroikus motívumát, az elbeszélő formát kerülve, metafórikusan.”⁹

8 Dér Endre uo. 341.

9 Supka Magdolna idézett kézirat, 171.

Kohán után nem lehetett ott folytatni a témát, ahová a hivatalos elvárások kárhoztatták, de a hatvanas években, a mezőgazdaság „szocialista átalakítását” követően maga a parasztság és az alföldi életforma miliője is megszűnik. Illetve, talán lehetett volna, úgy, az ő szellemében még fontos látomásokat hozzáilleszteni a végítélethez, ha a koháni őseréjű expresszivitás legközelebbi rokona, Gaburek Károly nem megy el oly tragikusan korán s rendkívül fontos főműveinek sorát folytatni tudja. Meg aztán bizonyos értelemben a Kohán-hagyaték felügyeletével kezdetben megbízott Koszta Rozália (1925–1993) is megkísérelte keveretlen, főleg zöld, kék, fehér színsíkjaiknak dekoratív hűvösségével, síkban tartott s kontúrokkal behálózott kompozícióinak a sorozataival az alföldiség „hült helyét” pusztán festőileg indokolt felületekkel betölteni, helyettesíteni. Oroján István (1947) pedig kimondottan abba sík- és térkonstruktivista vonulatban találja meg a helyét, amelynek Fajó, Mengyán, Lukoviczki és mások révén valóságos iskolája ágazik el Békésből. (De itt kell megemlítenünk a Békéscsabáról Szegedre elszármazott kiváló grafikus, Papp György (1936) nevét is, aki az alföldi hagyományok modern jelrendszerét – ugyancsak a bartóki modell s némiképpen Schéner szellemében – a népművészeti toposzok felhasználásával alakította ki metszeteiben.)

Viszont éppen Gaburek – és persze Schéner, Lipták, Jankay, Vágréti – példája bizonyítja, hogy az elmúlt négy évtized piktúrájában az alföldiség elsősorban már csak olyan helyrajzi státusz, amely pontosan úgy kötelezővé avatja az európai trendekhez való hiteles, önazonos alkalmazkodás magatartását, ahogy mondjuk a fővárosi alkotók számára a fővárosi státusz. Az avantgárd első hulláma (kubizmus, expresszionizmus, konstruktivizmus, szürrealizmus, absztrakció stb.), aztán a háború utáni második hullám és a kortárs progresszív irányzatok természetesen láthatatlanul épülnek be az életművekbe (vegytiszta keletkezésük korában sem diagnosztizálhatóak); de az olyan örök újakezdők, mint például Fajó János, Mengyán András, Lukoviczki Endre, Bohus Zoltán, vagy az éppen csak itt született Klimó Károly (1936) Bereznai Péter pályájának kibontakozásához Békés megye kisvárosai (hiszen százezer alatti lélekszámával maga Békéscsaba is az) csak a landolást biztosíthatták; a befogadó közeg egyre nyitottabbá válására viszont jelzésértékű példa, hogy már az expanzív és intermediális törekvések: akció, installáció, happening stb. olyan képviselői, mint Gubis Mihály és Baji Miklós Zoltán (1961) tanyát verhetek saját régiójukban. (Sajnálatos viszont, hogy a valóban szinte tanyasi visszavonultságban, Kétegyházán élt és elhunyt Eyas Kovács József (1933–1991) absztrakt expresszionista és konstruktivista gondolati piktúrája szinte nyomtalanul hullott ki Békés megye művészeti emlékezetéből. „Stílus kategóriát tekintve – írja róla Szilágyi András – az automatikus festés-írás gesztuális technikáját fejleszti ki, beépítve szignóvariációkat, számmisztikát, betűket.”)¹⁰

Végül: látszólag teljesen külön úton jár az alföldi festészet modernizációjában egy sokat vándorló, nyugtalan és mély alkotóember, Lóránt János (1938), valamiképpen szintén Kohán örököse, akit „főként a végtelenséget sejtető kopár tájak, folyóparti térségek érdeklik, ahol rendszerint magányos vagy mechanikus rendben megjelenő apró alakok tűnnek fel. Mintha Mednyánszky vagy Nagy István figurális felfogását építené tovább, amikor megteremti tömbös, magukba roskadó, zárkózott lényeit, akik szemlátomást a föld gyermekei, ám ilyenformán is mélységesen magányosak és elhagyatottak. Annál is inkább, mivel monokróm szürkés, okkeres képfelületeket alkot.”¹¹ Viszont mindig átszötte művészetét valami rejtett, bölcs mosoly, vagy inkább önirónia, s úgy gondolom indokolt, ha éppen a Lóránt János révén világítunk rá egy, a kortárs művészetben (egyetemes és honi viszonylatban egyaránt) ritka minőségre, kedélyállapatra, élet- és művészetszemléletre: a derű tónusaira, amelyek az elnéző

10 Szilágyi András: A képzőművészet szellemtermében. 1998. 46–47.

11 Szuromi Pál: Lóránt János Demeter. Magyar Kortárs Művészek Lexikona II. k. Enciklopédia Kiadó Budapest, 2000. 627. l.

vagy éppen jobbító szándékú karikírozástól a groteszk eszméltet és árnyalatain át a mesebeli és az olimposzi fennkölséggig váltakoznak, sötétednek vagy világosodnak Mazán Lászlótól, Lipták Páltól és Schéner Mihálytól kezdve Várkonyi János, Cs. Uhrin Tibor, a Békés megyében csak átmenetileg alkotó, ám maradandó nyomokat hagyó Bolmányi Ferenc (1904–1990) és Tóth Ernő (1949) képeiben.

Azt tehát semmiképpen sem állíthatjuk, hogy létezne egy karakterisztikus „békési festőiskola” ám az tény, hogy a békési térség történetének, természet, társadalmi és kulturális folyamatainak az utolsó félévszázada olyan iskolának bizonyult, ahonnan meglepően sokféle irányuló és sokféle minőségű képzőművészeti, főleg festészeti értékteremtés sarjadt, ágazott el és illeszkedett be a kortárs magyar művészet organizmusába.

A könyvkészítés hajdan legendás műhelyeit, a békéscsabai Tevan és a gyomai Kner Nyomda „romjait” nem a gyom lepte be a háború után, hanem modern nyomdaipar, majd alkalmazott (tehát a nyomdai előállításához kötődő) grafikai művésztelep és szakbiennálé épült a romantikus hagyományok fölé.

A sajnálatosan korán elhunyt, kitűnő reklámgrafikai alkotó és szakágazati szervező Papp Gábor (korábban már a fővárosban verbuvált csapat élén) afféle nagybányai művésztelep-alapítási szándéka jó időben találkozott a város provincializmus elleni küzdelmével, s ennek eredményeképpen tagolódott be 1976-tól az országos művésztelepi hálózatba a csabai Grafikai Művésztelep, 1978-tól pedig az országos szakbiennálék rendszerébe az Alkalmazott majd Tervezőgrafikai seregszemle. Mindkét rendezvény igényesen szerkesztett katalógusai együttesen az ágazat huszonöt éves magyarországi fejlődéstörténetének legreprezentatívabb dokumentumai.

„Magyarország új grafikai image-ének megteremtése oly nagyralátó cél, hogy lehetetlen vállalkozásnak tűnik egy nyári, vagy akár több nyári alkotótelep programjaként. Még akkor is állíthatjuk ezt, ha a művésztelep rendszeres résztvevői a mai magyar alkalmazott grafika élvonalbeli művészei.

Mégis ezt, és nem kevesebbet vállalták 1983-ban a grafikusok (...) Zavarba ejtően nagyszabású program (...)”¹²

A zavarba ejtően gazdag, változatos és mindenképpen felhasználásra alkalmas anyag azonban ma is a Munkácsy Mihály Múzeum gyűjteményi raktárában várja feltámadását.

A piaci viszonyok kéréhetetlensége végül is 1989-ben végleg megszakította a tervezőművészek és a Kner Nyomda együttműködésére alapozott kísérleti telep folytonosságát. Teljesedett viszont az ágazat fölött önként örökődő művészettörténész Aba Novák Judit beharangozása: „...1978-tól Békéscsaba minden két évben országos kiállításon mutatja be az alkalmazott grafika minden ágát. Először a plakátművészet, majd a könyvművészet, végül a kereskedelmi grafika kerül sorra.”¹³ Valóban, a három alapvető műfaj után a tervezőgrafika eszközeit járták körül: a betű (1984), a szín (1986), a rajz (1988), a fény (1990), a tér (1992), a jel (1994) kifejező szerepét, lehetőségeit, majd a jubileumi X.-ik biennálé az elektronizálódott világ kihívásaira reagált (1996)¹⁴ a XI.-ik a kópírástól az írásképig (kommunikációs irányzatok a XXI. század küszöbén, 1998), a XII.-ik pedig a képzelet valósága a XXI. század hajnalán (2000) témájára, tehát immár szakma-és művészetfilozófiai dilemmák átgondolására hangolta a kiállításra beküldő alkotók törekvéseit.

12 Alkalmazott Grafikai Művésztelep, Békéscsaba 1984. Katalógus. Rideg Gábor bevezetője.

13 Országos Grafikai Művésztelep. Békéscsaba, 1976–1977. Katalógus. Aba Novák Judit bevezetője.

14 A katalógus előszavát ezzel a drámai kérdés-válasszal zárja Erneyi Sándor: „Mégkérdőjelezetté vált az, hogy milyen művészetre, képzőművészetre van igény? Olyanra, mely nem avuló, – melynek varázsa van, – megtisztító, – mely ha nem lenne hiányozna, – mely nem hatásvadász, – nem hazug, – nem kaptafára készült, – nem brutális, – nem üres, – emberszabású művészetre.”

A háttérpári fejleményeken kívül a művésztelep és a biennálé mindenképpen meghatározta a tervezőgrafikai tevékenység prioritását a Békés megyei grafikai kultúra szerkezetében. Bizonyára kevés olyan vidéki város van Magyarországon (ha egyáltalán van még egy), ahol olyan szakmai és ízlésbeli artisztikummal tervezett könyvek, folyóiratok, plakátok, műsorfüzetek, kereskedelmi cikkek (csomagolópapír, címke, doboz, arculat stb.) kerülnek piacra, mint Kállai Júlia (1947), Zahorán Mária (1950), Lonovics László (1951), Barabás Ferenc (1954), Szereday Ilona, sőt olykor Gubis Mihály és Baji Miklós Zoltán műhelyéből. Persze, még a kimondottan tipografikus képzettségű Kállai Júlia (pasztell) és Barabás Ferenc (számítógépes művek) is kimozdulnak a szabadabb, személyesebb önkifejezés pályáira; Szereday Ilona viszont a grafikus, festői és textilművészeti vizualitás eszközeit összehangolva tervezi plakátjait illetve emblematisz településcímereit; de Gubis és Baji esetében is az intermediális attitűd természetes velejárójaként figyelhető meg grafikai vagy tipografikus munkáikban a jel jellegű megelevenítő szándék.

Lonovics autonóm alkotói alkata korán, már a Magyarország-imázs akció során felszínre tört, majd az egyre légiésebb síkra-és ritmusrabontás folyamán egy olyan plasztikai szférát hasított ki magának a magyar újonstruktivizmus (Fajó, Bak Imre, Csáji Attila stb.) vonulatából, amelyben a fény mint kifejezési eszköz s nem mint a dolgok természete vagy mint természeti elem gerjeszti a kompozíciós formák végtelen változatait. Évek óta a szita és más, vegyes technikájú nyomat mellett pasztellbe, olajba és számítógépes grafikába is átvezeti eredményeit.

A színes vagy festőgrafikai műfajok nem foglaltak el jelentős helyet az 1945 előtti Békés megyei művészetben. Ma már olyan személyiségek képviselik a vízfestés és a pasztell rangját, mint Lóránt János, Székelyhidi Attila (1942), a Gyulai Nyári Művésztelep alapító tagja, akinek talán egyedül sikerült a telep dokumentarista beállítottságát a valóságosság értelmező és főleg átélő erejével „vitalizálni”, aztán a szobrászként is jelentkező Görgényi Tamás (1944), Csuta György (1952) és az Aradról áttelepült, kitűnő díszlettervező Gnant János (1951) aki ezekben az intim műfajokban szokatlan méretekben és formai összevonásokkal szinte a monumentalitásig fokozza népművészeti-népi építészeti élményeit.

Művészettörténeti közhely, hogy minden képzőművészeti ábrázolás alapeleme: a rajz. A kortárs művészet erőszakos és expanzív személyiségérvényesítő tendenciája azonban mind a szabadkézi rajz, mind a fekete-fehér grafika laboráló szerepét és nemes szívhangjait az alkotótevékenység peremére száműzte. Különös „önvédelmi” reflexként Békés megyében valóságos kultusza volt/van általában a grafikai műfajoknak (a Munkácsy Mihály Múzeum képzőművészeti gyűjteményének domináns része a XX. századi magyar grafika, emellett pedig Békés Megyei Könyvtár Artotékája minden kutató számára megkerülhetetlen lesz, aki valaha ezzel a témával kíván foglalkozni), legjobb mestereink (Kohán, Jankay, Lipták, Schéner, Vágréti) életművének integráns kiegészítője, s magának a csodálatos, ősi teremtő gesztusnak: a vonallal a semmiből egy új világot kimetsző rajznak olyan kiválósága támadt, mint Fülöp Ilona (1949). Szecessziós érzékenységű, növényi sarjadzásra emlékeztető, de intellektuális finalitású vonalhálóival egy olyan, elvont-szürrealisztikus világegyetemet jár be, amelynek törvényei újra csak a bartóki modell ihletéséből születtek.

Az önellátó, tehát valamennyi lényeges élet funkcióját betöltő művészeti élet kiteljesedését a szobrászat, szerényebb mértékben az iparművészet (Búzás Árpád, Tevan Margit, Jánky Viktor, Minya Mária, Takács Győző, Szabadosné Szászfalvi Ilona), és a művészeti írás (Sass Ervin, Cs. Tóth János, Szilágyi András) súlyának a megnövekedése jelzi. Békés megye települései semmivel sem nyújtanak szegényesebb térszobrászati összképet, mint az ország többi megyéi. Talán inkább: sőt! Ennek is része volt/van abban, hogy a nagyon szerény két világháború közötti állapothoz mérve, 1945 után a helyben született vagy pláne az idetelepedő szobrászok névsora gyarapodik, bár még a legjelentősebb városok is csak korlátozott számban tudják

eltartani a legköltségigényesebb képzőművészeti ágazat képviselőit. Ezért mindenképpen a művészeti élet egyik legfontosabb mérleg-eseményének tekinthetjük, hogy a hetvenes évek végén Békés megyei képzőművészek szobrai és plasztikai címmel már kiállítás nyílt a Munkácsy Mihály Múzeum rendezésében.¹⁵ A katalógus bevezetőjében Pogány Ö. Gábor azt állítja, hogy (...) a szerteágazó mozgalmasság (...) a kiállított anyag legvonzóbb tulajdonsága. (...) A választott műfajok is változatosan jelentkeznek, az érem, portré, dombormű, síkplasztika (...), amiként a művek kivitelezésének a technikája tekintetében sincs egyöntetűség. Van tradicionálisan megmintázott fejtanulmány, rusztikusan faragott homokkő, elegáns üvegkompozíció, eloxált alumíniumból szerkesztett széloszlop, kubisztikus-népies fapaci, élénk színezésű festett szobor, egy szép Kohán-arcmás és vannak nagy számban ötletes plakettek, érmek, tenyérnyi reliefek. S korunk sajátossága, hogy egy plasztikai kiállításon nem csak „bejegyzett” szobrászok szerepelnek, de festők, kerámikusok, fémművesek, szilikátermékek mesterei is.” Név szerint: Kiss György, Kiss Nagy András, Buza Barna, Bajnok Béla, Varga Géza, Pálffy Katalin, Rajki László, Udvardy Anikó, Mladonyiczky Béla, Bányai József, Schéner Mihály, Trombitás Tamás, Bohus Zoltán, Janáky Viktor, Minya Mária, Fajó János, Oroján István, Mengyán András, Szászfalvi Ilona.

A szobrászat azonban nemcsak a legdrágább, hanem a legközelebbi művészeti ágazat is, amely a monumentális térplasztikai művektől a néhány centiméter átmérőjű érmekig többnyire a társadalmi rendelés és a társadalmi emlékezet céljait szolgálja. Bennünket is elsősorban urbanisztikai, tehát városképfőmáló jelentősége révén érdekel, s e tekintetben Rajki József (1894–1963), Buza Barna (1910), Kiss Nagy András (1930–1997), Mladonyiczky Béla (1936–1995), Kiss György (1943) és Széri Varga Géza (1951) keze nyoma a legfelismerhetőbb a Békés megyei városok és falvak plasztikai ékességein.

Rajki tevékenységének nagyobb része a két világháború közötti időszakra esik s szinte kizárólag szülővárosában, Orosházán jelölik az Ő emléktábláival, reliefjeivel és szobraival a jeles helyeket (Kossuth-emléktábla, Petőfi a Művelődési Központban, József Attila a hasonló nevű iskolában, Bartók Béla a Zeneiskola udvarán stb.). Buza Barnának szerte az országban több mint 60 különböző anyagú és műfajú köztéri szobrát és síremlékét állították fel, s méltán említhető a legszebbek között a Sarkad központjában elhelyezett Hősök emlékműve (bronz). A Pusztaföldváron született Kiss Nagy András Viharsarokban eltöltött gyermekkorának emlékei, a népi élet és örökség ihletése tapinthatóan jellemzik valamennyi megyebeli köztéri munkáját (Ülő nő vagy Április, 1979 Békéscsaba, ezen kívül ugyancsak a békéscsabai Városháza udvarát díszítő Kenyérvivő és Magvető, 1981, a békési Forradalom, 1985, a különös erejű Kohán György síremlék Gyulán, 1972 stb.). S noha Kiss György nem e tájakon született, Gyulához való gyermekkori kötődése (a város díszpolgárságát is elnyerte 1996-ban) olyan művekben manifesztálódik, mint a Kálvária 14 bronz táblája (1989–1990), a Kossuth mellszobor (1995), számos érem, de főművei közé tartoznak a gyomaendrődi Nepomuki Szent János hídszobor és a békéscsabai „Jézus Szíve” templom belső kő- és bronzplasztikai (1993) is.

Mladonyiczky Béla és Széri Varga Géza vállalták a legtöbbet a megye és Békéscsaba város korszerű szobrászati összképének a megteremtésében. Mindketten rengeteg kisplasztikai munkával, ezen belül éremművészeti feladatok teljesítésével szolgálták a közízlés pallérozását. És mindketten részt vállaltak a művészetpedagógusi felelősségből is: Mladonyiczky Békésen majd Békéscsabán tanított, de bekapcsolódott a mártélyi, makói, nyíregyházi-sóstói és hajdúböszörményi nyári művésztelepek munkájába is. Széri Varga pedig az Evangélikus Gimnázium művészeti tagozatának a megalapításában játszott döntő szerepet.

¹⁵ A V. Kis Margit által szerkesztett katalógusban egyetlen évszám sem szerepel, a reprodukált művek sincsenek datálva.

Mladonyiczky számos vidéki településen álló, különböző anyagú, méretű és rendeltetésű plasztikája közül (Békés, Szeghalom, Gyula, Újkígyós, Vésztő, Sarkad) a tagolatlan kötömbök és mívesen öntött bronzelemek sajátos együttállítására épített II. világháborús emlékműveinek a sorozatát emeljük ki, amely híven tükrözi zaklatott, vívódó expresszív alkatát (Endrőd, Csorvás, Elek, Mezőmegeyer, Köröstarcsa, Körösladány).

Széri Varga Géza is két vagy három különböző s ellentétesen viselkedő anyag: a fa, a fém, főleg a bronz s olykor a kő, tehát a faragott és a mintázott-öntött elemek kontrasztjával éri el kisplasztikai munkáinak hol harsány, hol sejtelmes formai karakterét és vibráló hangulatát, hiszen a visszafojtott tragikumtól a groteszk komikumig minden húron játszani tud. Érmeiben ez a tragikomikus nyitottság a filozófikum felé mélyül. Köztéri bronzszobraiban, bravúros mintázásával művészettörténeti lecke keretében szemlélteti az örök formai értékek – örök megújulását (Kentaurpár, 1980, Tornászlány, 1987, II. világháborús emlékmű, 1992 Békéscsabán, Alapkő, 2000 Kondoros, Barátság oszlop 1997 Mezőberény stb.).

Bányai József (1933) már tanulmányai végeztével a fővárosban telepedik le, de szülővárosának, Mezőhegyesnek világháborús emlékművet (bronz, 1994) és egy jelképes Turult (bronz, 1996) is készít. Nemrég Udvardy Anikó (1952) is kilépett kisplasztikai köréből és a nyolcvanas évekbeli fakonstrukció, a Mászóka (Békéscsaba, Lencsési lakótelep) után az elmúlt években Szendrey Júliának, Jeszenszky Károlynak és Dr. Bak Mihálynak állított emléket szülővárosában, Mezőberényben.

Főnixmadárként bocsátotta ki magából a város, Békéscsaba Pátkai Ervint (1937–1985) s ő tüneményes gyorsasággal hódította meg Párizst, a világ művészeti fővárosát, művei azonban idehaza sajnos szinte ismeretlenek. Egy Modigliani-stílusú, faragott sírkövét a Munkácsy Mihály Múzeum helytörténeti gyűjteménye őrzi.

Gál Zsuzsanna

A Békés Megyei Jókai Színház és a Gyulai Várszínház

Részletek Békés megye színjátszásának történetéből 1944–2001

Békés megye színjátszástörténetének 1944 óta eltelt évtizedeiről még nem jelent meg összefoglaló írás. Kutatásaim során e közel 60 év történései ugyanakkor számomra bizonyították azt, hogy a művészetek e területén sem vagyunk „Magyarország hátsó udvara”. A Viharsarok gazdag színjátszás történeti múltját egy részletesebb tanulmányban is szeretném megírni.

Békés Megyei Jókai Színház

A II. világháború után a politikai, gazdasági és kulturális átrendeződések évei következtek. Az egyházak és az önszerveződött műkedvelők csoportjait, a magánmecenatúrát 1948-ban feloszlatták. Helyüket a diktatórikus sztálinista kormányzat töltötte be, mely a kultúrát azonnal megfertőzte. Ez a kultúrvírus pedig, főleg vidéken, a néptömegek és a művészetek – azóta is kísértő - elszigetelődését tette lehetővé. A szellemi élet erősödését és fejlődését ezután a '80-as évek végéig, bárki és bármi. problémamentesen lassíthatta. Márkus rendező 1942-es búcsúszavai az évad végén: „Békéscsaba népe megérdemelné, hogy állandó színháza legyen

(...) Szeretném hinni, hogy nincs messze az idő, amikor állandó színtársulata lesz ennek a városnak.”¹ A saját társulatra azonban 1954-ig várni kellett.

A Városi Színház továbbra is színikerületi állomáshelyként működött. Beleznay Ervin társulata 1945 augusztusában érkezett Csabára. Első bemutatójuk a Cserebogár, sárga cserebogár című operett újdonság volt. Ezután 15-én Vaszary Gábor Bubus című vígjátéka, 17-én az Édes ellenfél című operett, 21-én A Megváltás felé című színművet adták elő. Vendégművészként Cserna Brigitta színművésznő sikerrel énekelt és játszott. „A vallás- és közoktatási miniszter kijelölte azokat a színtársulatokat, amelyek az elkövetkező 1945/46-os színiévadban Békés megye területén játszhatnak. Békéscsabán, Gyulán és Orosházán Radó társulata tart majd előadásokat. Békésre, Mezőberénybe Hámori Aladár színiigazgató kapott engedélyt Gyomán, Szarvason és Szeghalomban Vértes Károly színészei fognak játszani.”² Radó László társulata főleg operetteket, vígjátékokat, népszínműveket, viszont drámát alig alig mutatott be a Városi Színházban. Talán nem volt véletlen az sem, hogy Kálmán Imre Csárdáskirálynő című operettjével kezdték az évadot. Turay Ida színművésznő 1947-ben több előadáson mint vendégművész lépett a csabai közönség elé. Sárdy János színművész pedig önálló estjével örvendeztette meg a város polgárait. A színházak államosítása után, 1949-ben a békéscsabai városi színházat Szegedhez csatolták. A szegedi Állami Nemzeti Színház 1950-től csak pár hétig tartott előadásokat. Csabán, Gyulán, Békésen, Dobozon, Orosházán és Csanádapácán játszottak a megye művészetszerető közönségének. A nyári hónapok alatt pedig Gyula, Orosháza és Csaba színpadain a neves Latabár testvérek vendégszerepeltek.

A kisajátítások után számos kúria, kastély, leventeotthon, leánynevelő intézet, egyházi ingatlan került az állam tulajdonába, melyeket – az átépítésekkel vagy anélkül – kultúrotthonokká, művelődési házakká alakítottak. Szarvason 1949-ben még csak 10 tagú színjátszócsoporthoz, 1954-ben már 50 fős nyári Színkör létezett. A kákapusztari színjátszók a környékbeli tsz-ekben mutattak be színdarabokat. A gyomai Katona József Művelődési Ház 1952-től működtetett színjátszócsoporthoz. Csorvás első színjátszói még 1928-ban szerveződtek. Kondoros műkedvelő színjátszása is jelentős volt, a háború után a csoportot Orbán Antal vezette. Tótkomlósnak régi tradíciója volt már a műkedvelő színjátszás terén mind szlovák, mind magyar nyelven. Gyula az 50-es évek közepétől kereste intenzívebben művészeti céljainak lehetőségeit. Egymás után szervezte rendezvényeit, melyekkel polgárainak kultúrigényeit szolgálhatta. Csabán 1953-ban 3 nagyobb kultúr-csoport működött. A Balassa Együttes 120 taggal, az Építők Ének és Zenekara 100 fővel és a Magyar Szlovák Kultúrotthon Együttese. A városnak ugyanakkor valamennyi üzeme és 14 termelőszövetkezete is rendelkezett műkedvelő csoportokkal. Békés megye 16 kultúrháza 1950-ben 405 kultúrbrigádot foglalkoztatott.

Fontos változás 1951-ben következett be a megye színjátszástörténetében. Az országban megalakult a 7. állami színház Szigligeti Ede néven és Békéscsaba–Solnok székhelyekkel. Most már az évad 3 és fél hónapig tartott, ebből Csabán 90, a megye településein pedig 50 előadást játszottak a színészek. A színidirektori feladatokat 1952-től Daniss Győző látta el. A csabai idényt Farkas Ferenc: Csínom Palkó című zenés játékaival indították, majd bemutatták Sárközi. István: Szelistyei asszonyok, F. Schiller: Ármány és szerelem, Illyés Gyula: Fáklyaláng, J. Strauss: Denevér, Mona Brand: Hamilton család, Móricz Zsigmond: Úri muri című színművét a közkedvelt operettek mellett. A magas statisztikai nézőszám bebizonyította, hogy a város és a megye lakosai igénylik a színművészet nyújtotta szórakozási lehetőségeket. E tény hatására Békés megye színtársulat és személyzet megszervezéséhez kapott lehetőséget. Ezután lett, 1954-ben, a békéscsabai volt Városi Színház Jókai Mór nevével és állandó társulataival Békés megye önálló színháza.

1 Papp János: Hét évtized a békéscsabai színészet múltjából 1875–1944. Békéscsaba, 1980. 56.

2 Radó, Hámori és Vértes színtársulatok játszanak jövőre Békés megyében. Viharsarok, 1945. VIII. 25. 2.

A színház, 1954. október 6-án, stílusosan Jókai. Mór: Aranyember című színművével kezdett. A következő évben már Molière, Kacsóh, Móricz, Goldoni és Heltai darabot mutatták be. 1957 től szigorú pénzgazdálkodással működhetek, ezenkívül előírás volt, hogy évadonként kötelező bemutatni egy szovjet művet és egy-egy klasszikus orosz drámát. A Nem magánügy és a Viharos alkonyat 1957-ben, a Kispolgárok és az Optimista tragédia 1958-ban, a következő évben a Szabad szél, 1962-ben pedig Tolsztoj: Anna Karenina című darabja volt műsoron. 1963-ban az Üzenet az élőknek, 64-ben A három nővér, 67-ben a Tizenkettedik óra, 1970-ben pedig Az én szegény Maratom című szovjet darab előadása után ment le a függöny a Jókai színpadán.

A Jókai Színház egyik legtermékenyebb rendezője a '60-as és '70-es években Máté Lajos volt, aki kb. 46 színdarabot állított színpadra. Máté Lajos 1954-ben végzett a Színház- és Filmművészeti Főiskola rendezői szakán. A Békés Megyei Jókai Színházban 1958-tól szerződött. Vass Károly 1942-ben diplomázott jogtudományból. A színházban kb. 27 bemutatót rendezett 1955 és 1969 között. Az intézmény főrendezője és 1963–1968-ig az igazgatója is volt. Miszlai István 1956-ban fejezte be a Színház- és Filmművészeti Főiskolát a tanulmányait rendező szakon. A Jókai Színház főrendezője később igazgatója volt 1969-ig, 1964-től a Gyulai Várszínház alapítója, rendezője. A Békés Megyei Jókai Színház és a Gyulai Várszínház Sándor János rendezővel közösen – úgynevezett Shakespeare-ciklusának és a régi és mai magyar drámák sorozatának képviselője. Az ország kevés női rendezői között az egyik Lovas Edit volt. Lovas Edit 1953-ban kapott diplomát a Színház- és Filmművészeti Főiskola rendezői szakán. 1972–1981-ig volt a Jókai Színház rendezője, később igazgatója.

A közönség, a nézők véleménye fontos visszajelzés volt a színházban látottakról. Néhány kritika és elismerő nyilatkozat 1960–80 között a Békés megyei Népújság oldalairól. Kállai István: Kötéltánc című színművét 1960. január 8-án mutatta be a társulat. „Solti Bertalan, mint rendező (...) a szereplők minden mozdulatát (...) az alapkonfliktus (...) elmélyítésére irányította (...) a bemutató (...) sikerét Cserényi Béla mondhatja magáénak...”³ Ábrahám Pál: Bál a Savoyban című revü operettjének. pedig 22-én tartották a premierjét. “Az előadás erényei a látványosság, a modern, mégsem eltúlzott díszletek (Tarr Béla munkája (...), a forgószínpad kitűnő felhasználása (...) Gáti Sándor rendezői munkájáról (...) ki kell jelentenünk: kitűnő (...). A népes szereplőgárda legjobbjai ezúttal is azok, akik már régen kivívták a csabai közönség elismerését (...) Barcza Éva, Kiss Tibor, Doby Irisz, Gyimesi Tivadar, Beck György, Pathó István, Radó László és Marinkovics Zsuzsa.”⁴ Szép és hasznos előadás volt – írta Sass Ervin, a Békés Megyei Népújság márciusi számában, Nyíri Tibor: Menyasszonytánc című színművének bemutatója után. „A vendégrendező, Várady György (...) koncepciója jól érvényesült (...) nagy része a sikernek (...) hosszú méltatást érdemelnek Körösty István Szőke Andrása (...) ritka, nagy élményt nyújtott (...) Doby Irisz Szőke Mari néni szerepében (...) a színmű máik „nagy alkotása”, (...) maradandó élménye.”⁵

A színházépület belső korszerűsítését 1963-ban kezdték el. Így ezt az évadot az Építők Trefort utcai Művelődési Otthonának színpadán október 25-én W. Shakespeare: Makrancos hölgy című vígjátékával indították. 1970. G. B. Shaw: Szent Johanna című történelmi drámájának bemutatójáról figyelemreméltó észrevételek szerint „Máté Lajos rendező elsősorban az életet szerető egyéniséget látta Johannában (...) A rendezői elképzelés nem tolódik el egyoldalúan a mártíromság glorifikációja felé, amely különösen a személyi kultusz bomlásának éveiben a sikeres rendezés egyik lehetősége lett volna (...) Horváth Sándor Cauchon püspökje tudatos, kiérlelt művészi alakítása.”⁶ W. Shakespeare: IV. Henrik 1972-es

3 Sass Ervin: Kötéltánc – Kállai István színműve a Jókai Színházban. Békés Megyei Népújság, 1960. I. 15. 5.

4 Sass Ervin: Ábrahám operett a Jókai Színházban. Békés Megyei Népújság, 1960. I. 28. 4.

5 Sass Ervin: Menyasszonytánc – Nyíri Tibor színművének bemutatója a Jókai Színházban. 1960. III. 24. 6.

6 Tóth Lajos: G. B. Shaw: Szent Johanna. Békés Megyei Népújság, 1970. I. 15. 6.

bemutatójának kritikája (rendező Sándor János volt) elismerően írt a szereplőgárdáról, akik közül „művészi alázat és hitelességre törekvés jellemzi. Körösty István, Csernák Árpád, Halász László, Cserényi Béla, Garai Róbert és Széplaky Endre alakításait.”⁷ Szinte évadzáró bemutatónak rendezte meg, Karinthy Márton, T. Wilder: A mi kis városunk című színművét. A bemutató sikerességének biztosítéka volt: az író gondolata, „a szeretet, amelyet másoknak átadnunk kellene (...) bánattá és keserűséggé változik, ha rádöbbenünk: mulasztásunk helyre nem hozható”; a rendező munkája, amivel „gondolatok százát és ezret váltja ki a nézőből, a színház igazi lényegének ritka, felejtethetetlen pillanataiként” és a főszereplő az „újra remeklő, egyre szebben kibontakozó Agárdy Ilona.”⁸ – A színháznak alakítania, jobbítania kell az embert a nézők szeme láttára, mert „katedra, mely egész tömegeket taníthat” (Gogol). Békés megye közönsége azonban nem volt elégedett a Jókai Színház műsortervével. Hiányoztak belőle a könnyed, zenés darabok. A megye színháza viszont egy vidék színháza és pont emiatt kellene, kellett volna többféle igényt kielégítenie. Az 1979. év centenáriumi év volt, mivel az 1879-ben épített Vigarda – mely ma a megye önálló színházának épülete – éppen 100 éves lett.

Lovas Edit és Jurka László vezetésének évei után a következő igazgató Keczer András, egy szétesett és alaposan kicserélődött társulatot örökölt a Jókai Színházban. Megújulási törekvésének első feladatákként áttért a repertoár játszási rendre. Emellett pedig teljesen közönségbarát színházat szándékozott megvalósítani. A Jókai Színházhoz 1981-től szerződött Rencz Antal rendező, a paraszti népi tematikájú darabok sorozatát indítja el a megye színházainak színpadán. E rendezői koncepcióval, viszont – a magyar kultúra gyökerei eltéphetetlenek a népi kultúra talajától – a csabai közönség szembesülhetett múltjával színháza falain belül. Ennek a sorozatnak az első bemutatója Illyés Gyula Bolhabál című népi komédiája volt. A Jókai Színház reneszánsza tehát sikeresen indult.

Ugyanebben az évben kiemelkedő jubileum is volt a színházban. Tíz éves lett a gyermekszínházi kezdeményezés, melyet az Állami Ifjúsági Bizottság nívódíjával ismertek el. Az ünnep színdarabjai Jaroslav Vysuňil: Jánosik igazságot tesz című szlovák mesejáték és Cser–Cserfás–Madarász: Hétpettyes lovag című meséje volt. Az MTV-vel ekkor kötöttek egy megállapodást is, mégpedig a Jókai Színházzal közösen dolgozták volna fel a magyar, illetve a szomszédos országok népmesekincseit. Ez a terv sajnos nem valósult meg.

W. Shakespeare: A Szentivánéji álom című vígjátékát 1985 nyarán Békéscsabán – Rencz Antal rendezésében – a városi tanács udvara „méltóan befogadta (...) Vackor ács (Gálfy László), Zuboly takács, Dudás Fúvó-foltozó (Tomanek Gábor), Orrondi üstfoltozó Gyurcsék Sándor, Ösztövér Szabó (Széplaki Endre) és Gyalu asztalos (Dariday Róbert) mindannyian életteli jellemek (...) nagyszerű reneszánsz figurák (...) Tetszenének Shakespeare-nak!”⁹ Az 1987-es évad tíz bemutatójából négy a zenés műfajt képviselte. Többek között két operett, Huszka Jenő: Lili bárónő és Robert Stolz: Vénusz selyemben, valamint Molière: Dandin György zenés komédiája és Mikszáth Kálmán művéből átdolgozott – Szentmihályi Szabó Péter–Victor Máté szerzőpáros által – Új Zrínyiász című zenés műve. A zene azután tért hódított a ’88–89-es évadban is. Az idény Dale Wasserman–Mitch Leigh–Joe Darion: La Mancha lovagja című musicaljával indult. A megyei közönség rekord nézőszámot döntött. A sajtó és a médiák talán még sohasem foglalkoztak ennyit a Viharsarok színházi produkcióival. Az évad pénzügyileg sem volt elmarasztalható, sőt a Jókai Színház ekkor még lépést tudott tartani az egyre növekvő inflációval. Rencz Antal rendező 1989-ben, Keczer András igazgató 1990-ben vált meg a Békés Megyei Jókai Színházról. Rencz Antal a Színház- és Filmművészeti Főiskolán 1966-ban kapott oklevelet. Keczer András 1955 óta tevékenykedett

7 Sass Ervin: A Shakespeare-ciklus második. Bemutatója. Békés Megyei Népművelés, 1972. I. 5.

8 Sass Ervin: A mi kis városunk. Békés Megyei Népművelés, 1974. V. 3. 4.

9 Niedzielsky Katalin: Szentivánéji álom a tanács udvarán. Békés Megyei Népművelés, 1985. VII. 13. 6.

a színművészetben. Jogi diplomát szerzett 1970-ben, majd színházelméletről 1988-ban diplomázott a Színház- és Filmművészeti Főiskolán. 1956-tól dolgozott a Jókai Színháznál és 1964-től a Gyulai Várszínháznál is. 1990-ben a Békés Megyei Jókai Színház is társult a Színházi Páholyok Társasága néven ismerté vált, az ország több városában már sikeresen működő vállalkozásban. A Csabai Páholy immáron 11. éve közkedvelt találkozási helye a megye színháztámogató és színházszerető vállalkozóinak. Az elkövetkező évek igazgatóváltásai után és alatt, 1992-től, a Jókai Színház és a Vigadó teljes belső és főleg külső felújítása megtörtént. Az Agatha Christie '92-es bemutatóját Tasnádi Márton rendezte. A modern darab 8 szereplős. Mrs. Warvick szerepében Dénes Piroska játéka „kiemelésre méltó (...) hatásos és meggyőző szerepformálást láthattunk Holl Zsuzsától, Gáspár Tibortól, Tihanyi. Tóth Csabától és Nemesházi Beatrixtól (...) a hangulatos színpadkép és a mértéktartó, szolid kosztümök Németh Zoltán díszlet- és jelmeztervező munkáját dicsérik.”¹⁰ A júniusi évadzárásakor elköszönt a társulattól Tasnádi Márton rendező, Barbinek Péter, Tallós Rita, Gáspár Tibor, Nemesházi Beatrix, Lénárt László, Locskai Andrea, Tihanyi Szilvia, Kárpáti Levente és Ungár Júlia színművészek. Az új igazgató-főrendező Tímár Zolt ismertette, hogy 20 fős stúdióképzés indul az ősztől ismét a Jókaiiban és Szentirmay Éva művésznő kapta meg az idén a Békés megyéért kitüntető elismerést. A következő évadban Ruszt József rendezett Békéscsabán. Sütő András: A szuzai menyegző című darabjának színpadra állításától „nem szállt magasra a szó és az áldozati füst”. A külső feltételeknél „elhanyagolt, koszlott, rossz benyomást keltő színpad (...) a díszlet szánalmas tákolmány (...) baljósabb a személyi feltételek pillanatnyi csillagállása. Békéscsaba társulata e szezon szerződése után is a leggyöngébb az országban (...) a legösszefogottabb formálás Fekete Tiboré (...) nem tűnt ki “Gálfy László (...) Sztarenki Pál, mint (...) ellen-Ruszt-színész vágtatott végig az előadáson (...) Muszte Anna Roxáné királynőt (...) egyenest a túlvilágba emelte (...) majdnem minden ízében deformációkat visel magán A szuzai menyegző.”¹¹

A '90-es évektől megnőtt a városban és a megyében a rock operák, musicalek iránti igény. A Békés Megyei Jókai Színház My Fair Lady-jét Kerényi Miklós Gábor, mint vendég, rendezte. „Higgins szerepét – vendégként – Kovács István játszotta (...) tudatosan építkezik (...) biztonságosan mozog, táncol, énekel (...) a színházhoz visszatérő Zsila Judit Eliza Doolittleje kicsit (...) népibb figura (...) jól énekel (...) illően mozog, táncol (...) Tamás Simon Pickering ezredes markáns (...) de nem eléggé angol (...) Mrs. Higginsként Felkai Eszter kapja el legjobban figurája és szituációi stílusát...”¹²

1993-ban ismét vezetőváltás volt a Jókai Színházban. Az igazgató-főrendezői megbízást Konter László nyerte el. Konter László pályáját színészként Szegeden kezdte. A Színház- és Filmművészeti Főiskolán 1979-ben diplomázott rendezői szakon. Jelentősebb rendezései voltak Gounod: Faust, A. Miller: Alku, Németh László: A két Bolyai, A. Strindberg: Az apa, Szabó Magda Kiálts, város! Dürrenmatt: A fizikusok című művek. Konter László rendezéseivel kezdődött a színvonalas, családi drámák sorozat. Az 1995-ös műsorterv is tartalmazta azt a színdarabot (Strindberg: Az apa) mely új tematikát jelentett a színház repertoárjában. Bemutatott színművek voltak a A. Arbuzov: Kései találkozás, J. Deval: A potyautas, Kálmán Imre: Marica grófnő, Litvai Nelly: Pinokkió, Szirmai Albert: Rinaldó gróf, A. Strindberg: Az apa, Eisemann-Szilágyi: Én és a kisöcsém, Déry T.–Presser G.–Adamis A.: Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról, Sultz S.: Krepp és Az égig érő fa című mesejáték. „Pokoli nehéz évadot zártunk. Jó, hogy egyáltalán be tudtuk fejezni, hiszen úgy indult, hogy el

10 Niedzielsky Katalin: A gyilkos a ködből érkezett. Agatha Christie-bemutató a Jókai Színházban. Békés Megyei Hírlap, 1992. II. 6. 4.

11 Tarján Tamás: Heget heggel. Bárka, 1993/1. 67–69.

12 Bögel József: Csabai My Fair Lady a személyiségzavarokról. Bárka, 1993/2–3. 125–126.

sem tudjuk kezdeni. Elárasztotta a színházat a víz, anyagi gondjaink is akadtak. Bízom abban, hogy ezeket túléljük majd. Vigyáznunk kellene (...) hogy ne hulljon szét a társulat.”¹³ Az évek óta átgondolt és színvonalas műsorterv – a már említett új rendezői koncepció – 1997-es bemutatója Szabó Magda *Kiálts, város!* című színműve volt, Konter László rendezésében. „Konter László pontosan észlelte, hogy Békéscsaba közönsége nehezebben érzi sajátjának a művet, ha a nyelvi impulzusok folytonos szellemi utaztatásra készítetik (...) ezért kimetszette a textusból a helynevet, ahányszor csak lehetett (...) Mondhatni klasszikus precedenst teremtett a színházi érték és érdek, illetve az irodalmi érték és érdek különbözőségére (...) a rendezői módosítások önnön centruma felé segítették a drámát (...) Konter maga tervezte a játékteret...”¹⁴

Békés megyében a Jókai Színház társulatának színészképzése mindig az intézmény stúdiójában valósult meg. A Színház- és Filmművészeti Főiskola kihelyezett tagozataként azonban megalakult Békéscsabán a Regionális Színházművészetért Alapítvány, Gergely László irányításával, mely felvállalta a megye, a régió, sőt az országos színészképzést is. A főiskolán végzett hallgatók közül (Tege Antal, Kara Tünde, Marton Róbert, Komáromi Anett és mások) ma már a Jókai Színház tehetséges művészei.

Tartalmas és jelentős élményeket sugalló volt az 1998/99-es évad műsorterve. Bemutatásra kerültek az *Othello*, a *Velencei mór*, a *Zendülés a Caine hajón*, az *Evita*, *A női szabó*, a *Csárdáskirálynő* és a szezon nagy élményt ígérő bemutatója, a *Vízkereszt* vagy amit akartok című vígjáték. A Shakespeare darab élménye azonban csak ígéret maradt, mert „azzal, hogy Szikora (rendező) Mészöly Dezső fordítását választotta, letette voksát a modern előadás mellett (...) a színpadképet viszont egyhangúvá tette azzal, hogy a színváltozásban nagyon is gazdag darabot egyetlen helyre, a tengerpartra vitte. Egyszerűsíteni lehet, de kár lemondani mindenről (...) a pajzánság és az erotika nem idegen Shakespeare-től, de mindkettő igen veszélyes terület (...) óvatosabban, finomabban kellene bánni a figurákkal (...) a nejlonzacskós medence a zenekari árokban meg a zuhany a színpad közepén aligha használt az előadás sikerének. *Vízkereszt* vagy amit akarunk? Ezt nem. akartuk...”¹⁵ Tomanek Gábor és Vándortársulata az egykori tájelőadások szép hagyományát folytatta 1999-ben. A magyar irodalom kiemelkedő műveivel és népmese kincseivel ismertették meg, főleg a még tanköteles nézőiket.

A Jókai Színház a 2000/2001-es évadban is próbált műfajok sokféleségével megfelelni közönségének: A műsorterv igen figyelemre méltó. Első bemutatójuk volt Bognár Zsolt–Kiss Stefánia: *Jeanne d’Arc*, ezt követték a következő művek: Békés József: *Sándor*, József, Benedek, *Lope de Vega: A kertész kutyája*, *Leslie Bricusse–Frank Wildhorn: Jekyll és Hyde*, *Grimm: Hófehérke és a hét törpe*, *Füst Milán: Boldogtalanok és Joseph Kesselring: Arzén és Levendula*, *Füst Milán drámájának vendégrendezője Telihay Péter* volt. „Talán a lelki és egzisztenciális nyomorról, kilátástalanságról és kiúttalanságról más tájéknál többet tudó helyszín is az oka, de tény: ritka jó előadás született a múlt századelőn írt darabból. A bátortalanul leírt sejtésnél ebben bizonyára sokkal fontosabb szerepet játszottak a rendező biztos kézzel elvégzett színészválasztásai. Gáspár Tibor (Húber Vilmos), Kovács Edit (Nemesváraljai Gyarmaki Róza), Muszte Anna (özv. Húber Evermódné) és Tarsoly Krisztina (Víg Vilma). Ők négyen a nagyon hangsúlyos karakterjegyeket hordozó szerepeket nagy feyelemmel, egymásra elve pontosan játszották el.”¹⁶

13 Évadzáró a Jókai Színházban. Békés Megyei Hírlap, 1995. VI. 12. 1.

14 Tarján Tamás: Ki ülte meg Gál Nagy Esztert? Bárka 1997/4. 86–89.

15 Niedzielsky Katalin: Németh Lászlótól Shakespeare-en át Ibsenig. Bárka 2001/1. 54–55.

16 Bod Péter: Túl jón, rosszon. Mérlegen a Békés Megyei Jókai Színház 2001/2001-es évada. Bárka, 69–70.

A Gyulai Várszínház 37 éve

Gyula szellemi életének hagyományait polgárai – középkori főiskolája, zenei öröksége, az Erkel Színkör előadásai révén – mindig tovább ápolták, újra teremtették, hiszen szellemi, kulturális élet hagyomány nélkül nem létezik. Középkori várának restaurációját 1957-ben kezdték és 1961-ben fejezték be. A vár kulturális célú hasznosítására már 1963-ban sor került Havasi István szervezésében. Miszlay Istvánt, a Békés Megyei Jókai Színház főrendezőjét, ez a XX. századi épület varázsa ihlette meg, aminek következménye egy olyan kultúrintézmény kialakulása lett; mely a magyar történelmi drámák és a klasszikus vígjátékok bemutató helyévé válhatott.

A Várszínház első premierjének darabja, 1964 nyarán Victor Hugo: Hernani című romantikus drámája volt. „Miszlay tökéletesen kihasználta a helyszín adta lehetőségeket.”¹⁷ A bemutatót követő gyors kibontakozás közép-európai viszonylatban is pártlan volt. A Várszínház fennállásának 37 éve alatt kb. 40 rendező munkájával kb. 60-65 szerző művét mutatták be a városban. „Valósággal paradicsom volt Gyula sokuk számára, a színházpolitika és színházi struktúra egyes béklyóinak szorításában, amely egyúttal az egész magyar szabadtéri, sőt kőszínházi struktúra egy legfőbb, legjobb támogatója, fejlesztője lehetett.”¹⁸

A Gyulai Várszínház első évtizedének szervezője, irányítója Havasi István, művészeti vezetője pedig Miszlay István volt. Havasi István tanító, népművelő és 27 éves korától 30 éven át „színházcsináló”. A Várszínháznak 1978–1993-ig volt az igazgatója. Munkája közművelődési életmű. Miszlay István 11 drámát rendezett Gyulán. Egy „magyar színházi embernek nem lehet szebb és fontosabb feladata a magyar dráma támogatásánál”¹⁹ – mondta művészetének ars poetikájaként.

A 11. várszínházi évadnyitó Száraz György: A nagyszerű halál című drámája a magyar tábornokok vívódásait, reményeit és későbbi sorsát eleveníti meg. Hittek a cári tábornok ígéretében és tévedtek. A történelem és a daráma helyszíne ugyanaz lett: Gyula, városa „...a rendező Sík Ferenc (...) tudását, rutinját (...) a színjátszás sokféle eszköztárát felhalmozta itt, hogy (...) várszínházivá próbálja tenni az előadást (...) a főhős nélküli dráma hősei a szívükkel is ott voltak a vár színpadán, de ennél többet nem tehettek”²⁰

A Gyulai Várszínház következő művészeti vezetője 1974-től Sík Ferenc lett. „Váratlanul ért a gyulaiak fölkérése (...) de olyan inspiráló ereje volt a környezetnek (...) arra gondoltam: ezt tudatosan is fel lehetne használni (...) talán ennek köszönhetem az állandó – és remélem! – megszolgált bizalmat.”²¹ 1977-ben „Ki a várból!” – gondolatát valósította meg Sík. Ferenc, mert úgy vélte „nem színházi célokból kell kiindulnunk, hanem a társadalmi célokból”²² Ezen a nyáron mutatkozott be először az Universitas Együttes Gyulán, az utcaszínházi műfajban Kosztolányi: Szörny című darabjával. A groteszk stílus évadjában szinte valamennyi szabadtéri színházi műfaj alkalmazásra került.

A Gyulai Várszínház az országos szakmai elismertség következtében 1978-tól önálló intézmény lett. E kulturális státusz odaítéléséhez talán Székely János drámájának kitűnő színpadra vitele is hozzájárulhatott. Egy örült, értelmetlen parancs végrehajtása vak engedelmességgel, ezt elemezte Székely János Caligula helytartója című drámájában a gyulai várszínhádon. A drámai konfliktus életbeni kontinuitását – sajnos – azóta sem szüntette meg

17 A Gyulai Várszínház öt éve. Összeállította Papp János. Gyula, 1969. 7.

18 Bögel József: A gyulai Várszínház múltja és jövője. Bárka, 1997/1-2. 118.

19 A Gyulai Várszínház 15 éve. Szerk.: Szántó Judit. Kiadó: Magyar Színházi Intézet Budapest, 1979. 8.

20 Sass Ervin: A nagyszerű halál. Várszínházi levél. Békés Megyei Népújság, 1974. VII. 11. 4.

21 Bulla Károly: Színházi nyár és nem nyári színház. Beszélgetés Sík Ferencel. Új Auróra, 1977/1. 8.

22 Deák Attila: A „nyitás” jól sikerült. Új Auróra, 1981/1. 46.

az emberiség. Legfeljebb a körülmények változtak, de az alapkérdés ugyanaz maradt: a torz hatalom eltorzítja alattvalóit is (...) az előadást Harag György, a kolozsvári Állami Magyar Színház főrendezője rendezte. A többrétű, a zsarnok és az igazi áruló bukásán csúcsosodó cselekményt egészen nagystílusú bontotta ki, olyan részleteket is markánsan ábrázolt, amelyek: felett egy valamennyire is felületes rendezés könnyen elsiklott volna. Gondolunk Júdás jelenésére: az is áruló, aki helytelen felismeréstől vezetve nyúl fegyverhez: vagy annak a tételnek ábrázolására, amelyből kiderül: ahol a józan értelem, a becsületesen kimondott szó már nem segít, ott – ideig-óráig – a pénznek még lehet hatása Harag György rendezése több fontos dolgot bizonyít (...) Érződik, hogy a darabban játszó kiforrott színészegyéniségek (...) mindegyike fenntartás nélkül elfogadta a rendező (...) határozott koncepcióját, és ennek tudatában (...) keltette életre az író és a rendező elképzelt figurákat. Mesterien játszik Harag a távolságokkal, a végletekkel. Székely János műve vitadrámának is felfogható, így kamarajátékban is nagyszerűen érvényesülne. De a hely – a várszínház – kötelez. Harag György tökéletes arányokat teremtett (...) A drámát hordozó legbonyolultabb gondolatok ezért is juthattak oly közelségbe a nézőkhöz, váltak teljességében érthetővé, mert a miliórész is tökéletesre sikerült. Harag György rendezése tehát azt is bizonyítja, hogy a nagy szabadtéri produkciókban a látvány – nem afféle penem et circenses, hanem a kibontott gondolatok megértését, megerősítését szolgálja. Petronius szerepében Lukács Sándor következetesen formálja a szíriai helytartó nézőpontváltozását (...) Barakias, a jeruzsálemi templom főpapja (...) Őze Lajos a hitében biztos ember igazát, esztelenül, a hisztériás patétikumtól mentesen adta vissza (...) Különte Zsolt díszlete igen jól szolgálta az előadást, ahogy Schäffer Judit szép, korhű jelmezei is. Összességében: kitűnő előadást láttunk...”²³ A Gyulai Várszínház Társadalmi Vezetősége 1970-ben, alapította a „Várszínházért” díjat, melyet '78-ban például Őze Lajos színművész, Hámori Ildikó színművésznő és Katona Imre rendező vehetett át, kiemelkedő művészi teljesítményeikért.

A II. és a III. évtized igazgatója, Havasi István volt, művészeti vezetője pedig Sík Ferenc. Sík Ferenc 1957-ben kapott tanári diplomát, később a Színház- és Filmművészeti Főiskola rendezői szakán végzett. „...egy nemzet létezését az határozza meg elsősorban, ha tudja magáról, hogy van. Ehhez hozzátartozik a múlt tudata is: a történelem tudata. Egy nemzetnek pedig csak akkor van történelme, ha azt az egymás után következő generációknak újra és újra megtanítják.”²⁴ Mindig előre, öt évre sajátos karakterű évadokat tervezett. Művészi elkötelezettséggel vállalta a magyar eszmeiséget, akkor is amikor tiltott és csak eltűrt kategória, volt. „A Gyulai Várszínház tartom maradó művemnek egyre többen emlegetik, hogy a magyar kultúra olyan fellegvára lettünk, amely válságos időkben a nemzet színházának a feladatát is teljesítette.”²⁵

Az 1985-ös szezon egyik drámájának – Gosztonyi János: A festett király .rendezője Darvas Iván volt. „Munkája nyomán pontosan vezetett, jól összefogott előadást láthattunk (...) Bubik Istvánnak (...) a titokzatos törökkel való jelenetei az előadás csúcspontjai (...) Mária királyné (...) szerepében Kubik Anna (...) Kitűnő színésznő! Esztergályos Cecília nagyszerűen találja meg az arányokat (...) a díszletet Rakó József készítette (...) hagyta élni az eredeti falakat (...) Schäffer Judit jelmezei jók, mert lehetett bennük játszani.”²⁶ Szabó György: Kun László szerelmei című XIII. században játszódó drámáját Ács János rendezte. „(...) így rendezni nagy

23 Tiszai Lajos: Caligula helytartója a gyulai Várszínházban. Békés Megyei Népújság, 1978. VII. 18. 6.

24 25 éves a Gyulai Várszínház 1964–1988. Szerk.: Bulla Károly. Kiadó: Gyulai. Várszínház Igazgatósága Gyula, 1988. 3.

25 Andódy Tibor: A várszínházi szellem elpusztíthatatlan. Békés Megyei Hírlap, 1994. III. 31. 7.

26 Andódy Tibor: Ósbemutató Gyulán. Gosztonyi János: A festett király. Békés Megyei Népújság, 1985. VII. 23. 6.

szakmai felkészültséget kíván (...) egyetlen nagy szerep tartja vállán az előadást (...) Máté Gábor meggyőző, átélt alakításában (...) Fazekas Zsuzsa az első részben jobb, Verebes István pesties hangsúlyai zavarnak (...) óriási tévedés áldozata Eperjes Károly (...) olyan Habsburg Rudolfot csinál (...) mintha egy most érkezett burgenlandi lenne...²⁷

A Várszínház '87-es történelmi drámája Háy Gyula Mohácsa volt. „Számptalan jól sikerült írói és rendezői fogás eredménye, hogy a mű s az előadás nem válik patetikus történelem illusztrációvá (...) A realiztikus ábrázolás mögött alapvetően ironikus történelemszemlélet húzódik meg (...) A gazdagon árnyalt, karakteres, jól eljátszható alakok is a mű erényeihez tartoznak. A kiváló alapanyagból építkezve a Madách Színház társulata kirobbanó sikerű előadást tartott Gyulán.”²⁸ A rendező Szirtes Tamás volt. Főbb szerepekben Tóth Tamás, Ráckevei Anna, Nagy Anna és Schnell Ádám. A Shakespeare-sorozat 1991-ben kezdődött el a Gyulai Várszínház repertoárjában. Egy év múlva viszont végveszélybe sodródott a hagyomány, az immáron európai híru tradíció 1992-ben megkezdődött a reneszánsz vár felújítása. A restaurálás célja, muzeológiai szempontból, a középkorban élt ember életének bemutatása lett volna. Kérdéssé vált ezután az egész évtizedben, hogy a szabadtéri színház marad vagy a tárgyi történelem költözik vissza, a várba.

A drámák gyulai műhelyét mindig a folyamatosság és az újjászületés határozta meg. Az 1993-as idényben a Shakespeare-sorozatból a Macbeth dráma került színre. „A Macbeth talán a legtömörebb tragédia, és mint minden Shakespeare-mű, természetesen politikai dráma – mondta Sík Ferene a premier előtt. (...) Macbeth jelentette a szezon fénypontját (...) amelyet a korábbi évek legmaradandóbb élményei közé sorolok. Ez a Shakespeare bemutató gazdagította a történelmi dráma és a szó nemes értelmében politikai színház itt a várfalak között megteremtett hagyományát (...) Macbeth Gyulán varázsként hatott ránk.”²⁹

A közönség a rendszerváltás után a direktebb szórakozást adó produkciókat részesítette előnyben. A Várszínház repertoár-változtatása 1994-ben a különböző fesztiválok programjaival indult el. A produkciókat megvásárolni és azokkal jobban szórakoztatni viszont csak nagyobb kiadások révén lehetett. E tény a színház szezonvégi pénzügyi helyzetét elkeserítővé tette.

A IV. évtized választott igazgatója Gedeon József, művészeti vezetője Csiszár Imre lett. Csiszár Imre a Színház és Filmművészeti Főiskola elvégzése után több város színházában rendezett, majd 1989-től 1991-ig a Nemzeti Színház igazgatója 1996-tól a Várszínház művészeti vezetője. Az új vezetőség részben folytatta és részben megújította a város színházi hagyományait. A több mint egy hónapos, közönségbarát programokat biztosító, 1996-os gazdaságilag jobban tervezett színházi idény sikeres szezont zárt minden tekintetben. A következő esztendő színházi nyara is változatos, sokszínű volt, eredményesen folytatva a sikeresen indított fesztiválkarakterű évadokat. A prózai előadások mellett évről évre sor kerül a várban vagy a Tószínpadon a népzenei fesztiválra, a jazz fesztiválra, táncjátékokra, operett gálára, ifjúsági és gyermekprogramokra stb.

Az ember elsősorban érzelmi teremtmény, aki mindig hisz a szép, a jó lehetőségeiben. E gondolatot sugallta Gyulán Kálmán Imre zenéje minden nézőnek a Várszínház 1999-es Csárdáskirálynő című operettjének előadásán. „Kálmán Imre olyan mestere, és nem művésze volt a komponálásnak, ami az operettirodalomban nehezen, vagy – és ma már tudhatjuk – sehogyan sem meghaladható (...) Jól alkalmazkodott az előadás a tóparti környezethez (...) a színészek élményszámba menő énektudással, és az eső nehezítette előadásokban a színpad

27 Sass Ervin: Kun László szerelmei. Békés Megyei Népújság, 1985. VI. 8. 5.

28 Elek Tibor: „Történelmi” játékok Gyulán. Új Auróra. 1988/1. 66.

29 Niedzielsky Katalin: Gyula, a végvár tartja magát. Őszi visszatekintés a Várszínház 29. nyarára. Bárka, 1993/1. 72–73.

iránti alázatból jól vizsgáló társulatot láthattuk Gyulán három estén át, amely Szóka Júlia, Oszwald Marika, Csere László, Muszte Anna, Harsányi Frigyes és Dániel Gábor érdeme elsősorban.”³⁰

A Várszínház ezredfordulós repertoárját méltó millenniumi emlékként tervezték meg. A millenniumi év világpremierje, Erkel első operájának a Báthori Máriának bemutatója volt, melyet a tőszínpadon rendeztek. „A szinte ismeretlen művet Hary Béla, kolozsvári karmester olyan értő gondossággal tisztogatta le a „múlt porától” és interpretálta, hogy ősbemutatónak is beillő gyulai premier közönségének egy pillanatra sem lehetett olyan érzése: a Gyulán született zeneszerző operájának – éppen az életmű egészét figyelembe véve – csupán zenetörténeti értékei léteznek. Az erdélyi város magyar operája művészeink teljesítményét dicséri (rendező: Dehel Gábor), hogy „élő”, „lélegző” operát láthatott a helyi publikum a tőszínpadon. A művészi alázat és a bravúros énektudás együttes diadala lett ebben az évben a Gyulai Várszínházban a Bátor Mária bemutatója.”³¹ A Gyulai Várszínház 37 évadján keresztül, logikusan épített és következetesen képviselt tematikájával a magyar színháztörténet részévé vált. És most a III. évezred küszöbén úgy tűnik, a várfelújítások után, ha kompromisszumok árán is, de továbbra is bent játszhat majd a színház a reneszánsz falak között.

30 Bod Péter: Álomban nem akarok okos lenni. Csárdáskirálynő a Várszínházban. Békés Megyei Nap, 1999. VII. 28. 5.

31 Bod Péter: Gyulai Várszínház: túl a 2000-es évadon. Bárka, 2000/5. 94.

Mementó a „tarhosi csodáért”

„Hogy ember lehettem akkor is,
amikor az emberek nem akartak
emberek lenni, hála légyen...”

(Sík Sándor: Te Deum)

Az első Magyar Állami Énekiskola történetét sokszor és sokan megírták azért, hogy aktualizálják a múlt értékeit, s hogy fölidézzék a tarhosi iskola példaértékű szellemiségét.

Az alapításától (1946) mindössze nyolc esztendeig működő iskola napjainkban már csak legendaként él az emlékezetben. Tarhos azonban valós emlék, hit- és erőforrás mindazoknak, akik ott kapták első, életre szóló zenei és közösségi élményeiket. Az iskola alapító igazgatója Gulyás György (1916-1993) szinte a semmiből hozta létre az intézményt akkor, amikor a Magyar Kommunista Párt kidolgozta az ország tervszerű újjáépítésére vonatkozó három éves tervét (1947). Ebben a kulturális program részeként zenei terv is szerepelt.

“A magyar demokrácia feladata nem csak a háború következtében elpusztult és megsemmisült kulturális javak helyreállítása, hanem a magyar nép szellemi életének újjáépítése is ...”¹ (Sajnos az iskola fejlesztése az ígéretek ellenére ebből a tervből kimaradt).

Gulyás György, ismerve szülőföldje elmaradottságát, fanatikus hittel és kitartással készült a régió szellemi felemelkedésének megvalósítására, elkötelezettséget vállalva a tehetséges, a perifériákon élő szegény származású fiatalok megmentéséért. Ennek elérésében saját fiatalkori, nélkülözésekkel teli sorsa, hátrányos származása inspirálták elsősorban.

Mint köröstarcsai születésű, elemi iskolái elvégzése után Szeghalmon kezdte meg középiskolai tanulmányait, majd két év múlva anyagi kényszerűségből a Debreceni Református Kollégium diákja lett. Kántortanítói oklevelének megszerzését követően (1936) három évig osztatlan iskolában tanított Béli megyeren (Köröstarcsán nem fogadták), s közben magántanulónként képezte magát a Zeneakadémián zeneszerzés szakon. Az új iránti fogékonysága már pályája kezdetén megmutatkozott.

Kezdeményezésére (elsőként vidéken) 1938-tól Békésen nagyszabású kórustalálkozók megrendezésére került sor. Az „Éneklő Ifjúság” mozgalom keretében Gulyás György mint szervező, betanító és vezető tevékenykedett. 1939-től a békési református belterületi iskola tanítójaként folytatta pedagógiai munkáját. A békési hangversenyek híre országosan is egyre inkább ismertté vált, különösen az 1940-es rádiószerapléstől kezdődően. Tanulmányait 1941-től hivatalosan folytathatta a Zeneakadémián, 1942-ben szerzett zeneszerzés, középiskolai énektanárképző szakon diplomát. Ezután 1942-45-ig Debrecenben dolgozott mint tanító, ill. mint tanítónőképzői zenetanár. Közben 1943-ban elvégezte az Apponyi Kollégiumot, leánykórust szervezett és vezetett a Dóczy Tanítónőképzőben. Mivel a háborút követően Debrecenben a tanítás szünetelt, 1945. januárjától újra Békésen tanít. Saját életének példája, keserű nehézségekkel telt ifjúsága, küzdelmekkel és hátrányokkal tűzdelt diákévei készítették első közéleti megnyilatkozásának elkészítésére. 1945-ben emlékiratot nyújtott be a Vallás- és Közoktatási Minisztériumhoz, amelyben az első vidéken létesített Magyar Állami Énekiskola jelentőségét és szükségességét fogalmazta meg. A tervezet hamarosan „üggyé” vált, s legalább annyi ellenséget szerzett, mint amennyi jóakarató támogatót megnyert.

1 Breuer János: Negyven év magyar zenekultúrája. Zeneműkiadó, Budapest, 1985. 113.

Gulyás György próbálkozásait a szakmai megújulás vágya is inspirálta. Már korábban, 1943-ban megtartott debreceni székfoglaló előadásában is az énektanítás új lehetőségeiről tartott értekezést. Mint Kodály zenepedagógiai elveinek nagy tisztelője a kodályi koncepció gyakorlati alkalmazását az énekiskola beindításában és működésében látta megvalósulni.

Gulyás György töretlen hitét és kitartását bizonyította, hogy hosszas előkészületek és tárgyalások után végre 1946. november 5-én kiadták az iskola létesítő rendeletét. A létesítő rendelet érdekessége az iskola végleges elnevezésének meghatározása, a tervezett Magyar Állami Énekiskola helyett Országos Állami Ének- és Zenei Szakirányú Líceum és Tanítóképző Intézet, Ének- és Zenei Gyakorló Általános Iskola, valamint a képzés különböző évfolyamokra történő engedélyezése (kérelem csak alapiskolára és középiskolára vonatkozott).

Az iskolaavatásra 1947. február 15-én került sor, az intézet 7 fős tantestülettel, 63 általános iskolai és 10 líceumi növendékkel kezdte meg működését a tarhosi Wenckheim birtokon. Az iskola létrejöttéhez hatalmas összefogásra volt szükség, elsősorban az alapvető feltételek biztosításának érdekében. Az elhanyagolt, kifosztott épületek helyreállítását, az iskola helységeinek kialakítását Békés község iparosai részben vállalták. Gondokat okozott a működéshez szükséges költségek előteremtése is. A semmiből megszülető iskola alapítóigazgatójának megingathatatlan hite, fáradságot és lehetetlent nem ismerő kivételesen sugárzó személyisége, bátorsága, rendíthetetlen akarása és ereje, magával ragadó egyénisége, elszánt és kitartó tettekézsége rövid idő alatt megteremtett egy olyan mintaiskolát, amely nyolc évig tartó működésével bebizonyította azt, hogy vidéken is lehet értéket teremteni és európaivá válni.

Az iskola kezdeti nehézségei lassan, de érezhetően kezdtek megoldódni, s ebben egyszerű emberek, közösségi vezetők, tanárok és növendékek, szülők és hozzátartozók, barátok és ismerősök egyaránt segítettek. Ez a „hőskorszak” olyan különleges közösségformáló szellemiséget árasztott, amely kultúrát teremtett, de nemcsak a zenében. Az iskola 1947-től felvállalta a különböző nyári országos tanfolyamok megrendezését, lehetőséget adva az öntevékenység, az önmegvalósítás, a kreativitás kibontakozásához. Megszüntetése (1951) érthetetlen napjainkban is.

1948-ban az iskolát még alapvető gondok nyomasztották, problémát okozott a közlekedés, a világítás, a vízellátás, a felszerelés hiányosságain túl a szűkös és „civilizálatlan” elhelyezés, a telefonösszeköttetés kiépítésének elmaradása, a fejlesztés hiánya. Ebben az évben a jelentkezések országos jellegűek voltak, s a mintegy 200 kérelmezőből 158 tanuló nyert felvételt.

A működés és a fejlesztés költségeinek terheit bár Békés község felvállalta, mégsem tudta teljesíteni, ezért egy kérelmet nyújtott be a Vallás- és Közoktatási miniszterhez az iskolai terhek egészének átvállalására. Ezzel egy időben elkezdődött az iskola áttelepítésére vonatkozó javaslatok áradata: Pannonhalma, Cinkota, Gyula, Miskolc, Békéscsaba, valamint az intézmény átszervezésének gondolata.

Az iskola rövid működését nehezítette, hogy a fölöttes szervek és a közvélemény nem tudta beilleszteni az iskolát a már működő iskolatípusok közé. A két évenkénti iskolaátszervezések megváltoztatták az iskola típusát, a líceumi és tanítóképző intézetből (1946-48) kísérleti ének- és zenei középiskola (gimnázium) és körzeti ének- és zenei általános iskola lett (1948) ezt követően zenei szakirányú gimnázium (1949-51). Egyben engedélyezték az egy éves énektanító-képző tanfolyamot (1950), majd zeneművészeti szakközépiskola és zenei gimnáziummá nyilvánították (1952-54). Egyedül az általános iskola típusa maradt érintetlen.

A felügyeleti szervek változásai is (Oktatásügyi Minisztérium, majd Népművelési Minisztérium) gyengítették az iskola működésének, fejlesztésének és stabilitásának végleges kialakítását. A nehézségek ellenére Gulyás György töretlen hitéből fakadóan sor kerülhetett az

intézmény kisebb bővítéseinek elvégzésére. A diákok munkája nyomán létrejött egy négy tantermes gyakorlóépület, önerővel megoldódott a kollégiumi férőhelyek bővítése (berkei vadászház), az omladozó épületek lebontásából nyert építőanyag felhasználásával sikerült egy négy tantermes iskolát felépíteni. Az áramfejlesztő telep létrehozása a kétkezi munkának és a leleményességnek volt köszönhető, közben az Országos Tervhivatal anyagi támogatása is megérkezett. Lett teherautó és a lázas tervezgetés, a "holnapok öröme" feledésbe burkolta az egyébként igen mostoha körülményeket.

A szakmai-pedagógiai munka betetőzéseként 1949 nyarán az intézmény kórusával lemezfelvétel készült, s a fővárosban adott hangversenyek sikerének hírére a II. VIT (Budapest) rendezvényeire meghívást kaptak.

Az 1951-es év meghozta az előző évek erőfeszítéseinek sikerét, elkezdődött az osztrák Kaufmann Oszkár tervei alapján készült Zenepavilon építése (1951-53), megindult a tanításhoz szükséges hangszerek beszerzése, rendelet született az egy éves ének szaktanárképző beindításáról. Ehhez valószínű Kodály Zoltán 1950-ben tett első látogatásának elismerő nyilatkozatai is hozzájárultak, mert az iskolában szerzett személyes tapasztalatai régi álmainak első gyakorlati megvalósulását igazolták.

A Zenepavilon építéséhez ismét az iskola diákjainak és tanárainak a segítségére volt szükség. Az összefogás eredményeként szinte az épülethez tartozó összes téglá behordását önerővel oldották meg. Közben a nagykastély épületét emeletráépítéssel bővítették, s az alagsorban konyhát és ebédlőt alakítottak ki. Ebben az évben az intézmény kórusa eljutott a berlini VIT-re, sikerüket azonban itthon szinte említésre méltónak sem tartották. Az intézmény fejlesztésének megindulását veszjósló árnyként kísértette az iskola működtetésének kérdése, s ezt még tétezte az alapító igazgató súlyos betegségéből adódó távolléte (1951-52) is.

Az 1952-es zeneoktatási reform miatt az iskolát a Népművelési Minisztérium felügyelete alá vonták, s az új elvárások és nevelési eljárások megzavarták az intézmény kialakulóban lévő arculatát.

Közben – bár a fővárosból egyre több neves művésztanár érkezett Tarhosra – az új reform nem engedélyezte a három éves szaktanárképző beindítását, a karvezető tanszak működését. Végül az elképesztő rendelet ellen érvelő igazgató mégis elérte, hogy az intézmény is nyithatott ilyen tanszakot.

Az állandó feszültségek mellett működő iskolában mégis nagyszerű eredmények születtek. Az oktatás egyre színvonalasabban működött, a hangszerekek mellett ifjúsági vegyeskar alakult. Az iskola iránti érdeklődés fokozódott, belföldi és külföldi delegációk érkeztek, s az intézmény együtteseinek egyre több szereplési meghívásnak tehetek eleget. Az eredményeket azonban mindig kudarcok kísérték. Akadozott a paviloni építkezés, nem készült el a kollégiumi épület, a felettes szervek újra napirendre tűzték az iskola megszüntetését, az ÁÉK (Állami Ellenőrzési Központ) vizsgálatot kezdeményezett, belső tantestületi feszültségek robbantak ki, amelyek tanárcseréket eredményeztek.

Közben, bár az intézmény a Zenepavilon felavatására készült, az iskoláért folytatott élethalálharc egyre fokozódott. 1953 elején a fölöttes szerv (Népművelési Minisztérium) kilenctagú bizottsága ún. brigádvizsgálatot tartott Tarhoson, amely ismét felborította az iskola nyugalalmát. A vizsgálat anyaga még Révai szerint is olyan elfogult és támadó hangvételű volt, hogy elrendelte a vizsgálati anyag „átdolgozását”.

Az 1953-as év nagy eseménye a Zenepavilon avatásának közelsége azonban ismét elfeledtette az intézmény körül éleződő gondokat. Újra a lelkesedés és a jövőbe vetett hit kovácsolta egyggyé az iskola közösségét. A Zenepavilonhoz utat és gyalogos járdát építettek a diákok, de ezzel egy időben készültek az ünnepi átadás avató programjára is. Az épületet a május 1-jén tartott avatóünnepélyen adták át. Az esemény díszvendége Kodály Zoltán volt, aki ünnepi beszédében a következőket mondta:

„Most hét éve hallottam életemben először Tarhos nevét. Akkoriban a Művészeti Tanácsnál szolgáltam a közt. A kultuszminiszter átküldött egy beadványt vélemény végett a Tanácshoz. Bizonyos Gulyás György kérte, hogy itt, ezen az elhagyott birtokon egy ilyen iskolát létesíthessen. Szabályszerűen kiadtuk szakembereknek véleményezés végett. Ezeknek írásban bejött véleményét megtárgyaltuk és azt terjesztettük a KM felé, hogy az intézet felállítását nem javasoljuk. Miért? A felsorolt vélemények közül néhányra emlékszem. Azt mondták egyesek, hogy nem jó félreeső helyen ilyen intézetet létesíteni. Nevelés szempontjából pedig: az ilyen helyen könnyen félrenehelhetik az embereket, kis zárt kör alakulhat, szektaszerűvé válhat. Az sem látszott kívánatosnak, hogy az ország szélén legyen egy ilyen iskola (...). A Művészeti Tanács 1946-ban nem látta még tisztán, hogy miféle koncepció az, ami a népnek a zenéhez való közeledését legjobban szolgálhatja. Azt mondta, hogy ilyen speciális intézetre nincs szükség. De Gulyás ebbe nem nyugodott bele és a tanács véleménye ellenére mégis csak létesített egy ilyen intézetet. (...) Mikor néhány év múlva megtudtam, hogy ez az intézet mégis meglelt és működik, akkor idejöttem megnézni, hogy mit csinálnak. Beláttam, hogy Gulyás Györgynek volt igaza. Miért volt igaza? Mert meglátta, hogy ez a leghatásosabb eszköz, és talán az egyetlen módja annak, hogy végrehajthassuk azt, amit az új idők és a felszabadulás óta felmerült eszmék követelnek: a népet a műveltség szintjére emelni”².

Kodály beszédét Révai József helyettesének Non Györgynek a szavai követték, aki tárgyilagos megnyilatkozású gondolatokat közölt. „Igen szép eredményei vannak ennek az iskolának is. Nem hiszem, hogy van józan ember, aki ezt kétségbe merné vonni. Különösen szép eredményeket értek el a zeneelmélet terén, kórusa elismerést szerzett külföld előtt is (...)

Valószínű, az iskola tanári kara és növendékei tőlem várják a feleletet, megmarad-e ez az iskola úgy, ahogy van. Még nem vizsgáltuk meg a kérdést. De ígéretet teszek arra, hogy a Népművelési Minisztérium rövidesen megvitatja ezt minden oldalról. A végső döntést Révai elvtárs fogja meghozni. Az ő személye garancia arra, hogy a megoldás olyan lesz, hogy kielégíti a zenei élet fejlődését, a tanári kart is, a növendékeket is.”³

A nagyszabású ünnepséget azonban ismét a szorongás és a nyugtalanság időszaka követte. (Az iskolában ekkor már 242 diák tanult). 1953. június 9. örökre emlékezetes nap marad Tarhos életében. Erre a napra tűzték ki azt a kollégiumi ülést a Népművelési Minisztériumban, a Révai-kollégiumban, amely örökre megpecsételte az iskola sorsát. Révai József összefoglalójából néhány idézet: „(...) ez a tarhosi talaj vulkánikus talaj (...), az iskolánál meglévő egészségtelen hangulat (...), parnasszusi gögnek az elterjedése látszik (...), nagyon a kirakatba raktuk ezt az iskolát (...), kinek a kezdeményezése volt a pavilon-ünnepséget európaivá tenni? A mi általános politikánk, kultúrpolitikánk is általában a szerénység. A tarhosiakat ez nem jellemzi. Ez a felvonulás, amit a minisztérium sem engedélyezett, csak azért volt, hogy egy politikai demonstrációt fejtsenek ki Tarhos mellett (...), Tarhos nem alkalmas arra, hogy megoldja a saját eszközeivel a gyerekek alsó, közép- és felső fokon való oktatását. Utópia, hogy a tehetséges parasztyerekek oktatását csak Tarhossal lehet megoldani (...). Nem vetünk el mindent (...), továbbra még több segítséget akarunk nyújtani az iskolának függetlenül attól, hogy 4-5 éves átmeneti idő, amíg áttelepítjük új helyére. Tehát Békéscsaba az irány (...).”

A pártszervezetnek és DISZ-nek törődnie kell, hogy ne angyalokat, hanem embereket neveljen a gyerekekből...”⁴ A vizsgáló bizottság tagjainak véleményei is elmarasztalóak voltak. Néhány idézet ezekből:

2 Breuer János: Negyven év magyar zenekultúrája. Zeneműkiadó, Budapest, 1985. 119-120.

3 Gulyás György: Bűneim...bűneim? Békés, 1988. 89-90.

4 Gulyás György: Bűneim...bűneim? Békés, 1988. 89-90.

„A sikerek és a hírnév következtében az iskola a kelletténél jobban megszerette önmagát (...) Tarhos kivételes helyzete az összes iskolák között; az elszigeteltség eredménye; hogy Tarhos mögött nem állnak, de nehezen való megközelíthetősége miatt nem is állhatnak tömegek a jövőben sem.” (Rados Dezső, főiskolai tanár.) “Tarhoson a tanítás és nevelés egybefüggésének kérdése rosszul áll. Ennek legfőbb okát abban látom – az intézeten belül –, hogy az igazgatás, a pártszervezet és DISZ szervezet kapcsolata egészségtelen (...). Szakmai szempontból a legnagyobb baj az elmélet és gyakorlat összekapcsolásának hiánya. A munka a solfege oktatásra és a kórusra van építve.” (Kadosa Pálné, szakiskolai tanár, párttitkár.) “Gulyás a szó legszorosabb értelmében tejhatalmú úr Tarhoson. Csak azokat a tanárokat tűri meg, akik behódolnak kénye-kedvének.” (Gulyás Mária személyügyi előadó.) “Ez az elég spontánul alakult iskola ma már nem találja meg a helyét az egységes zeneoktatási rendszerben. Bizonyos fokig külön kasztnak tűnik, jellemző az elterjedt tarhosi kultusz és az a követelés is, hogy legyen külön főiskola Tarhoson...” (Mikusik Árpád, DISZ központi küldött.)⁵

Hosszú lenne felsorolni a jelentések elmarasztalásait. Az iskola diákjait mind szellemi, mind érzelmi megnyilatkozásaikban középszerűséggel vádolták. Az iskola igazgatóját a besúgók által biztosított uralommal gyanúsították, s kifogásolták, hogy Békés megye nem profitált eleget az iskolából. A tarhosi iskolára a jelentések szerint azért sem volt szükség, “mert nem kell továbbra is bizonygatni Kodály szempontjainak helyességét. És túl sokba is kerül.”⁶

Hogy ebben az időben mennyire magas színvonalú volt az oktatás Tarhoson azt Kodály igazoló gondolataiból tudhatjuk meg a „Ki a jó zenész?” című írásának zárósoraiból: „... próbát tettem egy kis háromszólamú darabbal, három iskolában. Teljesen hibátlanul csak Tarhoson énekelték le első látására. Péccett már némi akadozással, leghátul kullogott a budapesti gimnázium.”⁷

Annak ellenére, hogy az iskola megszüntetését és áthelyezését „realizálta” a felettes szerv, az intézményen belüli hangulat mégis optimista légkört teremtett. Reménykedésre adott okot a 4-5 évre tervezett átmeneti idő “hosszúsága”, s az a tény, hogy egyre több delegáció érkezett Tarhosra elsősorban külföldről. Bizakodásra adott okot az is, hogy a Békés-megyei, orosházi születésű Darvas József lett a népművelési miniszter, s hogy Tarhosról elismerő sorok jelentek meg a sajtóban (Szabad Nép, március 11.), rádióriport készült „Látogatás a békés-tarhosi zeneiskolában” címmel (1954. március), s a zenei élet legkiválóbb szakemberei emeltek szót Tarhosért.

A reménység illúzióit azonban véglegesen szétoszlatta a miniszter első helyettesének (Jánosi Ferenc) aláírásával érkező értesítés az iskola azonnali megszüntetéséről. Kodály Zoltán ezzel kapcsolatban a következőket írta: “1946-ban Gulyás György törhetetlen erélye megteremtette semmiből Békés-Tarhost, az egyedül termékeny zenei népművelés fellegvárát. Rövid, páréves működése csodájára jártak külföldi vendégeink. De észrevették itthon is. Irigység és rosszakarat a személyi kultusz légkörében elérte, hogy egy tollvonással megszüntessék, kimondhatatlan kárára a népművelésnek és tekintélyes anyagi kárára az államnak.”⁸

Tarhos örökéletének titka, szellemiségének tovább élésével magyarázható. Az iskola történetében az a furcsa sajátosság, hogy utóélete hosszabb, mint tényleges működése volt. Az intézmény közel 600 növendékének és tantestülete tagjainak munkája biztosítja az iskola értékeinek megőrzését, és továbbadását. Békés városa 1976-ban létrehozta a Békés-Tarhosi Zenei Napok rendezvénysorozatát. Tarhos még ma is reneszánszát éli, mivel a zenei napok programsorozatát hangversenyek, szakmai találkozók, mesterkurzusok, kórusversenyek, nemzetközi zenei táborok, továbbképzések gazdagítják, bizonyítva Gulyás György hitvallását

5 uő. 97-101.

6 uő. 102.

7 uő. 103.

8 Kodály Zoltán: Visszatekintés I. Zeneműkiadó, V. Budapest, 1964. 129.

azt, hogy a kultúra nem ismeri a provinciát. A 25 éves jubileumát ünneplő zenei napok programsorozatához kapcsolódik 1980-tól a zeneművészeti szakközépiskolák három évente megrendezendő zongoraversenye, 1992-től a Szép Magyar Beszéd kurzus és 1997-től a Körösi Nyári Akadémia Ének-zenei szekciója.

Békés városa és a Békés-tarhosi Baráti Kör több évtizede fáradozik azon, hogy az egykori iskola színhelyén létrejöhessen egy Gulyás Györgyről elnevezett Művészeti Intézet, amely a tehetségmentés, az ének-zenei és más posztgraduális pedagógiai képzések magas színvonalú szellemi és gyakorlati műhelyének teremtene otthont.

Lehetetlen lenne felsorolni mindazok nevét, akik megingathatatlan hittel és erővel ápolták és ápolják, szervezik Tarhos utóéletét továbbítva Gulyás György szellemi hagyatékát, azt az időtlen értéket, amely évente újra éled a tarhosi rendezvények keretében.

E számunk szerzői

Elek Tibor (Nyíregyháza, 1962) – Gyula
Erdmann Gyula (Marosvásárhely, 1943) – Gyula
Erdész Ádám (Mezőberény, 1956) – Gyula
Banner Zoltán (Szatmárnémeti, 1934) – Békéscsaba
Kugler József (Mezőberény, 1955) – Mezőberény
Lindenbergné Kardos Erzsébet (Gyula, 1952) – Gyula
Molnár István (Gyula, 1922) – Budapest
Nagyné Varga Éva (Békéscsaba, 1967) – Békéscsaba
Szabó Ferenc (Orosháza, 1935) – Gyula
Dányi László (Csongrád, 1956) – Békéscsaba
Nagy Erika (Gyoma, 1968) – Békéscsaba
Nagy Gábor (Budapest, 1967) – Békéscsaba
Timár Judit (Gyoma, 1955) – Békéscsaba
Grósz Mihály (Medgyesegyháza, 1963) – Békéscsaba
Kiss Ottó (Battonya, 1963) – Gyula
Maruzsné Sebó Katalin (Tótkomlós, 1952) – Szeged
Gál Zsuzsanna (Békéscsaba, 1953) – Békéscsaba
Somlai Katalin (Budapest, 1968) – Budapest

Az előző számunk tartalmából

Babics Imre, Géczi János, Szepesi Attila, Pintér Lajos, Sass Ervin, Csehy Zoltán, Poós Zoltán, Harcos Bálint, Deák-Sárosi László, Batári Gábor, Merényi Krisztián, Gál Ferenc, Petőcz András, Tandori Dezső versei
Garaczi László, Podmaniczky Szilárd, Körmendi Lajos prózája
Papp Endre, Balázs Imre, Németh Zoltán tanulmányai a fiatal magyar irodalomról
Bod Péter mérlegkészítése a Békés Megyei Jókai Színház 2000/2001-es évadáról
Gyarmati Gabriella kritikája Gnadt János, Lonovics László, Slezák Lajos és Széri-Varga Géza közös kiállításáról
Erdész Ádám beszélgetése Gyáni Gábor történésszel
Bányai János: Végel László újabb könyveiről; Mikola György: Parti Nagy Lajos: Hősöm tere;
Kiss László: Poós Zoltán: Felkészülés kedvenc mondatomra; Szabó Annamária: Petőcz

András: Medúza; Kántor Zsolt: Sebők Éva: Felsőtét; M. Jusztin Imre: Kugler József:
Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön